

HISTORIA I ZASOBY ARCHEOLOGICZNE PUSZCZY BIAŁOWIESKIEJ DOBRA ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA BIAŁOWIEŻA FOREST

IOŚ-PIB

Instytut Ochrony Środowiska
Państwowy Instytut Badawczy

AUTOR:

Dariusz Krasnodębski

Sfinansowano ze środków
Narodowego Funduszu
Ochrony Środowiska
i Gospodarki Wodnej

Materiał został dofinansowany ze środków Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej. Za jego treść odpowiada wyłącznie Instytut Ochrony Środowiska-Państwowy Instytut Badawczy.

Instytut Ochrony Środowiska – Państwowy Instytut Badawczy

ul. Krucza 5/11D, 00-548 Warszawa

tel.: +48 22 37 50 525 (sekretariat)

puszcza@ios.edu.pl

<https://ios.edu.pl/bialowieza-forest/>

SPIS TREŚCI

WSTĘP	3
I. Historia Puszczy Białowieskiej i jej ochrony	4
II. Historia badań archeologicznych	10
III. Zasoby archeologiczne	15
III.1. Stan zachowania stanowisk archeologicznych na przykładzie najważniejszych obiektów	15
III.1.1. Epoka kamienia i epoka brązu (ryc. III.1)	15
III.1.2. Wczesna epoka żelaza, okres wpływów rzymskich	18
III.1.2.1. Okres oddziaływań kultury ceramiki kreskowanej (grupa suraska)	18
III.1.2.2. Czasy wędrówek Gotów	26
III.1.2.3. Kopce z przełomu starożytności i wczesnego średniowiecza	38
III.1.3. Osadnictwo w okresie wczesnego średniowiecza (ryc. III.45)	43
III.1.3.1. Początkowa faza wczesnego średniowiecza (kultura praska?)	43
III.1.3.2. Starsza faza wczesnego średniowiecza (od VII/VIII do połowy XI w.)	48
III.1.3.3. Młodsza faza wczesnego średniowiecza (od połowy XI do końca XIII w.)	62
III.1.4. Okres nowożytny	82
III.1.4.1. Królewskie dwory myśliwskie	82
III.1.4.2. Nowożytne obiekty produkcyjne	88
III.1.5. Kopce ziemne o nieokreślonej chronologii i funkcji	98
III.1.6. Pozostałości dawnych pól	107
III.2. Zestawienie stanowisk archeologicznych z terenu Puszczy Białowieskiej i stan ich zachowania	114
III.2.1. Stan zachowania zabytków archeologicznych	114
III.2.2. Zestawienia stanowisk archeologicznych	117
III.2.2.1. Białowieski Park Narodowy	117
III.2.2.2. Nadleśnictwo Białowieża	124
III.2.2.3. Nadleśnictwo Browsk	136
III.2.2.4. Nadleśnictwo Hajnówka	150
IV. Analiza istniejących zapisów w przepisach prawa i dokumentach/wytycznych stosowanych w Nadleśnictwach Białowieża, Browsk i Hajnówka, Regionalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska w Białymstoku (rezerваты przyrody zlokalizowane na terenie Puszczy Białowieskiej) i Białowieskiego Parku Narodowego	167
V. Proponowane działania do uwzględnienia w Planie Zarządzania Białowieżą Forest, dotyczące ochrony zasobów archeologicznych w kontekście zachowania Wyjątkowej Uniwersalnej Wartości Dobra	182
Załącznik 1 – mapy z lokalizacją znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Puszczy Białowieskiej	190
Wybrana bibliografia	218
Glosariusz	233

WSTĘP

Na pograniczu Polski i Białorusi, w międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu, rozciąga się najlepiej zachowany fragment lasu Europy Środkowej – Puszcza Białowieska. Miejsce to nie tylko należy do największych atrakcji turystycznych Polski, ale też jest jednym z najcenniejszych obszarów przyrodniczych na świecie, który w 2014 r. wpisany został na listę światowego dziedzictwa przyrodniczego UNESCO. Mniej powszechna jest świadomość, że Puszcza o także miejsce niezwykle ważne ze względu na stan zachowania dziedzictwa kulturowego, a w szczególności obiektów archeologicznych.

Objęcie Puszczy Białowieskiej już na przełomie XIV i XV w. ochroną i ograniczenie wycinki drzew, przy jednoczesnym wyeliminowaniu rolnictwa sprawiło, że w bardzo dobrym stanie przetrwały tu wszelkie ślady działalności ludzkiej. Stworzyły one unikatowy krajobraz kulturowy, który na terenach odlesionych został zniszczony w wyniku późnośredniowiecznego i nowożytnego osadnictwa oraz intensywnej eksploatacji rolniczej. Wpływ na stan zachowania zabytków archeologicznych miały tu jedynie czynniki przyrodnicze – deszcze i wiatry niwelowały wysokość kopców, zaś korzenie drzew i dzikie zwierzęta przemieszczały fragmenty rozbitych przed stuleciami garnków. W większości przypadków procesy te jednak w minimalnym stopniu wpłynęły na kondycję stanowisk archeologicznych. W Puszczy Białowieskiej przetrwały zatem zarówno pradziejowe i wczesnośredniowieczne kurhany, jak i kopce ziemne będące pozostałością po produkcji drzewnej z czasów nowożytnych (XVI–XX w.). Liczbę wszelkiego rodzaju zachowanych sztucznych nasypów (nie licząc śladów po domniemanych dawnych miedzach) w polskiej części Puszczy Białowieskiej można obecnie szacować na prawie 2 tys. Kopce są swoistą archeologiczną „wizytówką” tego obszaru, jednak w ciągu ostatnich 20 lat w Puszczy Białowieskiej odkryto wiele pozostałości dawnych osad, a także – dzięki wykorzystaniu lotniczego skanowania laserowego – zidentyfikowano ślady istniejących tu niegdyś pól, tzw. *celtic fields*.

Widoczne w ostatnich latach ogromne zainteresowanie archeologów Puszcą Białowieską, które przełożyło się na kilka prowadzonych tu projektów naukowych, jest zjawiskiem stosunkowo nowym. Jeszcze do niedawna wiedza o dziejach tego rejonu była bliska zeru i można śmiało powiedzieć, że stanowił on „białą plamę” na archeologicznej mapie Polski. Puszcza kojarzyła się głównie z ostoją żubra oraz legendami o rozsianych na jej terenie setkach wczesnośredniowiecznych kurhanów, w których – jak pisała Simona Kossak – grzebani byli zmarli z całej otaczającej ją okolicy (Kossak 2001, 56). Była to opinia rozpowszechniona nie tylko wśród laików, ale także archeologów, którzy nie wyobrażali sobie, że w puszczańskim gęstwinie możliwe jest znalezienie czegokolwiek innego poza kopcami ziemnymi. Ze względu na gęsto porastający las Puszcza Białowieska jest znacznie trudniej dostępna dla archeologów niż jakiegokolwiek inne obszary badań (Krasnodębski, Olczak 2012, 146–149; Krasnodębski, Olczak 2018, 11–17). O ile przy tym wały i kopce ziemne są w lepszym lub gorszym stopniu widoczne w terenie, to ze względu na brak orki, która by naruszała wierzchnią warstwę ziemi, stanowiska płaskie manifestują się jedynie pojedynczymi fragmentami ceramiki i krzemieniami, znajdowanymi w wykrotach drzew, kretowinach i buchtowiskach dzików. Elementem dodatkowo komplikującym prowadzenie badań archeologicznych jest konieczność dostosowania powierzchni i układu wykopu do wolnej przestrzeni pomiędzy drzewami. W przypadku kurhanów brak porastających je drzew stanowi często główne kryterium wyboru obiektu lub jego części do rozpoznania wykopaliskowego, co nie zawsze odpowiada potrzebom badawczym.

I. Historia Puszczy Białowieskiej i jej ochrony

Dzisiejszą Puszcę Białowieską tworzą pozostałości kilku dawnych kompleksów leśnych: historycznej Puszczy Białowieskiej, Puszczy Bielskiej, z której ocalała północna część zwana jest Puszczą Ładzką, oraz położonych od strony północno-wschodniej i południowo-wschodniej, na terenie Białorusi, fragmentów puszczy Szereszewskiej i Świsłockiej, z których pierwsza, a właściwie jej fragmenty, przyłączone zostały do Białowieskiej w 1832 r. (Hedemann 1939; Wiśniewski 1968; Faliński, Hereźniak 1977; Wiśniewski 1977; Kołodziejczyk 2002; Kołodziejczyk 2007; Samojlik i in. 2020). Ze względu na różny sposób zarządzania każdy z tych lasów podlegał w przeszłości różnym procesom, polegającym głównie na ograniczeniu ich zasięgu i zajmowaniu kolejnych gruntów pod uprawy rolnicze, a także mniej lub bardziej intensywnemu wykorzystywaniu gospodarczemu. Od XVI stulecia przetrwał, w prawie niezmienionej formie, tylko teren dawnej Puszczy Białowieskiej (Więcko 1972; Więcko 1985; Samojlik 2007).

Pierwsza wzmianka źródłowa dotycząca Puszczy Białowieskiej związana jest z polowaniem Władysława Jagiełły w 1409 r. (Długosz 1997). Potwierdza ona jej status jako puszczy wielkoksiażącej i ostoi zwierzyny dla monarszych łowów. Dla ochrony tego kompleksu leśnego powołano specjalną administrację, która pilnowała przestrzegania wprowadzonych ograniczeń (Hedemann 1939). Dotyczyły one głównie zakazu wyrębu i polowań, zezwalając jednak na tradycyjne użytkowanie, obejmujące m.in. koszenie łąk, łowienie ryb czy bartnictwo. W 1589 r., za panowania Zygmunta III Wazy, Puszcza Białowieska została włączona do królewskich dóbr stołowych (Hedemann 1939). Restrykcyjne podejście do jej ochrony zmieniło się w 2. połowie XVII w., kiedy to z powodu wojen i idących za nimi zniszczeń konieczne było zasilenie skarbu nowymi dochodami. Znalazło to odzwierciedlenie w bardziej inwazyjnym sposobie eksploatacji, polegającym głównie na intensyfikacji produkcji towarów leśnych, takich jak węgiel drzewny, potaż i smoła. Pomimo to, do końca I Rzeczypospolitej, Puszcza Białowieska nadal w 90% pokryta była zwartym lasem, z czego 60% powierzchni miało charakter lasu pierwotnego lub naturalnego (Samojlik i in. 2013b).

Najstarsze wzmianki w źródłach pisanych na temat Białowieży związane są z dwoma pobytami w Puszczy króla Władysława Jagiełły. Jan Długosz opisał polowanie z grudnia 1409 r., które dostarczyło zwierzyny na potrzeby zaopatrzenia wojska podczas wojny z Zakonem Krzyżackim (Długosz 1997). Król udał się z Kamieńca do Białowieży, za rzekę Leśną (*Lszna*), gdzie polował przez osiem dni. Następną informacją o pobycie Jagiełły w Białowieży pochodzi z 1426 r., kiedy to król złamał nogę, polując na niedźwiedzie (Długosz 2000). Źródła informują także o pobytach w Puszczy Zygmunta I Starego (1506 r.), Zygmunta Augusta (1546 r.), Stefana Batorego (1581 i 1584 r.) i Zygmunta III Wazy (m.in. 1588 r., 1597 r.), aby wymienić tylko te najważniejsze, związane z XVI wiekiem (Akty izdawaemye 1867; Pawiński 1881; Chmiel 1911; Lietuvos Metrika 1995; Wrede 2019). Przypuszczać jednak można, że wizyt monarszych w Białowieży było znacznie więcej (Samojlik 2006; Jędrzejewska 2022). Jako miejsce polowań w dokumentach każdorazowo wymieniana jest Białowieża (*Bialowiesze, Bialowieszy, in Bialowieze*), która to nazwa może odnosić się zarówno do dworu łowieckiego, jak i całej Puszczy. Żadne z wymienionych źródeł nie opisuje jednak miejsca, w którym zatrzymywali się władcy.

Objęcie Puszczy Białowieskiej ochroną w celu zachowania jej dla celów królewskich polowań nie oznaczało całkowitego wyłączenia tego obszaru z orbity pozałowieckiego

użytkowania leśnego. W okresie pomiędzy XV a końcem XVIII w. formy gospodarowania w Puszczy obejmowały cztery podstawowe aktywności: a) użytkowanie wchodowe i niedrzewne zasobów leśnych; b) wytwarzanie potażu, smoły drzewnej, dziegciu i węgla drzewnego; c) pozyskiwanie rudy darniowej; d) wyręby.

Uprawnienia wchodowe oznaczały nadawane szlachcicowi, miastu lub kościołowi (cerkwi) prawo wstępu do lasów królewskich i wielkksiążęcych w celu wykorzystywania ich w ściśle określony sposób. Użytkownik mógł czerpać z tego działania pełnię dochodów. Wchody były uposażeniem dziedzicznym i w przypadku sprzedaży majątku, do którego były przypisane, zbywalnym (Hedemann 1939). Rodzaj wchodów na przestrzeni stuleci ulegał niewielkim zmianom. Zawsze znajdowały się wśród nich następujące rodzaje wykorzystywania lasu: sianożęcia, czyli prawo do pozyskiwania traw z puszczańskich łąk, bartnictwo polegające na podbieraniu miodu żyjącym w Puszczy pszczołom (z prawem do drążenia barci i ich zasiedlania nowymi rojami) oraz wchody rybne, zezwalające na połów ryb. Przywilejem objęte też było budowanie tymczasowych schronień w lesie, zakładanie stawów przy rzekach czy trzymanie zimą bydła na koszonych łąkach oraz tworzenie bardziej stałych zabudowań i wyręb drewna na własne potrzeby (Samojlik, Jędrzejewska 2004). Na te formy użytkowania Puszczy zezwalano jednak wyjątkowo rzadko. Najstarszym i jednym z najpełniejszych dokumentów opisujących te działania jest pochodząca z połowy XVI w. tzw. *Reviziâ puş i perehodov' zverinyh'* (Reviziâ puş 1867). W XVII i XVIII w. widoczne jest rozdrabnianie wchodów wskutek ich dzielenia przy sprzedaży lub dziedziczeniu, czego wyraz daje *Ordinatio pusczy J. K. Mści leśnictwa Białowieżskiego y Kamienieckiego* (Ordinatio pusczy 1639; Hedemann 1939). Grupą uprzywilejowaną, która mogła najpełniej korzystać z dobrodziejstw puszczańskich, były służby królewskie, opiekujące się lasem. W tym przypadku na przykład pozyskiwanie drewna stanowiło jeden z elementów ich wynagrodzenia, zaś po opłaceniu kosztów dzierżawy mogli korzystać z wielu innych dóbr, które dawała Puszcza. Oprócz drewna na własne potrzeby mogli m.in. pozyskiwać tytoń z lip, zbierać owoce leśne i rośliny jadalne (lecznicze), a także orzechy, grzyby i huby (Hedemann 1939; Samojlik, Jędrzejewska 2005).

Przetaczające się w połowie XVII w. przez większą część ówczesnej Rzeczypospolitej wojny doprowadziły do bardzo dużych strat również na terenie Podlasia. Znacznemu zmniejszeniu uległa populacja ludzka, wiele zniszczonych wsi już nie zostało odbudowanych, zaś ludność miast zmniejszyła się często o ok. 50% i więcej (Majewski 1986). Zły stan finansów królewskich i państwowych sprawiły, że zaczęto poszukiwać dochodów również w Puszczy Białowieżskiej. Spowodowało to, że obszar ten, wykorzystywany dotychczas jako królewskie łowisko, zaczął być eksploatowany również w bardziej inwazyjny sposób. W tym okresie pojawiły się też pierwsze zapisy prawne regulujące te działania i mające zarówno zabezpieczyć dochody płynące do kasy królewskiej, jak i ograniczyć niekontrolowane wykorzystywanie zasobów. W roku 1675, na mocy kontraktu zawartego przez Jana III Sobieskiego, wprowadzono komercyjne wyręby drzew, obejmując początkowo cały obszar Puszczy Białowieżskiej. Już jednak w 4 lata później ograniczono je tylko do siedmiu ostępów, zaś zawarty w 1691 r. nowy kontrakt całkowicie wyłączył Puszczę spod komercyjnych wyrębów (Hedemann 1939). W tym samym kontrakcie z 1675 r. pojawiły się także pierwsze zapisy dotyczące wypalania potażu i smoły drzewnej (Contract o Towary Leśne 1675; Jędrzejewska, Samojlik 2004). Nie oznacza to oczywiście, że w ciągu XVI stulecia i w pierwszej połowie XVII w. tego rodzaju praktyki nie były prowadzone. Świadectwem tego są analizy radiowęglowe wykonane dla węgla drzewnego pozyskanego podczas badań wykopaliskowych wspomnianych obiektów produkcyjnych, jednak jak się wydaje, nie był to

proceder powszechny i jako działanie nielegalne w znikomy sposób wpływał na kondycję lasu. Potaż surowy zaczęto produkować zatem na większą skalę dopiero od 1675 r. (Rybarski 1928; Rybarski 1929; Hedemann 1939). W pierwszym okresie zezwolenie obejmowało aż 140 ostępów, jednak bardzo szybko liczba ta została ograniczona do zaledwie 7 (Prorogalia Kontraktu 1679; Jędrzejewska, Samojlik 2004). Jeszcze radykalniejsze zmiany wprowadzono w zawartym 1701 r. przez Augusta II Sasa kontrakcie „na palenie potaszu i szmelcugi” w puszczach Wielkiego Księstwa Litewskiego, w którym wyłączono cały teren Puszczy Białowieskiej z dotychczasowej eksploatacji (Hedemann 1939). Być może przyczyną tego były wyniki prac specjalnej komisji, wysłanej w 1700 r. przez króla do leśnictwa białowieskiego, której celem była „konserwacja” Puszczy i skontrolowanie, czy wszystkie aktywności gospodarcze i przywileje wchodowe mają pokrycie w dokumentach (Commissya 1700). Miało to doprowadzić do zwiększenia wpływów do kasy królewskiej z sianożęci, bartnictwa i wypalania potażu. Generalnie jednak efekty działania komisji nie były imponujące, gdyż pomimo formalnego cofnięcia szeregu przywilejów na wyrąb drzew wpłynęło wiele odwołań, a zatem przez kolejne stulecie dotychczasowy stan nie zmienił się (Hedemann 1939). Efekt psychologiczny stanowiła niewątpliwie konieczność złożenia przez strażników pilnujących Puszczy przysięgi, że chronić będą zwierzynę i pilnować zakazów ścinania drzew (Commissya 1700). Wydano także polecenie, aby część koszzonego w Puszczy siana pozostawiać na łąkach dla zwierzyny, co stanowił pierwszą informację związaną z dokarmianiem dużej zwierzyny łownej, w tym oczywiście żubrów.

Taki stan rzeczy przetrwał przez kilkadziesiąt lat, do 2. połowy XVIII w., kiedy to rozpoczęły się reformy gospodarcze wprowadzone przez podskarbiego nadwornego Wielkiego Księstwa Litewskiego Antoniego Tyzenhauza. Z lat 1779–1780 pochodzą m.in. dokumenty potwierdzające istnienie w Puszczy „bud potaszowych” – szczekotowskiej i podcerkowskiej (Raporta z Leśnictwa JKMci Ekonomij Brzeskiej 1779–1780; Samojlik 2016). Pierwsza z nich była dużą manufakturą zatrudniającą czterdziestu czterech pracowników. Jej teren otoczony był parkanem, który zamykał znajdujące się wewnątrz budynki, m.in. stajnię, stodołę i magazyn do składowania popiołu (najpewniej budynki na popiół) (Raporta z Leśnictwa JKMci Ekonomij Brzeskiej 1779–1780; Samojlik 2016). Buda potażowa była zatem niewielką osadą leśną, zamieszkaną przez budników trudniących się wypalaniem popiołu i ługowaniem potażu, a najpewniej również produkcją węgla drzewnego, smoły i dziegciu. W celu produkcji potażu czystego, zwanego też kotłowym lub ordaszem, w 1781 r. rozpoczęto w uroczysku Masiewo budowę nowoczesnego zakładu potażowego, czyli ordaszni (Rachunek Budowli Ordasznianey Masiewskiej 1782; Samojlik 2016). Zakupiono znaczną liczbę niezbędnego sprzętu, m.in. 10 kotłów miedzianych (po ponad 1000 litrów każdy), 4 kotły żelazne, 150 kadek sosnowych na popiół, 24 koryta, 6 czopów dębowych, przetaki, bosaki, różna, strugi, rydle, drągi, garnce, kwaterki, lejki, cebry i czerpaki (Planta do Handlu Potaszem 1780; Samojlik 2016). Obsługiwało je 30 budników, którzy jednak po około 10 latach zmuszeni byli zaprzestać produkcji. Wpływ na to miał szereg niekorzystnych okoliczności, spośród których można wymienić m.in. rosnące znaczenie bardziej konkurencyjnych nowych ośrodków produkcji i eksportu potażu, znajdujących się na północy i wschodzie Europy, m.in. w Finlandii, Szwecji i Rosji (Hedemann 1939; Östlund i in. 1998; Kunnas 2007; Bogatyrev 2008).

Równolegle do produkcji potażu rozwijało się wytwarzanie smoły i dziegciu. Wspomniano je po raz pierwszy w źródłach z roku 1696, które mówią o pięciu dziegciarzach oraz ośmiu smolnikach (Inwentarz klucza suchopolskiego 1696; Hedemann 1935c; Hedemann 1939). Rozwój tej dziedziny wytwórczości rozwijał się na tyle dynamicznie,

że w 1796 r. mowa już jest o nadal funkcjonujących bądź widocznych jeszcze w lesie 82 smolarniach i dziegiarniach (Hedemann 1935c).

Koniec XVII w. to także pierwsze informacje o wypalaniu węgla drzewnego w węglarniach (mielerzach). Jednak w rzeczywistości większy rozwój tego typu produkcji miał miejsce dopiero w następnym stuleciu (Contract o Towary Leśne 1675; Jędrzejewska, Samojlik 2004; Hedemann 1939).

Źródła dotyczące rudnictwa w Puszczy Białowieskiej obejmują okres od 1639 do 1747 r. Zawierają one informacje o czterech rudniach, znajdujących się na rzekach Niemierzy, Narewce i Tuszemli (dopływy Narwi) oraz na Białej (dziś Leśna Prawa, dopływ Bugu). Jak się wydaje, rudnictwo nie miało negatywnego wpływu na środowisko Puszczy Białowieskiej. Głównym zajęciem rudników było jedynie wydobywanie surowca, nie zaś wytapianie żelaza, co by się wiązało z koniecznością pozyskiwania znacznej ilości potrzebnego w tym procesie węgla drzewnego (Samojlik 2009).

Działania Antoniego Tyzenhauza sprawiły, że pod koniec XVIII w. w Puszczy Białowieskiej ponownie rozpoczęła się na większą skalę wycinka drzew, a także zapoczątkowany został regularny spław drewna za pomocą trzech bindug: niemierzańskiej, narewskiej i białowieskiej (Hedemann 1939). Były to miejsca, w których ścięte drzewa spychano na wodę i wiązano w tratwy. Tak duża eksploatacja drewna w Puszczy funkcjonowała najprawdopodobniej do końca I Rzeczypospolitej (Folwark Białowieża 1796; Samojlik 2007). Do ostatniej ćwierci XVIII w. drewno pozyskiwali także lokalni mieszkańcy, na podstawie opłaconych asygnacji, a także wchodnicy (Hedemann 1939).

Skutkiem użytkowania Puszczy Białowieskiej były przekształcenia w krajobrazach. Przypuszczalnie doprowadziło ono nawet do utworzenia obszaru łączącego elementy naturalne i przekształcone przez człowieka: powiększone wskutek regularnego koszenia doliny rzeczne i polany śródlęsne, uszczuplony zasięg łągów, czysto sosnowe bory powstałe w wyniku działalności bartników, a także prowadzące do wchodów drogi leśne (Samojlik 2007). Wylądowanie bartnictwa w XIX w. (w sporządzonym w 1792 r. inwentarz podano, że w całej Puszczy znajduje się 936 barci i uli zasiedlonych przez pszczoły oraz 6219 pustych - Hedemann 1939, 282) i zaprzestanie koszenia łąk w 2. połowie XX w. sprawiły, że dziś bardzo trudno odnaleźć elementy krajobrazu wchodowego w Puszczy. Bardziej trwałe ślady pozostawiły miejsca związane z produkcją drewną, takie jak smolarnie i mielerze (por. rozdział II).

W 1795 r., po trzecim rozbiórce Polski, Puszcza Białowieska została wcielona do Cesarstwa Rosyjskiego, stając się własnością skarbu państwa. Zarówno Katarzyna II, jak i jej następca Paweł I traktowali ją jako tereny, którymi uposażali swoim urzędników i dygnitarzom, co w ciągu niecałego dziesięciolecia doprowadziło do daleko idących zniszczeń. Widoczne to było szczególnie we wschodniej części Puszczy, gdzie miały miejsce znaczne odlesienia. Obszary te nigdy już nie weszły w skład głównego kompleksu leśnego. Działania te sprawiły, że wypracowany w poprzednich stuleciach system ochrony został zaprzepaszczony. W związku z tym pojawiło się realne zagrożenie dla żyjącej tu zwierzyny, m.in. żubrów. Dopiero objęcie tronu przez cara Aleksandra I, który w 1802 i 1803 r. przywrócił prawa dotyczące ochrony żubrów, zakazując m.in. wszelkich polowań za wyjątkiem polowania na drapieżniki, sprawiło, że proces destrukcji fauny został zatrzymany. Nieco gorzej wyglądała sprawa ochrony zasobów leśnych, jako że w początkowej fazie władzy rosyjskiej na tym obszarze administracja cesarska dążyła do przekształcenia Puszczy w teren pozyskiwania drewna. Ze względu na fatalny stan dróg, brak dobrych map, niedobory wyszkolonego personelu i słabość administracji, zamiar ten nie został

wprowadzony jednak w życie i aż do lat 40. XIX w. nie zaszły istotne zmiany w użytkowaniu lasu. Utrzymano także większość dotychczasowych sposobów użytkowania opartych na prawach wstępu. Większym przemianom nie sprzyjały także wojny z początku wieku, w tym szczególnie przemarsz wojsk napoleońskich w 1812 r., a także wybuch w 1830 r. powstania listopadowego. Szczególnie to ostatnie wydarzenie pozostawiło po sobie trwałe ślady, gdyż większość strażników i strzelców puszczańskich wzięła udział w walkach. Spowodowało to, że po upadku powstania większość z nich nie mogła już wrócić na dawne posady. Zryw powstańczy spowodował także duże przekształcenia własnościowe w Puszczech graniczących z Białowieską. Represje dotknęły m.in. właściciela Puszczy Świsłockiej hrabiego Tadeusza Tyszkiewicza, który został ukarany za swój czynny udział w powstaniu przez konfiskatę majątków.

Ten zastój został przełamany w 1837 r., kiedy to utworzono Ministerstwo Domen Państwowych i rozpoczęto wprowadzenie nowej gospodarki leśnej. W latach 1843-1848 sporządzono pierwszy plan urządzenia Puszczy Białowieskiej, według której została ona podzielona na 541 prostokątnych oddziałów, mierzących 1 na 2 wiorsty (około 2,3 km²). Następnie w ciągu pięciu lat zmapowane granice oddziałów zostały wycięte w terenie, przy pomocy linii o szerokości około 2 sążni. Proces ten nie przebiegał jednak bez problemów, bowiem wiadomo, iż ze względu na niedostępność niektórych terenów, zawałonych przewróconymi drzewami lub zabagnionych, mierniczym nie wszędzie udało się dotrzeć. Pierwsza mapa pokazująca ten podział powstała w 1847 r. (Samojlik i in. 2020). Dopiero w 1889 r. podjęto decyzję o podziale tych oddziałów na dwie mniejsze części (Więcko 1984, 185). Nowe drogi ułatwiały dotarcie w najdalsze rejony Puszczy i wywóz stamtąd drewna.

Działania te zbiegły się w czasie z zainteresowaniem Puszczą ze strony władców ówczesnej Rosji, którzy dostrzegali w niej ten sam potencjał dla prowadzenia łowów na dziką zwierzynę, co polscy królowie i litewscy książęta. Doprowadziło to w 1888 r. do przeniesienia zarządzania z administracji państwowej do zarządu dóbr carskich. Rok 1894 to rozpoczęcie budowy nowego pałacu carskiego w Białowieży oraz zmiany w układzie komunikacyjnym, polegające m.in. na budowie linii kolejowej z Hajnówki do Białowieży. W celu odnowienia lokalnej fauny z głębi Rosji sprowadzono łosie, daniela i jelenie, zamieniając puszcę w olbrzymi zwierzyńiec. Wpłynęło to jednak na stan drzewostanów, które były mocno niszczone w wyniku sztucznego zagęszczenia na małym terenie tak dużej ilości roślinożerców (Zaręba 1958). Ważną decyzją było jednak całkowite wstrzymanie od roku 1897 wyrębu drewna.

Początek XIX w. to także pierwszy okres odkrywania wyjątkowego znaczenia Puszczy, która staje się terenem badań przyrodników (m.in. Brincken 1826; Jarocki 1830a; Jarocki 1830b; Brincken 2004; Daszkiewicz i in. 2004; Samojlik 2020). Ich tezy weszły do dyskusji naukowej i stały się podstawą wiedzy o lasach naturalnych do końca XIX w.

Koniec rosyjskiego zarządzania Puszczą wiąże się z wybuchem I wojny światowej, a ściślej rzecz biorąc z działaniami na froncie latem i jesienią 1915 r. Spowodowały one, że tereny dawnej guberni grodzieńskiej znalazły się pod okupacją niemiecką. Sprawilo to, że położone na tym terenie dwa wielkie kompleksy leśne, Puszcza Świsłocka i Puszcza Białowieska, poddawane były grabieżczej eksploatacji, polegającej na pozyskiwaniu drewna na potrzeby wojenne. Aby wykorzystać 160 000 ha obszarów leśnych na potrzeby wojska, utworzono Wojskowy Zarząd Leśny w Białowieży (*Militärforstverwaltung Bialowies*). Na jego czele stanął major Georg Escherich, wcześniej członek Rady Lasów Bawarii (Götze 1929, 511). Powstało wówczas kilkanaście nowych tartaków m.in. wielki zakład w Hajnówce, fabryka

suchej destylacji i terpentyniarnia, zaś straty w drzewostanie Puszczy po rządach niemiecki sięgały 6000 ha (Szafer 1919). Dla ułatwienia wywozu drewna wybudowano wówczas sieć kolejek leśnych, liczącą 228 km (Ciechański 2013). Jednocześnie, zdając sobie sprawę z wyjątkowości tego terenu w skali europejskiej, co było pokłosiem wspomnianego wyżej dziewiętnastowiecznego zainteresowania Puszczą, prowadzono tu różnego rodzaju badania naukowe. W pierwszym rzędzie zajęto się żyjącymi na tym terenie zwierzętami i roślinami, co zapewne wiązało się z praktyczną chęcią wyeliminowania ewentualnych „szkodników”, mogących negatywnie wpłynąć na gospodarkę leśną. Szybko jednak sprowadzono do Białowieży także innych specjalistów, w tym geologów i m.in. prehistoryka Alfreda Götze. Utworzono dla nich muzeum z preparatornią i laboratoriami, dając zatrudnienie zarówno wojskowym, jak i cywilom, wchodzącym w skład tego zaimprovizowanego instytutu naukowego. Wyniki ich prac ukazywały się w wydawanych w latach 1917–1919 pięciu zeszytach o wspólnym tytule *Białowieś in deutscher Verwaltung*.

Po zakończeniu działań wojennych odrodzone Państwo polskie przystąpiło do zagospodarowywania terenu Puszczy. Podzielono ją na 14 nadleśnictw oraz, co najważniejsze, w 1921 r. z inicjatywy Władysława Szafera (Szafer 1920) utworzono specjalną jednostkę o nazwie „Rezerwat”, który w 1932 r. został przekształcony w „Park Narodowy w Białowieży”, zaś w 1947 r. w Białowiecki Park Narodowy. W 2014 r. Puszcza Białowiecka została wpisana na listę światowego dziedzictwa przyrodniczego UNESCO ze względu na spełnienie kryterium IX – wyjątkowy reprezentatywny przykład trwających procesów ekologicznych i biologicznych, istotnych w ewolucji i rozwoju ekosystemów oraz zespołów zwierzęcych i roślinnych lądowych, a także kryterium X – obiekt obejmujący siedliska naturalne najbardziej reprezentatywne i najważniejsze dla ochrony in situ różnorodności biologicznej, włączając te, w których występują zagrożone gatunki o wyjątkowej uniwersalnej wartości z punktu widzenia nauki lub ochrony przyrody (Białowieża Forest 1992–2022). Naturalny charakter Puszczy Białowieckiej dostrzeżony został także przez Europejską Agencję Środowiska (European Environmental Agency), która zaliczyła ten kompleks leśny do kategorii naturalnych (Jaroszewicz i in. 2019). Polska część Puszczy Białowieckiej uznawana jest także m.in. za Obszar Chronionego Krajobrazu, Rezerwat Biosfery UNESCO i Leśny Kompleks Promocyjny „Puszcza Białowiecka” (Wesołowski i in. 2016, 86).

II. Historia badań archeologicznych

Historia badań archeologicznych na terenie Puszczy Białowieskiej sięga początków XX w. W 1917 r. do Białowieży przybył niemiecki archeolog Alfred Götze, pełniący wcześniej funkcję Państwowego Opiekuna Zabytków Brandenburgii (Staatlicher Fundpfleger der Provinz Brandenburg). Bodźcem do jego sprowadzenia była zapewne interwencja u zarządzającego Puszczą majora Georga Eschericha, podjęta przez bliżej nieznanego kapitana Parsta, inspektora leśnego w Narewce, który wcześniej rozkopał dwa kurhany na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w oddz. 123 (Leśn. Przechody, stan. 9 i 10 – Götze 1929). Nowoprzybyły badacz w czasie swego prawie rocznego pobytu zinwentaryzował 328 kopców ziemnych, uznając wszystkie za kurhany (niem. *Grabhügel*). Prawie bez wyjątku położone one były w północno-zachodniej części Puszczy Białowieskiej, zaś brak podobnych nasypów w oddziałach północno-wschodnich i południowych badacz tłumaczył słabo rozwiniętą w tej części gospodarką leśną. Badaniami wykopaliskowymi objął 35 obiektów znajdujących się w dziesięciu oddziałach leśnych. Były wśród nich m.in. największe cmentarzyska kurhanowe zlokalizowane w uroczyskach Jelonka (oddział 123A/C – Leśn. Przechody, stan. 9 i 10), Szczekotowo (oddział 214C/D – Leśn. Postołowo stan. 3 i 5) i Szadzkie (oddział 387D – Leśn. Krynica, stan. 2). Rozkopano też po kilka kopców z oddziałów 45, 70 (ryc. II.5), 95 i 387, jak również pojedyncze z oddziałów 46, 139, 152 i 448. Dla kilku zespołów wykonano schematyczne plany lokalizacyjne. Pomimo stosunkowo niedoskonałej metody, szkice te mają bardzo dużą dokładność i nawet w przypadku najbardziej skomplikowanych stanowisk niewiele odbiegają od współczesnych pomiarów. Skrótowe wyniki tych prac opublikowane zostały w 1929 r. i nadal stanowią kopalnię wiedzy archeologicznej o tym obszarze (Götze 1929).

W lipcu 1938 r. w sąsiadującej od północy z Białowieską Puszczą Ładzkiej rozkopano amatorsko dwa kurhany wczesnośredniowieczne, usytuowane najprawdopodobniej w okolicy oddziałów 748 i 753 (Kamiński 1956; Walicka 1958; Musianowicz 1960). Kolejne badania wykopaliskowe przeprowadzono dopiero w 1959 r. Miały one związek z przypadkowym odkryciem na terenie żwirowni w uroczysku Hajduki (oddział 396 – Leśnictwo Nowe, stan. 4) grobu kultury wielbarskiej (Dzierżykray-Rogalski, Jaskanis 1961).

Systematyczne badania naukowe na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej zapoczątkowano w 1963 r. Przeprowadził je Tadeusz Żurowski na trzech kopcach ziemnych znajdujących się w oddziale 284, w Białowieskim Parku Narodowym (stan. 16). Działania na terenie Parku wznowili w 1969 r. pracownicy Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN (obecnie Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk) w Warszawie z Ireną Górską na czele. Stanowiły one początek prac wykopaliskowych i były kontynuacją rozpoznania przyrodniczego nastawionego na paleobotanikę, prowadzonego od końca lat pięćdziesiątych XX w. przez dwoje innych pracowników IHKM PAN – Mieczysława J. Dąbrowskiego i Marię Borowik-Dąbrowską (Dąbrowski 1959; Borowik-Dąbrowska, Dąbrowski 1973). W trakcie czterech sezonów przebadano kopce ziemne na stanowisku BPN, stan. 22 (oddział 257C/D), BPN, stan. 21 (w oddziale 256D), BPN, stan. 23 (w oddziale 369B), BPN, stan. 17 (w oddziale 284D), oraz BPN, stan. 2 (w oddziale 398C) (Górska 1976). Zlokalizowano także 21 zespołów (stanowisk archeologicznych), z 67 kopcami ziemnymi. Wszystkie one wpisane zostały do rejestru zabytków województwa białostockiego jako kurhanów z okresu wczesnego średniowiecza. Stosunkowo mało efektowne wyniki tych badań (w nasypach nie znaleziono niczego poza występującą w kilku z nich warstwą spalonego drewna) sprawiło,

że przez następne 30 lat Puszcza Białowieska uznawana była za teren mało interesujący dla archeologów. W znacznej mierze wynikało to także z panującego przekonania o braku możliwości prowadzenia badań powierzchniowych i wykopaliskowych na terenach leśnych. Doktryna archeologiczna do lat dziewięćdziesiątych XX w. zakładała, że stanowiska najłatwiej można znaleźć na terenach rolniczych, zaś podczas prowadzenia badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) lasy były pomijane bądź też rozpoznawano je bardzo pobieżnie. W tym czasie działania archeologiczne na terenie Puszczy ograniczały się do wykonywania kolejnych inwentaryzacji nasypów ziemnych. Bardzo ważną rolę odegrał na tym polu prof. Janusz B. Faliński, jeden z najwybitniejszych przyrodników, wieloletni kierownik Białowieskiej Stacji Geobotanicznej Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmował się on również szeroko rozumianymi zagadnieniami z zakresu dziedzictwa kulturowego, m.in. był pomysłodawcą utworzenia w uroczysku Szczekotowo rezerwatu przyrodniczo-archeologicznego (Faliński 1980). Tworząc bazę źródłową dla swoich rozważań, zweryfikował w terenie 542 obiekty, tworzące 88 skupisk, które uznał za wczesnośredniowieczne cmentarzyska.

Kolejne działania związane z archeologią podjęli na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. geolog i geomorfolog dr Włodzimierz Kwiatkowski oraz geograf i ekolog krajobrazu dr Mirosław Stepaniuk. Związane one były z tworzeniem mapy *Krajobrazów roślinnych Puszczy Białowieskiej* i *Szczegółowej mapy geologicznej Polski*, a także przygotowywania planu ochrony Białowieskiego Parku Narodowego (Kwiatkowski 1994; Kmiecik, Kwiatkowski 2017).

Bardzo istotny wkład wniósł również powstały ok. 1996 r. katalog stworzony przez pracownika Biura Urządzania lasu i Geodezji Leśnej w Białymstoku Macieja Oszmiańskiego. Otrzymał on od ówczesnej konserwator zabytków archeologicznych Krystyny Bieńkowskiej zadanie sporządzenia spisu kopców znajdujących się na terenie puszczańskich nadleśnictw. Jej efektem był maszynopis o nazwie *Inwentaryzacja kurhanów na terenie Puszczy Białowieskiej*, obejmujący 77 stanowisk, wśród których znalazły się zarówno cmentarzyska kurhanowe, jak też pozostałości mielerzy (Oszmiański 1996). Niestety wyniki wszystkich tych inwentaryzacji nie przełożyły się na uporządkowanie informacji o stanowiskach archeologicznych. Powstawały dublujące się zestawienia stanowisk z osobną numeracją.

W 2003 r. podjęta została współpraca między Instytutem Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie i Zakładem Badania Ssaków PAN w Białowieży (obecnie Instytut Biologii Ssaków PAN), której efektem były prowadzone przez prawie 10 lat wspólne badania wykopaliskowe i powierzchniowe (Krasnodębski, Olczak 2012). W ich trakcie przebadano m.in. cmentarzysko z późnego okresu wpływów rzymskich w położonym w oddziale 345A uroczysku Wielka Kletna (BPN, stan. 33), cmentarzysko wczesnośredniowieczne w oddziale 281A w uroczysku Zamczysko (Leśn. Teremiski, stan. 1), osadę z przełomu er i nowożytny mielerz w oddziałach 545C i 578A, w sąsiedztwie tzw. Polany Berezowo (Leśn. Podcerkiew, stan. 1, 2 i 3), pozostałości dworu z XVII-XVIII w. na terenie Parku Pałacowego w Białowieży, pozostałości dworu myśliwskiego w oddziale 367A, w uroczysku Stara Białowieża (Leśn. Nowe, stan. 1), dwa wczesnośredniowieczne cmentarzyska kurhanowe w oddziale 387D w uroczysku Szadzkie (Leśn. Krynoczka, stan. 2) i w oddziale 338A/B w uroczysku Teremiski-Dąbrowa (Leśn. Teremiski, stan. 2), osadę wielokulturową w oddziale 281 w uroczysku Obofonie (Leśn. Teremiski, stan. 3) oraz znajdujący się w jej sąsiedztwie nowożytny kopiec produkcyjny (Leśn. Teremiski, stan. 4) (m.in. Jędrzejewska i in. 2005; Krasnodębski i in. 2005; Krasnodębski,

Olczak 2006a; Krasnodębski, Olczak 2006b; Krasnodębski i in. 2008; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011; Samojlik i in. 2014; Olczak i in. 2018).

Równolegle do prac wykopaliskowych prowadzono weryfikację powierzchniową, której celem było sprawdzanie informacji o stanowiskach znanych z dokumentacji konserwatorskiej oraz wytypowanie nowych obiektów do badań wykopaliskowych. Wykonano także serię odwiertów w celu pobrania prób gleby i węgla drzewnych do analizy botanicznej i radiowęglowej. Działania te objęły stanowiska znajdujące się zarówno na terenie Białowieskiego Parku Narodowego, jak i poza nim, głównie w północnej części Puszczy Białowieskiej.

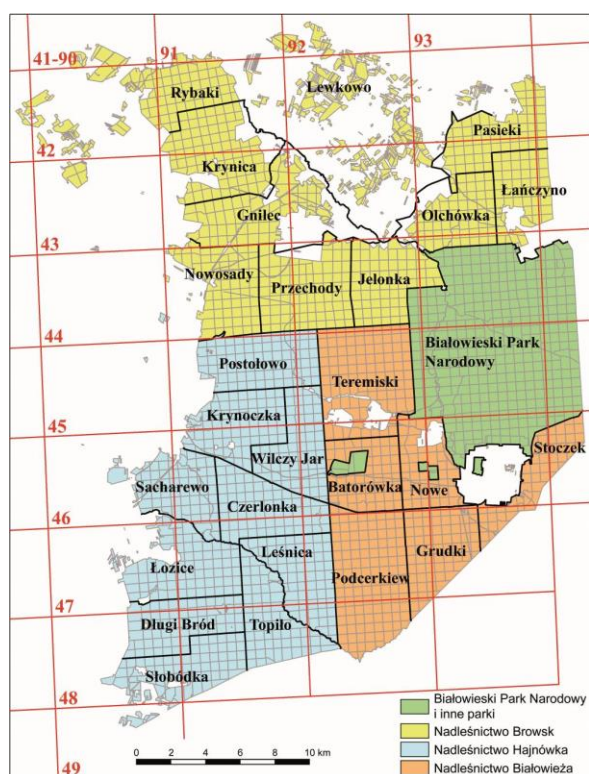
W 2014 r. w związku z finansowanym przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego projektem *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim*, kierowanym przez prof. Andrzeja Buko, wznowiono wykopaliska dwóch, badanych wcześniej przez Alfreda Götzego, zespołów wczesnośredniowiecznych cmentarzysk kurhanowych – w uroczysku Jelonka (Leśn. Przechody, stan. 9 i 10) i w uroczysku Szczekotowo (Leśn. Postołowo, stan. 3 i 5). Ich celem było pozyskanie materiału kostnego przydatnego do analiz DNA. W tym samym roku na obszarze historycznej Puszczy Ładzkiej Instytut Archeologii UKSW przebadął jeden kurhan na cmentarzysku w oddz. 759D/760C (Leśn. Krynica, stan. 2) oraz kopiec z oddziałów 33B/46A (Leśn. Gnilec, stan. 4) (Wawrzeniuk 2017).

Przełom w badaniach archeologicznych w Puszczy Białowieskiej nastąpił w 2016 r. Data ta zapoczątkowała bowiem, trwający przez cztery lata, rodzaj „szaleństwa archeologicznego”, polegającego na prześciganiu się różnych ekip badawczych w chęci odkrywania jej przeszłości. We wspomnianym roku rozpoczęto realizację projektu o nazwie *Inwentaryzacja dziedzictwa kulturowego*, wykonywanego na zlecenie Dyrekcji Generalnej Lasów Państwowych, stanowiącego jeden z elementów *Oceny stanu różnorodności biologicznej w Puszczy Białowieskiej na podstawie wybranych elementów przyrodniczych i kulturowych* (Krasnodębski i in. 2016; Krasnodębski, Olczak 2018). U podłoża tego przedsięwzięcia legła chęć wykazania przez Ministerstwo Środowiska i DGLP, że Puszcza Białowieska nie jest lasem naturalnym, lecz obszarem od wielu wieków poddawany antropopresji i mocno przekształconym przez człowieka. Działania, w które wprężnięto archeologów, miały na celu weryfikację wszelkich śladów działalności ludzkiej na tym terenie. Badania trwały trzy lata i prowadzone były przez kilka instytucji. W pierwszym roku prace archeologiczne wykonywał Instytut Archeologii i Etnologii PAN, zaś w kolejnych Fundacja „Hereditas”. W ramach projektu wykorzystano na szeroką skalę wizualizacje uzyskane z lotniczego skanowania laserowego ALS (m.in. wykonanego w ramach projektu Life+ na potrzeby Instytutu Badawczego Leśnictwa w Sękocinie Starym), pozwalające zlokalizować obiekty o własnej formie krajobrazowej, które następnie weryfikowano w terenie. Na kilku wybranych stanowiskach przeprowadzono prace wykopaliskowe. W pierwszym roku realizacji były to m.in. wielokulturowe zespoły osadnicze zlokalizowane w uroczyskach Szczekotowo (Leśn. Postołowo, stan. 3, 4, 5 i 6) i Jelonka (Leśn. Przechody, stan. 6 i 7) oraz w leśnictwie Teremiski (stan. 3 i 5). Poza tym w Puszczy Białowieskiej przebadano sondażowo fragmenty wałów ziemnych, tzw. *celtic fields*, znajdujące się w oddziałach 124A i 759D (Leśn. Przechody, stan. 8 i Leśn. Krynica, stan. 4). W kolejnych latach, gdy ciężar prac podjęła Fundacja „Hereditas”, ograniczono się już tylko do poszukiwania śladów pól, co pomimo przeznaczenia na ten cel dużych środków, w znacznym stopniu zubożyło bazę poznawczą. Działania skoncentrowały się bowiem przede wszystkim na analizie danych ze skanowania lotniczego, co doprowadziło do kompletnego zaciemnienia i nieczytelności uzyskanych wyników (m.in. Zapłata i in. 2019; Stereńczak

i in. 2020; Portal przyrodniczo-kulturowy 2022). Łącznie w czasie całego czasu trwania projektu zweryfikowano pozytywnie 3634 – jak to określono – „pojedyncze obiekty archeologiczne” (Zapłata i in. 2019). Co ciekawe, we wszystkich opracowaniach przygotowanych przez Lasy Państwowe jest zawsze mowa o 20 000 „potencjalnych obiektach archeologicznych” (por. niżej). Wyróżniono wśród nich: mielerze, cmentarzyska kurhanowe, potażarnie, grodziska, fortyfikacje polowe, stanowiska płaskie – osady, pola bitew, znaleziska luźne, historyczne szlaki komunikacyjne, osady i obiekty eksploatacji surowców naturalnych oraz dawne systemy pól. W latach 2017–2019 przeprowadzono też badania wykopaliskowe w kilkunastu miejscach Puszczy, których celem było poszukiwanie śladów rolniczego użytkowania tego terenu (m.in. Kuciewicz 2017a; Kuciewicz 2017b; Lepiejza 2017; Olejarczyk, Kuciewicz 2017; Pawleta 2017; Zapłata 2019a; Zapłata 2019b; Zapłata i in. 2019). W 2017 r. rozpoczęły się trwające do 2020 r. badania w ramach projektu *Dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze Puszczy Białowieskiej*, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki i kierowanego przez prof. Przemysława Urbańczyka. Koordynowane one były przez Instytut Archeologii Uniwersytetu im. Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie i prowadzone wspólnie z Instytutem Archeologii i Etnologii PAN. Ambicją tych działań było objęcie całego obszaru Puszczy „kompleksowymi badaniami interdyscyplinarnymi, nakierowanymi głównie na dokładne rozpoznanie zasobów dziedzictwa kulturowego przy użyciu wszelkich metod oferowanych przez współczesną naukę” (Urbańczyk, Wawrzeniuk 2021). W efekcie ograniczyły się one do rozpoznania wykopaliskowego kilkunastu obiektów, wśród których znalazły się kopce na stanowiskach Leśn. Gnilec, stan. 1, Leśn. Sacharewo, stan. 3, Leśn. Przechody, stan. 17, Leśn. Postołowo, stan. 11, BPN, stan. 46 i Leśn. Wilczy Jar, stan. 2, a także osad Leśn. Sacharewo, stan. 9, Leśn. Wilczy Jar, stan. 8 oraz Leśn. Teremiski, stan. 10, 32 i 36.

Niezależnie od opisanych wyżej projektów, w latach 2017 i 2018 pracownicy IAE PAN kontynuowali badania zespołu osadniczego znajdującego się w okolicy Polany Berezowo w południowej części Puszczy Białowieskiej, przeprowadzając sondażowe rozpoznanie trzech stanowisk w oddziale 578B/D (Leśn. Podcerkiew, stan. 4, 11 i 12). Przebadano też częściowo jeden z kopców produkcyjnych na stanowisku 10 w leśnictwie Teremiski.

Kilka słów należy poświęcić prowadzonym w Puszczy Białowieskiej badaniom powierzchniowym (ryc. II.1). Ze względu na panujące jeszcze do niedawna przekonanie o zawodności metody Archeologicznego zdjęcia Polski (w skrócie: AZP) na terenach leśnych, były one dotychczas mocno zaniedbywane. Mające miejsce w latach 90. badania w ramach programu AZP objęły jedynie pięć obszarów na zachodnim skraju Puszczy: 41-90, 42-90, 43-90, 45-91 i 46-90. W 2007–2015 r. przeprowadzono je na następujących obszarach: 41-91, 42-91, 42-92, 42-93, 43-92, 43-93, 44-91, 46-91 i 49-90. Do 2016 r. systematyczne rozpoznanie powierzchniowe koncentrowało się zatem głównie na obrzeżach i w północnej części omawianego regionu. W większości przypadków, z powodu trudnych warunków obserwacyjnych, ograniczało się ono do weryfikacji stanowisk opisywanych w pracach Alfreda Götzego i Macieja Oszmiańskiego, z których nie wszystkie udało się zlokalizować w terenie.

Ryc. II.1. Podział administracyjny polskiej części Puszczy Białowieżskiej z zaznaczeniem obszarów AZP. Według Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 4

III. Zasoby archeologiczne

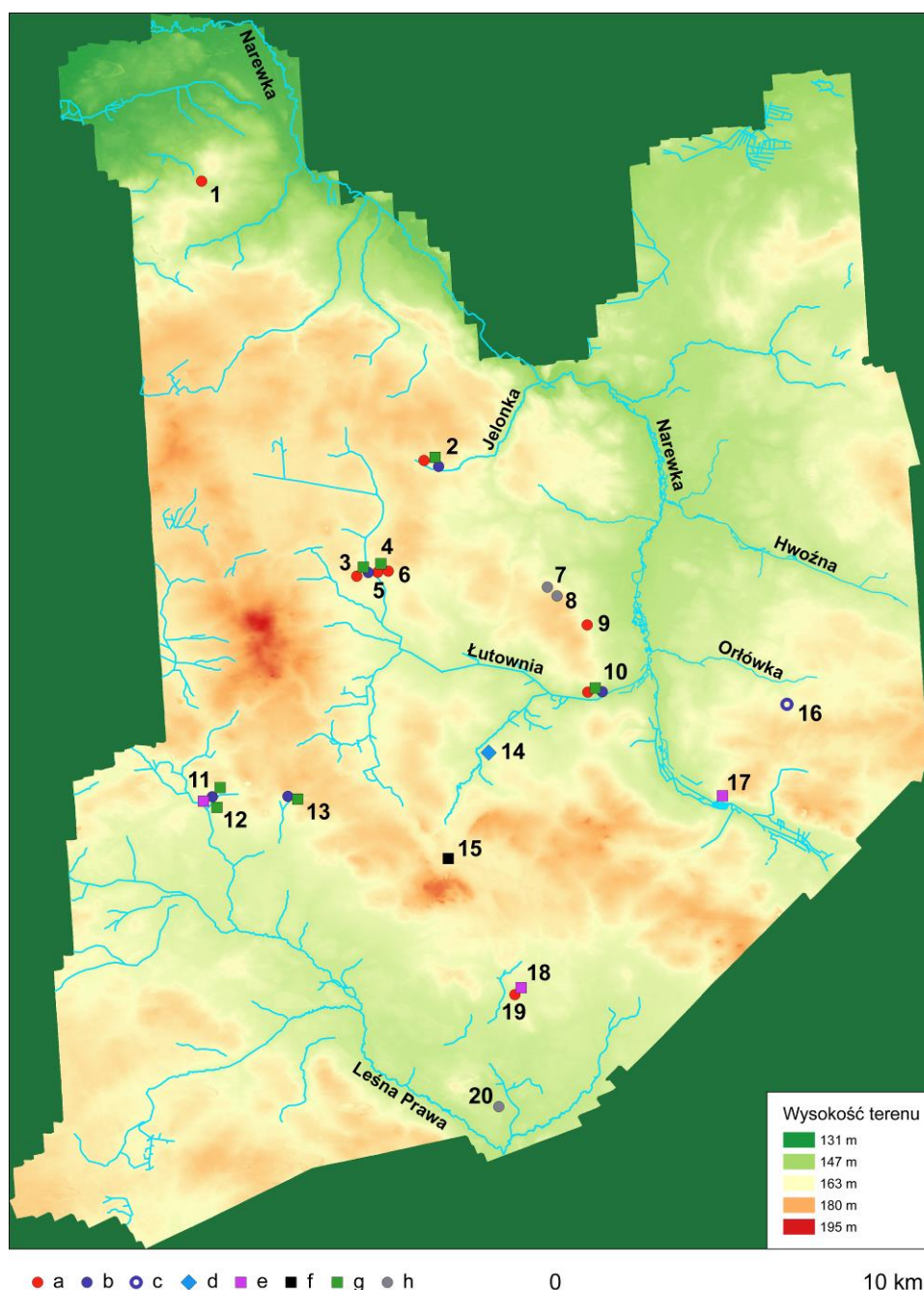
III.1. Stan zachowania stanowisk archeologicznych na przykładzie najważniejszych obiektów

III.1.1. Epoka kamienia i epoka brązu (ryc. III.1)

Najstarsze ślady osadnictwa na terenie Puszczy Białowieskiej pochodzą z okresu schyłkowego plejstocenu i wczesnego holocenu. Są to wytwory krzemienne znalezione w białoruskiej części, na jej południowo-wschodnich obszarach, na stanowisku Kamianiuki (biał. Kamenûki) 17, rej. brzeski, położonym w środkowej części dorzecza rzeki Leśnej (Szmit 1923; Tkaczou, Waszanau 2017).

W polskiej części najstarsze ślady obecności człowieka można wiązać z okresem późnego mezolitu (pierwsza połowa atlantyku). Są to pojedyncze znaleziska narzędzi i półproduktów krzemiennych znalezione na złożu wtórnym (jako domieszka w młodszych nawarstwieniach) ze stanowisk: Leśn. Postołowo, stan. 3, 4 i 6; Leśn. Przechody, stan. 6; Leśn. Teremiski, stan. 3 i 5; Leśn. Podcerkiew, stan. 4 oraz Leśn. Krynica (bez nr stanowiska), oddział 764B. Ich chronologia bezwzględna nie jest jednak jednoznaczna, gdyż materiały te zaliczyć można do tzw. kultury janisławickiej, które datowane są pomiędzy ok. połową VII tys. p.n.e. a V tys. p.n.e. (por. Cyrek, Grygiel, Nowak 1983; Cyrek, Grygiel, Nowak 1985; Aszejczyk 2017; Kozłowski, Nowak 2019).

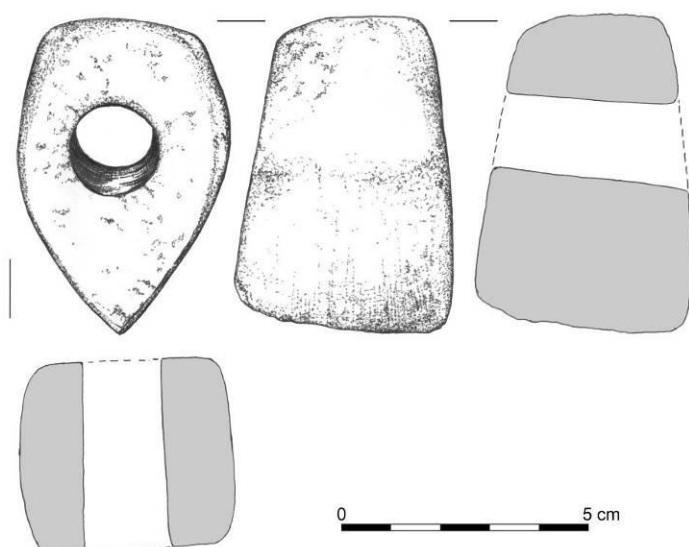
Na połowę lub drugą połowę III tys. p.n.e., a więc początek okresu subborealnego, datowane są natomiast znalezione w Puszczy materiały związane z kulturami subneolitycznymi (por. Wawrusiewicz i in. 2017). Wystąpiły one w młodszych warstwach na sześciu stanowiskach położonych w leśnictwach: Krynoczka (stan. 2 i 5), Postołowo (stan. 6), Przechody (stan. 6), Teremiski (stan. 5) i Sacharewo (stan. 9). Z terenu Puszczy pochodzą także luźne znaleziska fragmentów neolitycznych siekier krzemiennych, które wystąpiły na stanowisku 3 w leśnictwie Postołowo oraz zlokalizowanej 300 m dalej osadzie Leśn. Postołowo, stan. 6.

Ryc. III.1. Lokalizacja stanowisk datowanych na epoki kamienia i brązu w polskiej części Puszczy

Białowieżskiej (źródło i opracowanie wizualizacji LiDAR: IBL): 1 – oddział 764B (leśnictwo Krynica); 2 –

leśnictwo Przechody, stan. 6; 3 – leśnictwo Postołowo, stan. 6; 4 – leśnictwo Postołowo, stan. 5; 5 – leśnictwo Postołowo, stan. 3; 6 – leśnictwo Postołowo, stan. 4; 7 – znalezisko krzemiennej wkładki sierpowatej, oddział 251 (leśnictwo Teremiski); 8 – leśnictwo Teremiski, stan. 3; 9 – leśnictwo Teremiski, stan. 5; 10 – leśnictwo Sacharewo, stan. 9; 11 – leśnictwo Sacharewo, stan. 3; 12 – leśnictwo Krynoczka, stan. 2; 13 – znalezisko kamiennego topora, oddział 393 (leśnictwo Batorówka); 14 – znalezisko miedzianego lub brązowego grotu, okolice miejscowości Czerlonka, gm. Białowieża; 15 – znalezisko glinianego naczynia (Rezerwat Ścisły Białowieżskiego Parku Narodowego, bez dokładnej lokalizacji); 16 – Białowieża, stan. 1; 17 – leśnictwo Podcerkiew, stan. 11; 18 – leśnictwo Podcerkiew, stan. 4; 19 – leśnictwo Podcerkiew, stan. 13. Objaśnienia: a – mezolit (kultura janisławicka); b – subneolityczna kultura niemieńska; c – subneolityczna kultura niemieńska (bez dokładnej lokalizacji); d – kultura ceramiki sznurowej; e – kultura mierzanowicka; f – znalezisko nieokreślone kulturowo (schyłek neolitu lub początek epoki brązu); g – trzciniecki krąg kulturowy; h – kultura łużycka (?). Oprac. H. Olczak, A. Wawrusiewicz, Z. Tragarz

Ryc. III.2. Topór kamienny – znalezisko luźne z oddziału 392. Rys. A. Wawrusiewicz

Można przypuszczać, iż w drugiej połowie III tys. p.n.e. na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej incydentalnie pojawiają się ugrupowania pasterskie kultury ceramiki sznurowej, na co zdaje się wskazywać znalezisko pojedynczego topora kamiennego w oddziale 392 (ryc. III.2). Nieco lepiej udokumentowane są natomiast znaleziska z początku epoki brązu, najprawdopodobniej związane z kulturą mierzanowicką, które wystąpiły na stanowisku Leśn. Sacharewo, stan. 9. Fragmenty naczyń tej kultury odkryto także po stronie białoruskiej. Materiały te datowane są od 2. połowy XXI do przełomu XX i XIX w. p.n.e., jednak na omawianym obszarze ugrupowania kultury mierzanowickiej pojawiły się zapewne nieco później, być może pomiędzy XX a początkiem XVIII w. p.n.e. Być może z kulturą mierzanowicką związane jest również znalezisko asymetrycznego grocika krzemiennego ze stanowiska 11 w leśnictwie Podcerkiew, a także krzemienny drapacz znaleziony na terenie Parku Pałacowego w Białowieży, stan. 1.

Ryc. III.3. Ostrze miedziane (?) – znalezisko przypadkowe z okolic miejscowości Czerlonka, gm. Białowieża. Według Wawrusiewicz i in 2015, ryc. 100

Prawdopodobnie z okresem schyłku neolitu i początkiem epoki brązu łączyć można wykonane z miedzi lub niskocynowego brązu ostrze sztyletu (?), o liściowatym kształcie i wyodrębnionym trzonku, stanowiącym ok. $\frac{1}{3}$ długości całkowitej okazu. Artefakt znaleziono w okolicy stacji kolejowej Czerlonka (ryc. III.3) (Wawrusiewicz i in. 2015; Manasterski 2016).

W połowie II tys. p.n.e. na terenie Puszczy pojawiają się ugrupowania trzcinieckiego kręgu kulturowego. Z jej zachodniej części znamy osiem stanowisk z ceramiką trzciniecką: Leśn. Krynoczka, stan. 2, Leśn. Postołowo, stan. 5 i 6, Leśn. Przechody, stan. 6, Leśn. Teremiski, stan. 5 i Leśn. Sacharewo, stan. 3 i 9.

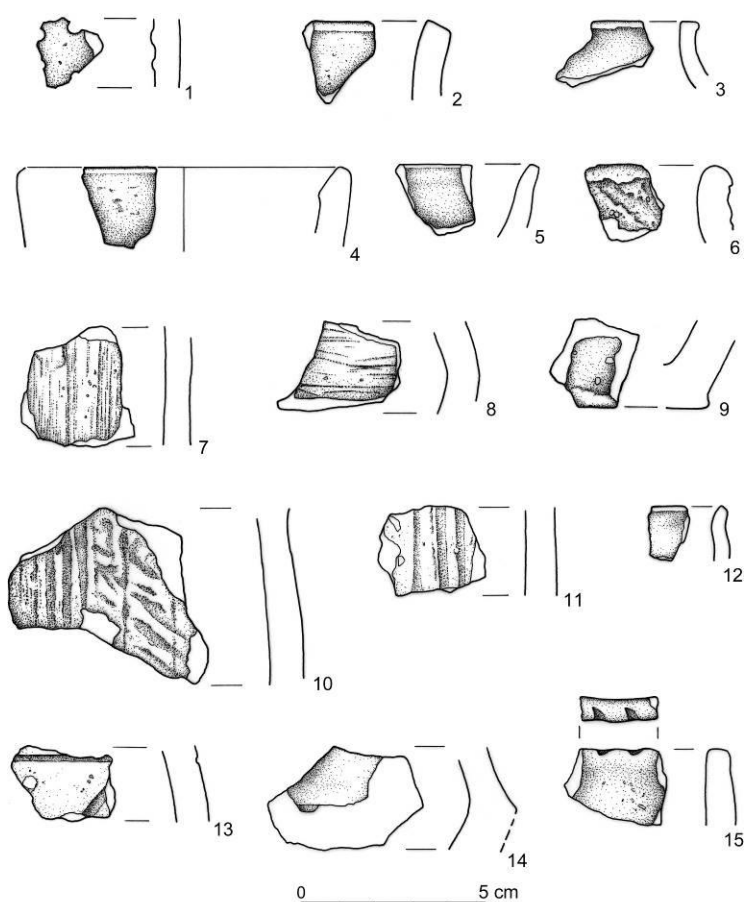
Z okresu późnej epoki brązu i początku epoki żelaza, czyli czasu funkcjonowania kultury łużyckiej, pochodzą jedynie bardzo enigmatyczne i trudne do jednoznacznej klasyfikacji kulturowej znaleziska ceramiki ze stanowiska Leśn. Teremiski, stan. 36 (Niedziółka 2018; Falis, Fedorczyk-Falis 2019). W tym samym 251 oddziale Puszczy odkryto także wkładkę sierpową wykonaną z krzemienia narzutowego, na powierzchni której widoczne są bardzo intensywne wyświecenia, powstałe w efekcie cięcia łodyg roślin krzemionkowych. Narzędzie to stanowi jeden z najstarszych dowodów poświadczających uprawę zbóż na terenie obecnej Puszczy Białowieskiej. Do znalezisk łużyckich można zaliczyć również kamienny topór znaleziony w południowej części Puszczy Białowieskiej, w okolicy oddziałów 671–673 (Leśn. Podcerkiew, stan. 13).

III.1.2. Wczesna epoka żelaza, okres wpływów rzymskich

III.1.2.1. Okres oddziaływań kultury ceramiki kreskowanej (grupa suraska)

W ostatnich wiekach przed naszą erą i pierwszych naszej ery na obszarze Puszczy Białowieskiej powstało wiele nowych osad, lokowanych na terenach do tej pory niezamieszkałych. Największy wpływ na sytuację kulturową tego regionu miały w tym czasie dwa ludy – w okresie przedrzymskim i na początku okresu rzymskiego byli to wschodni Bałtowie, zaś w późnym okresie rzymskim germańscy Goci.

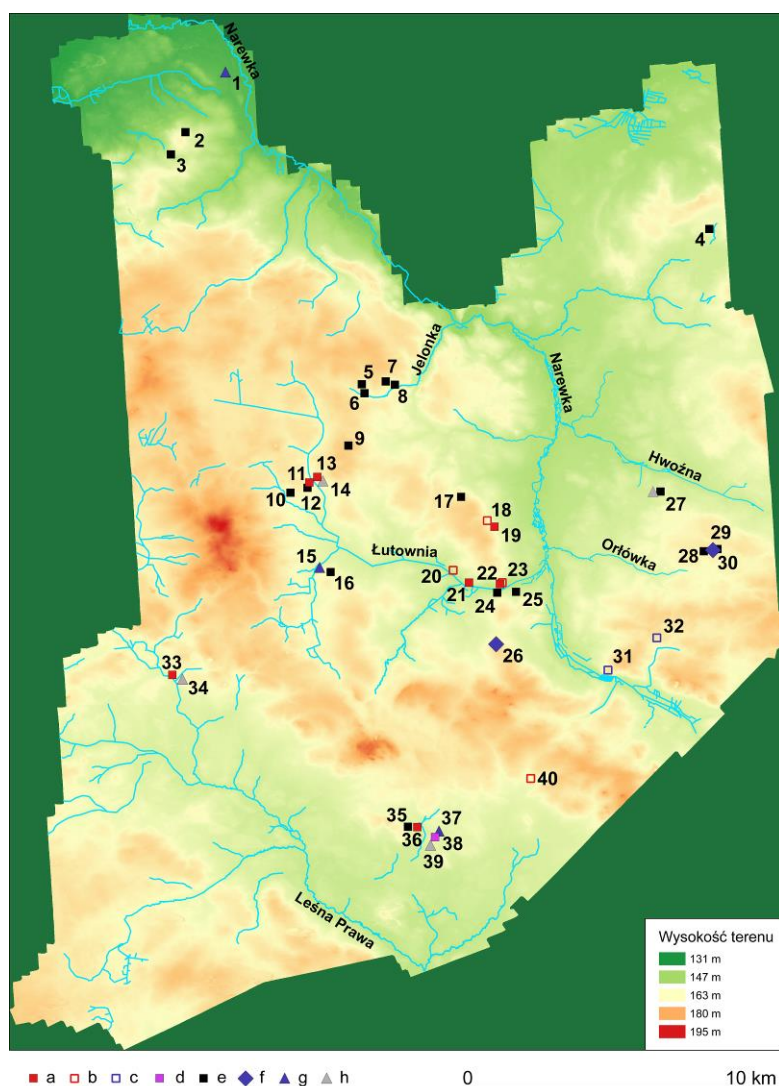
Badania wykopaliskowe z końca XX w. i pierwszych dwóch dekad XXI w. pozwoliły na odkrycie całego szeregu stanowisk, których wyróżnikiem jest obecność naczyń o powierzchni pokrytej tzw. kreskowaniem (ryc. III.4). Ta bardzo charakterystyczna cecha wskazuje na powiązania tego osadnictwa ze strefą leśną Europy Wschodniej, gdzie w okresie od ok. VII w. p.n.e. do V w. n.e., głównie na obszarze dzisiejszej północnej i środkowej Białorusi oraz wschodniej Litwy, rozpowszechniona była kultura ceramiki kreskowanej (m.in. Mitrofanov 1978; Mitrofanov 1993; Medvedev 1996; Medvedev 2011; Egarëjčanka 1999; Egorejčenko 2006). Dla obszaru nad górną Narwią wydzielono lokalną jednostkę kulturową, dla której – od nazwy pierwszego dobrze rozpoznanego stanowiska – przyjęto określenie grupa suraska (Krasnodębski, Olczak 2002; Olczak, Krasnodębski 2018a) lub grupa Suraz-Trościanica (Belâvec 2004a).

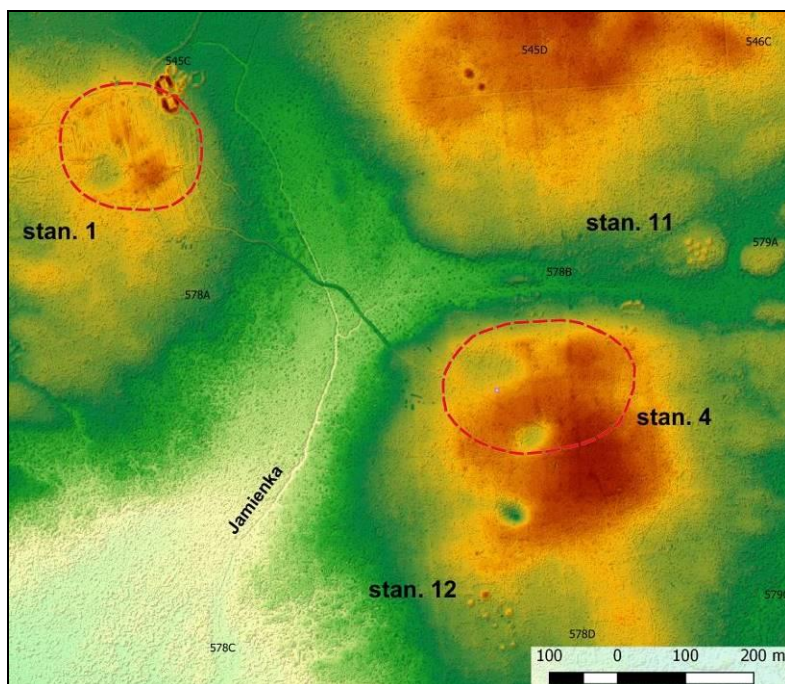
Ryc. III.4. Przykłady naczyń glinianych kultury ceramiki kresowej – Leśn. Podcerkiew, stan. 1. Rys. H. Olczak

Podobnie jak we wcześniejszych epokach główne stanowiska z tego czasu to pozostałości osad, na których znaleziono fragmenty glinianych naczyń, zabytki krzemienne oraz (co odróżnia je od starszych okresów) nieruchome obiekty archeologiczne. Są to pozostałości palenisk, jamy zasobowe/piwniczki do przechowywania pożywienia oraz doły postępujące związane z bliżej nieokreślonymi konstrukcjami mieszkalnymi i użytkowymi.

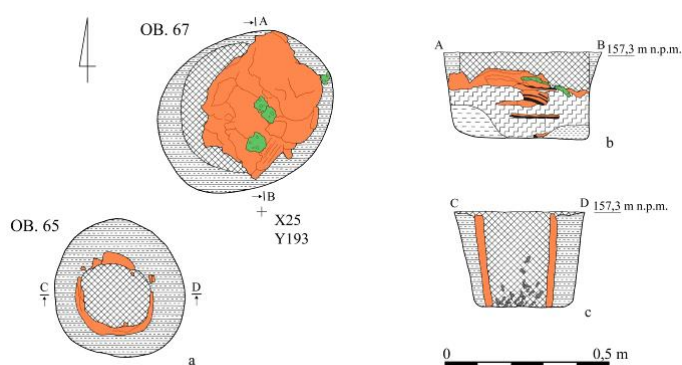
Największy z dotychczas znanych zespołów osadniczych położony jest w południowej części Puszczy Białowieskiej, na tzw. Polanie Berezowo i jej najbliższej okolicy (oddziały 544, 545, 577 i 578; ryc. III.5, III.6). Najlepiej rozpoznane stanowisko tego zespołu położone jest w jego północno-zachodniej części, ok. 100–150 m na zachód od Jamienki, na Polanie Berezowo (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1). Jest to rozległa osada funkcjonująca pomiędzy IV/III w. p.n.e. a I w. n.e., o powierzchni szacowanej na ok. 4 ha. Odkryto na niej m.in. pozostałości trzech pieców dymarskich typu kotlinkowego (ryc. III.7, III.8; Olczak i in. 2018).

Ryc. III.5. Lokalizacja stanowisk grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej, kultury wielbarskiej oraz nieokreślonych kulturowo, datowanych od wczesnej epoki żelaza do końca okresu wpływów rzymskich, na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej (źródło podkładu mapy: IBL): 1 – Leśnictwo Rybaki, stan. 3; 2 – Leśnictwo Krynica, stan. 10; 3 – oddział 764B (leśnictwo Krynica); 4 – Leśnictwo Łączyno, stan. 8; 5 – Leśnictwo Przechody, stan. 10; 6 – Leśnictwo Przechody, stan. 6; 7 – Leśnictwo Przechody, stan. 8; 8 – Leśnictwo Przechody, stan. 33; 9 – Leśnictwo Przechody, stan. 17; 10 – Leśnictwo Postołowo, stan. 16; 11 – Leśnictwo Postołowo, stan. 6; 12 – Leśnictwo Postołowo, stan. 11; 13 – Leśnictwo Postołowo, stan. 3 i 5; 14 – Leśnictwo Postołowo, stan. 4; 15 – Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2; 16 – Leśnictwo Teremiski, stan. 3 i 4; 17 – Leśnictwo Teremiski, stan. 32; 18 – Leśnictwo Teremiski, stan. 2 i 10; 19 – Leśnictwo Teremiski, stan. 5; 20 – Leśnictwo Teremiski, stan. 37; 21 – Leśnictwo Nowe, stan. 1; 22 – Leśnictwo Nowe, stan. 4; 23 – Białowieżski Park Narodowy, stan. 22; 24 – Białowieżski Park Narodowy, stan. 54; 25 – Białowieżski Park Narodowy, stan. 33; 26 – Białowieżski Park Narodowy, stan. 53; 27 – Białowieża, stan. 1; 28 – Białowieża, stan. 2; 29 – Leśnictwo Sacharewo, stan. 9; 30 – Leśnictwo Sacharewo, stan. 3; 31 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 3; 32 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1; 33 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 11; 34 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4; 35 – Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12; 36 – Leśnictwo Grudki, stan. 6. Objasnienia: a – osady grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej; b – punkty osadnicze i domniemane osady grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej; c – punkty osadnicze i domniemane osady kultury wielbarskiej; d – osady kultury wielbarskiej i grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej; e – osady i punkty osadnicze nieokreślone kulturowo; f – cmentarzyska płaskie kultury wielbarskiej; g – kurhany i wały ziemne z okresu wpływów rzymskich; h – kopce ziemne z późnego okresu wpływów rzymskich lub okresu wędrówek ludów. Oprac. H. Olczak, Z. Tragarz

Ryc. III.6. Stanowiska w leśnictwie Podcerkiew (oddziały 545 i 578) według wizualizacji LiDAR (źródło danych: IBL). Oprac. J. Kowalczyk, H. Olczak

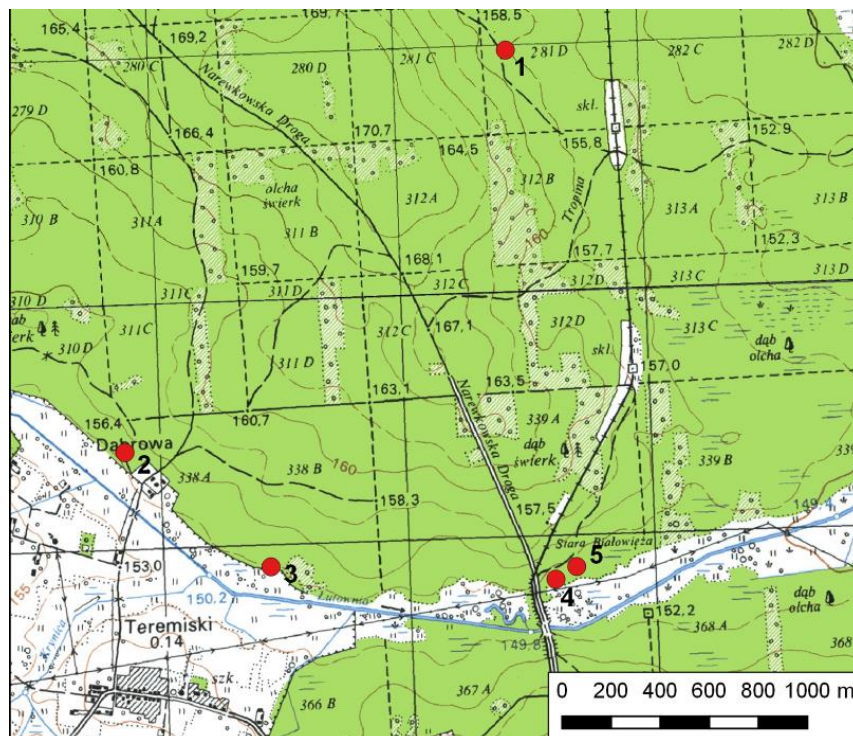
Ryc. III.7. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1, wykop 5. Plan i profile pieców dymarskich 65 i 67. Rys. H. Olczak

Ryc. III.8. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1, wykop 5. Piec dymarski 65 podczas eksploracji. Fot. D. Krasnodębski

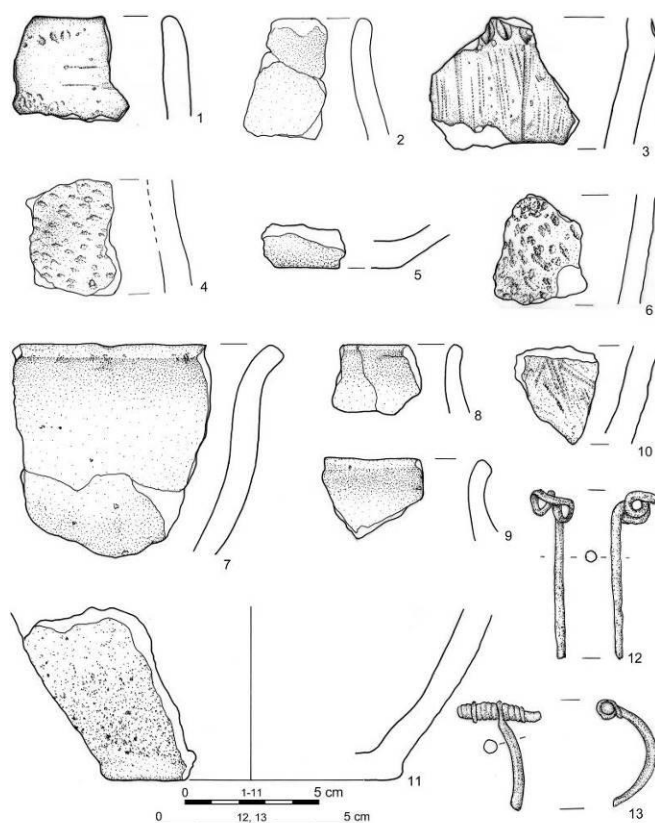
Kolejne stanowiska z podobnymi materiałami ceramicznymi zlokalizowane są w promieniu około 1 km, jednak ich funkcja i przynależność kulturowa – ze względu

na niewielki stopień rozpoznania wykopaliskowego – nie są jednoznaczne. Są to: Leśn. Podcerkiew, stan. 4, Leśn. Podcerkiew, stan. 11 i 12. W południowej części Puszczy Białowieskiej zlokalizowane jest jeszcze jedno stanowisko z tego okresu, znane wyłącznie z badań powierzchniowych (Leśnictwo Grudki, stan. 6).

Ryc. III.9. Lokalizacja pewnych i domniemanych stanowisk grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej na terenie leśnictwa Teremiski na mapie topograficznej w skali 1:25 000 (256.32, arkusz Białowieża, źródło mapy: GUGiK): 1 – Leśnictwo Teremiski, stan. 3; 2 – Leśnictwo Teremiski, stan. 32; 3 – Leśnictwo Teremiski, stan. 2 i 10; 4 – Leśnictwo Teremiski, stan. 5; 5 – Leśnictwo Teremiski, stan. 37. Oprac. H. Olczak

Kolejne skupisko stanowisk z okresu około przełomu er położone jest w środkowej części Puszczy Białowieskiej, w okolicy dolnego biegu łutowni. Tworzy je pięć osad: Leśn. Teremiski, stan. 2, 3, 4, 5 i 10 (ryc. III.9). Najlepiej rozpoznana została osada Leśn. Teremiski, stan. 3, gdzie oprócz fragmentów ceramiki i pojedynczych przedmiotów metalowych (ryc. III.10) znaleziono m.in. liczne obiekty użytkowe, w tym pozostałości jam zasobowych/piwniczek lub studni (ryc. III.11). Miejsce to było w późniejszych czasach zamieszkiwane jeszcze kilkakrotnie – we wczesnym średniowieczu i w XV/XVI w.

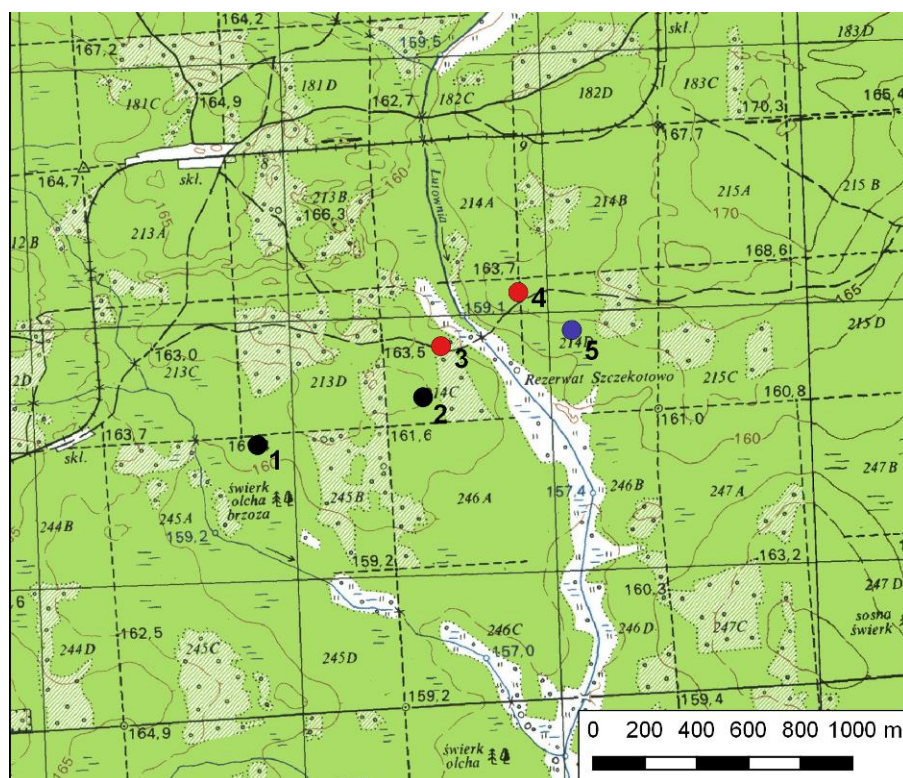
Ryc. III.10. Leśnictwo Teremiski, stan. 3. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej (1–11) i przedmiotów żelaznych (12, 13): 1 – wykop 5, ze złoża wtórnego; 2–5 – wykopy 6 i 7, ob. 57; 6, 9 – wykop 10, warstwa kulturowa; 7, 8, 11 – wykop 10, humus pierwotny; 10 – wykop 11, humus pierwotny; 12, 13 – z powierzchni stanowiska lub z jego okolicy. Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Ryc. III.11. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 6. Jama 57 – widok po zakończeniu eksploracji. Fot. D. Krasnodębski

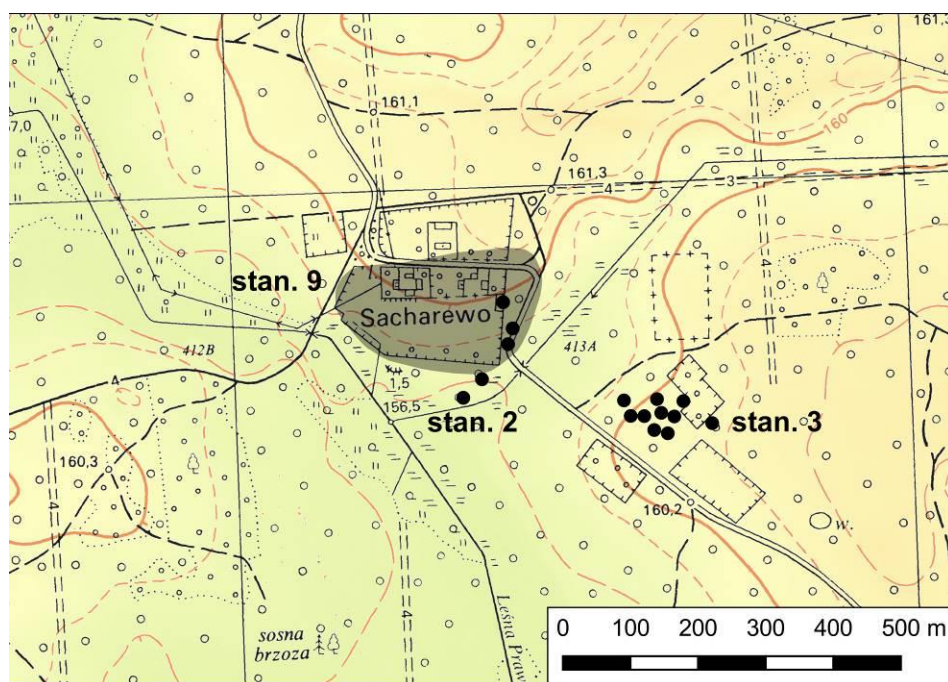
W odległości ok. 6,5 km na północny zachód od wymienionych osad, w środkowym biegu Łutowni, zlokalizowany jest wielokulturowy zespół w uroczysku Szczekotowo (ryc. III.12 - oddział 214). Na pozostałości osad grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej natrafiono na trzech osadach: Leśn. Postołowo, stan. 3, 5, 6. Najlepiej zachowane reliktu osadnictwa wystąpiły po wschodniej stronie rzeki, na osadach 3 i 5, gdzie natrafiono na pozostałości dołów postępowych, jam użytkowych i palenisk (ryc. III.13).

Znaleziono także liczne fragmenty ceramiki oraz narzędzi, świadczące o trwałym osadnictwie na tym terenie (ryc. III.14). Podobnie jak w przypadku stanowiska Leśn. Teremiski, stan. 3 miejsce to było kilkakrotnie wykorzystywane przez człowieka, zarówno jako teren osady, jak i wczesnośredniowiecznych cmentarzysk (por. niżej).

Ryc. III.12. Lokalizacja stanowisk z wczesnej epoki żelaza – okresu wpływów rzymskich na terenie uroczyska Szczekotowo i w jego okolicy na mapie topograficznej w skali 1:25 000 (256.13, arkusz Nowosady, źródło mapy: GUGiK): 1 – Leśnictwo Postołowo, stan. 16; 2 – Leśnictwo Postołowo, stan. 11; 3 – Leśnictwo Postołowo, stan. 6; 4 – Leśnictwo Postołowo, stan. 5; 5 – Leśnictwo Postołowo, stan. 4. Oprac. H. Olczak

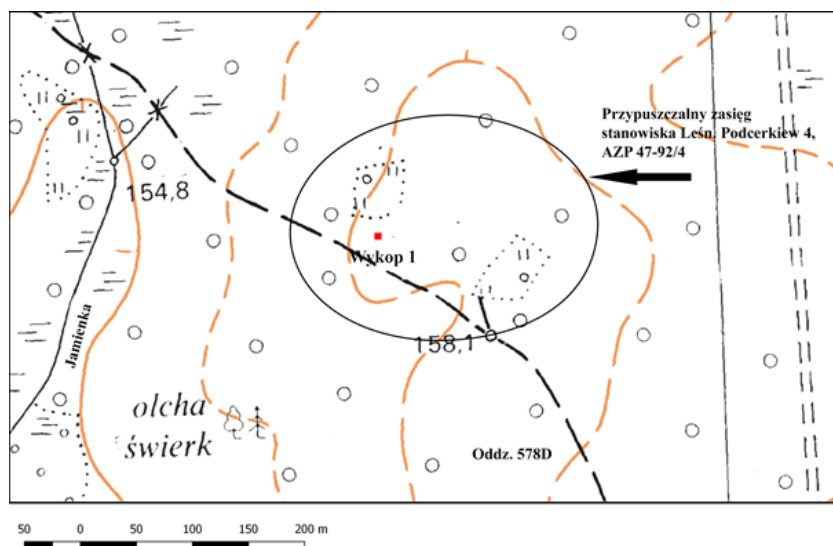
Relikty jednej z najbardziej interesujących i w największym stopniu rozpoznanych osad z omawianego okresu odkryte zostały w zachodniej części Puszczy Białowieskiej, na stanowisku 9 w leśnictwie Sacharewo (ryc. III.15 - oddziały 412B i 413A). Jest to kolejna wielokulturowa i wielofazowa osada, na której wystąpiły pozostałości zabudowy w postaci palenisk i jam osadniczych. Użytkowanie osady trwało, z przerwami, aż do czasów nowożytnych.

25

III.1.2.2. Czasy wędrówek Gotów

Drugą, poza społecznościami związanymi ze strefą leśną i stepową Europy Wschodniej, grupą plemienną, która odcisnęła silne piętno na osadnictwie dzisiejszej Puszczy Białowieskiej w okresie wpływów rzymskich, byli Goci. W 2. połowie II n.e., wędrujący z północy osadnicy germańscy pojawili się w dorzeczu górnej Narwi, dając impuls do powstania na tym terenie nowej kultury archeologicznej – kultury wielbarskiej. Z polskiej części Puszczy znanych jest obecnie kilka wielbarskich osad i nekropoli, wśród których pierwsza znajduje się w jej południowej części, na stanowisku 4 w Leśnictwie Podcerkiew (ryc. III.16).

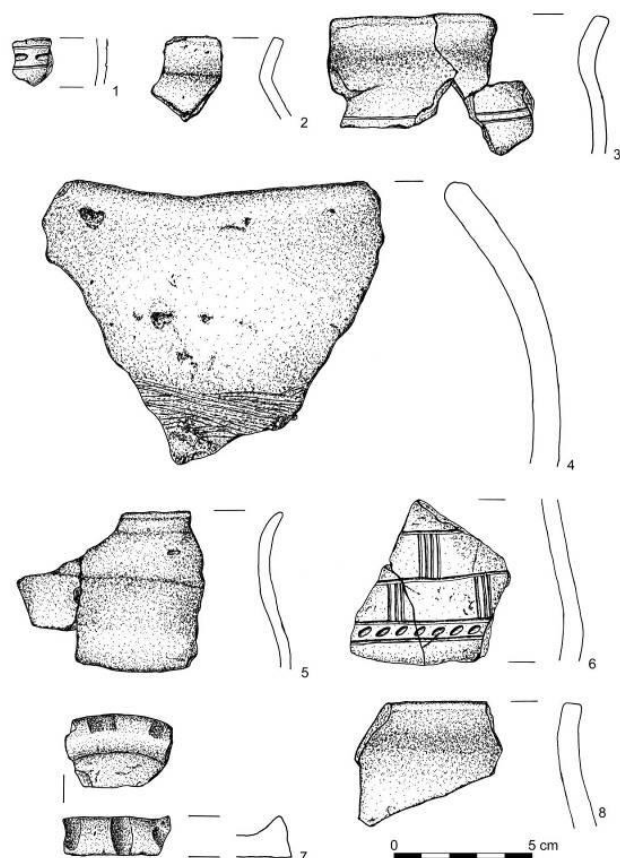

Ryc. III.16. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4, oddz. 578. Przybliżony zasięg stanowiska i lokalizacja wykopu archeologicznego na mapie topograficznej w skali 1: 10 000 (256.341, arkusz Przewłoka, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Około III w. n.e. funkcjonowała tam niewielka, ale jak się wydaje dość ludna osada, po której pozostały m.in. paleniska (ryc. III.17) i reliktów budynków naziemnych. Ich drewniane ściany były pierwotnie oblepione gliną. W odróżnieniu od okresu wcześniejszego naczyń ceramiczne są lepiej wykonane, często starannie wygładzone i zdobione ornamentami geometrycznymi (ryc. III.18).

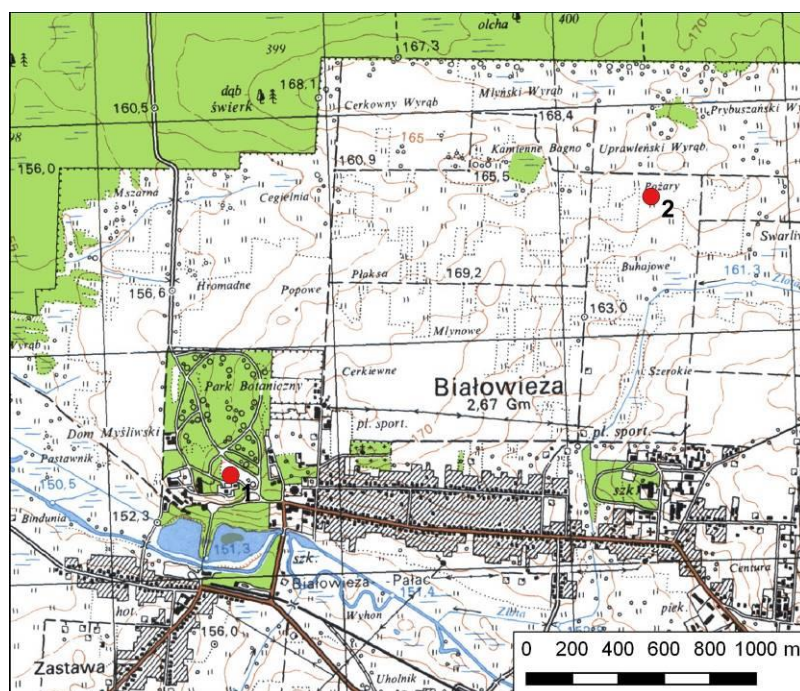

Ryc. III.17. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4. Palenisko (obiekt 14, warstwa 21) podczas eksploracji. Fot. D. Krasnodębski

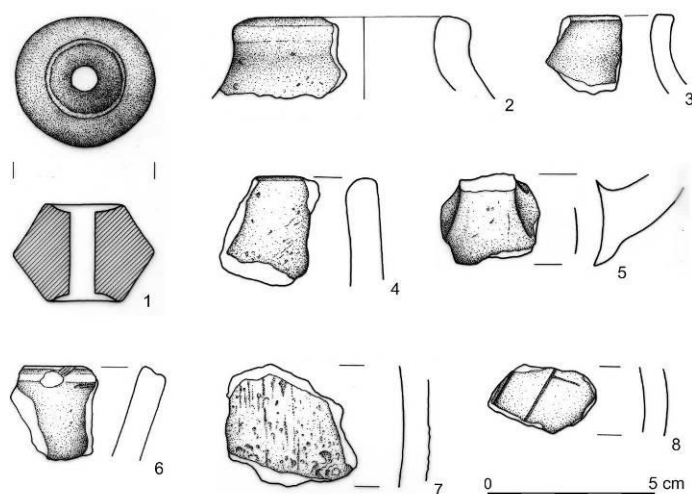

Ryc. III.18. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej. Rys. M. Sęczkowska

Na kolejną osadę użytkowaną prawdopodobnie w pierwszych wiekach naszej ery natrafiono w Parku Pałacowym w Białowieży, stan. 1, w trakcie badań prowadzonych przy okazji poszukiwań pozostałości nowożytnego dworu królewskiego (ryc. III.19).

Ryc. III.19. Białowieża, stan. 1 i 2. Lokalizacja stanowisk na mapie topograficznej w skali 1:25 000: 1 – Białowieża, stan. 1; 2 – Białowieża, stan. 2 (256.32, arkusz Białowieża, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Ryc. III.20. Białowieża, stan. 1. Gliniany przęślik (1) i fragmenty ceramiki naczyniowej (2–8). Rys. H. Olczak

Pozostałości starszego osadnictwa zostały mocno przekształcone i zniszczone w trakcie późniejszego użytkowania tego miejsca, co związane było zarówno z budową dworu królewskiego pod koniec XVII w., jak i pałacu carskiego w końcu XIX w. Osada pradziejowa znalazła się na terenie parku pałacowego i była zapewne wielokrotnie niwelowana i rozkopywana. Zachowały się jednak pojedyncze doły postępowe po zabudowie oraz kilkadziesiąt fragmentów ceramiki, a także gliniany przęślik (ryc. III.20).

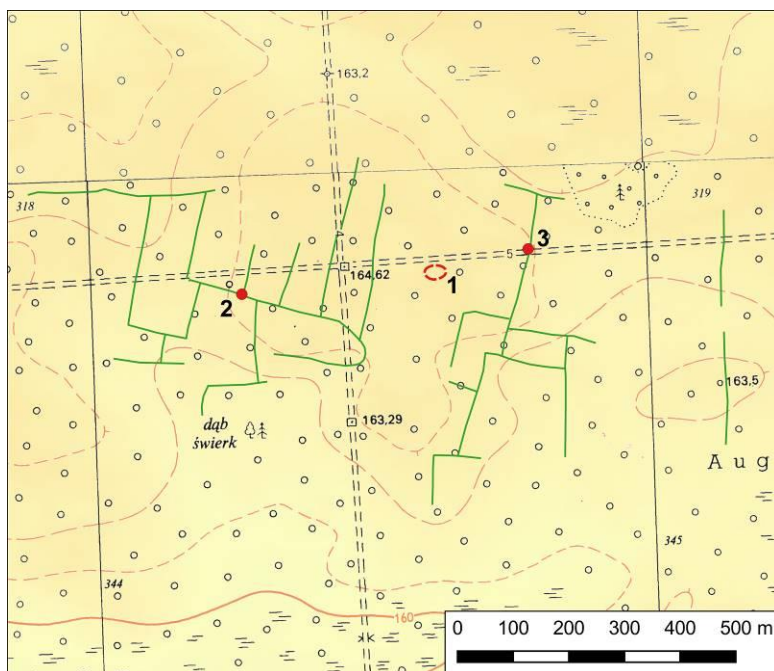
Nie jest pewne funkcjonowanie w tym czasie osady na wspomnianym już wyżej stanowisku 9 w leśnictwie Sacharewo, znaleziono tam jednak denar Marka Aureliusza (ryc. III.21), świadczący o jakimś rodzaju użytkowaniu tego miejsca w II/III w. n.e.

Ryc. III.21. Leśnictwo Sacharewo, stan. 9. Denar Marka Aureliusza (znalezisko luźne). Fot. D. Krasnodębski

Na koniec trzeba wspomnieć o osadzie z Puszczy Ładzkiej (oddział 764B), na którą natrafiono podczas prowadzonych w latach 2017–2018 badań pozostałości granic dawnych pól (Pawleta 2017; Zapłata 2019a; Zapłata 2019b). Odkryte materiały zabytkowe w postaci ceramiki wskazują na jej powstanie w okresie wpływów rzymskich. W trakcie badań rozpoznano m.in. bardzo charakterystyczne palenisko z kamiennym brukiem. Należy dodać, że z terenu historycznej Puszczy Ładzkiej pochodzą też dwie rzymskie monety z 2. połowy II w. n.e. – denar cesarza Kommodusa i suberatus Faustyny Młodszej, żony Marka Aureliusza (Zapłata i in. 2019), co świadczy, że wspomniana osada nie była jedynym miejscem wykorzystywanym w tym okresie.

Znacznie bardziej wyraźnie obecność Gotów na obszarze dzisiejszej Puszczy Białowieskiej zaznaczyła się na stanowiskach sepulkralnych. Najważniejsza z rozpoznanych dotychczas nekropoli kultury wielbarskiej znajduje się w uroczysku Wielka Kletna, w Białowieskim Parku Narodowym, stan. 33 (ryc. III.22 - oddział 345A). Jest to cmentarzysko płaskie z grobami ciałałpalnymi jamowymi bezpopielnicowymi. Jego powierzchnia wynosi zapewne co najmniej 3 ary, zaś liczba pochówków może dochodzić do 70. Część grobów przykryta była kamiennym brukiem, nadal częściowo widocznym na powierzchni (ryc. III.23). Pomimo bardzo płytkiego zalegania jam z kośćmi, ze względu na brak jakiejkolwiek działalności rolniczej, nie zostały one zniszczone w czasach późniejszych.

Ryc. III.22. Białowieżski Park Narodowy, stan. 33, 53 i 54. Lokalizacja stanowisk i znajdujących się w ich pobliżu śladów pól na mapie topograficznej w skali 1:10 000: 1 – Białowieżski Park Narodowy, stan. 33; 2 – Białowieżski Park Narodowy, stan. 54; 3 – Białowieżski Park Narodowy, stan. 53 (256.322, arkusz Białowieża, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

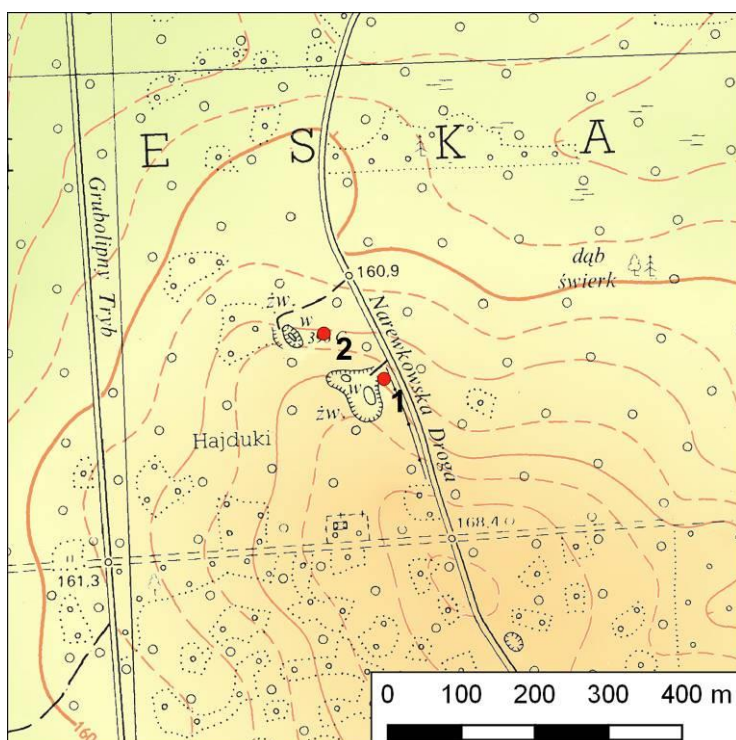

Ryc. III.23. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33, wykop 1. Bruk w zachodniej części stanowiska po usunięciu warstwy humusu. Fot. D. Krasnodębski

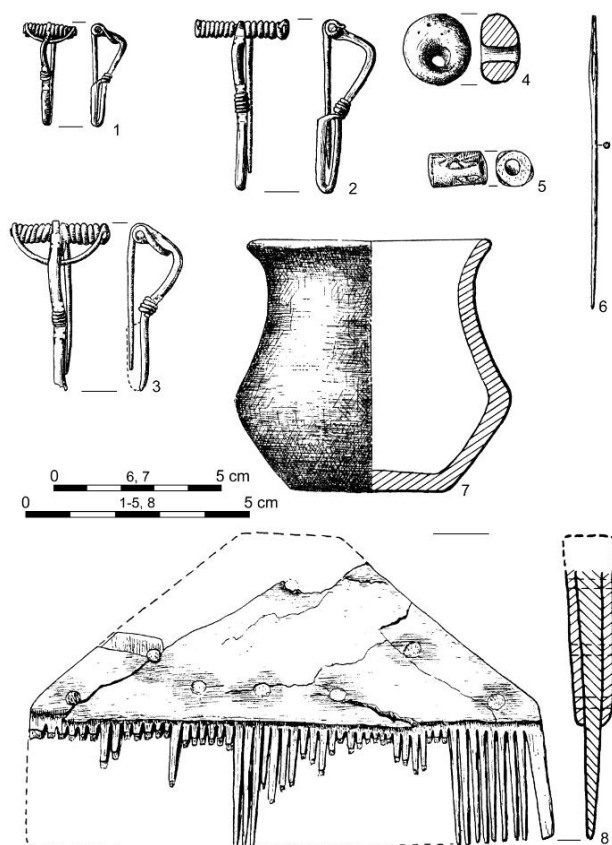
Ryc. III.24. Białowiecki Park Narodowy, stan. 33, wykop 2. Fibula z miedzi cynkowej, pochodząca prawdopodobnie z grobu nr 3. Fot. M. Gmur

Na podstawie znalezionych przedmiotów wyposażenia zmarłych, m.in. brązowych fibul (ryc. III.24), żelaznej sprzączki do pasa, szklanych paciorków, fragmentów szklanych naczyń, a także datowań radiowęglowych funkcjonowanie cmentarzyska można umieścić w okresie wpływów rzymskich i wędrówek ludów – od 1. połowy III do początku V w. n.e. (Krasnodębski i in. 2008).

Ryc. III.25. Leśnictwo Nowe, stan. 4 i 17. Lokalizacja stanowisk na mapie topograficznej w skali 1:10 000: 1 – Leśnictwo Nowe, stan. 4; 2 – Leśnictwo Nowe, stan. 17 (256.321, arkusz Teremiski, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Druga znana z Puszczy Białowieskiej domniemana nekropola gocka położona jest w uroczysku Hajduki - Leśnictwo Nowe, stan. 4 (ryc. III.25 - oddział 396C). Odkryta ona została przypadkowo w 1959 r., na terenie nieużywanej obecnie niewielkiej żwirowni (Dzierżykray-Rogalski, Jaskanis 1961). Podczas kopania piasku natrafiono na grób szkieletowy dziecka, przy którym znaleziono zapinki, kościany grzebień, paciorki szklane oraz małe gliniane naczynie (ryc. III.26). Przedmioty wyposażenia pozwalają datować pochówek III w. n.e.

Ryc. III.26. Leśnictwo Nowe, stan. 4. Przedmioty pochodzące z wyposażenia grobu: 1 – srebro; 2, 3, 6 – brąz; 4, 5 – szkło; 7 – glina; 8 – kość. Według Dzierżykray-Rogalski, Jaskanis 1961, ryc. 5–7

W 2019 r. na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej rozpoznano jeszcze jedną nekropolę płaską o obrządku ciałopalnym, związaną przypuszczalnie z kulturą wielbarską. Odkryto ją w oddziale 124, przy okazji badań, których celem było prześledzenie przebiegu granic dawnych pól (Zapłata i in. 2019).

Oprócz tych niebudzących wątpliwości cmentarzysk kultury wielbarskiej na terenie Puszczy Białowieskiej znajdują się także datowane na pierwsze wieki n.e. pozostałości kopców/kurhanów, których przynależności kulturowej nie udało się jednak jednoznacznie określić. Z tego okresu pochodzi najprawdopodobniej cmentarzysko kurhanowe na stanowiska 11 w Leśnictwie Podcerkiew (por. ryc. III.6), gdzie zlokalizowanych jest osiem kopców ziemnych, mających po ok. 10 m średnicy i od 0,3 do 0,5 m wysokości (ryc. III.27). W jednym z nasypów znaleziono dwie bardzo drobne przepalone kości oraz żelazną fibulę, z której zachował się kabłąk i najprawdopodobniej część sprężynki. Zabytki te związane były z odkrytą w centralnej części wzniesienia spaloną drewnianą konstrukcją z desek (ryc. III.28). Przedmiot ten oraz data radiowęglowa wskazują, że nasyp powstał w okresie od 1. połowy I do początku III w. n.e.

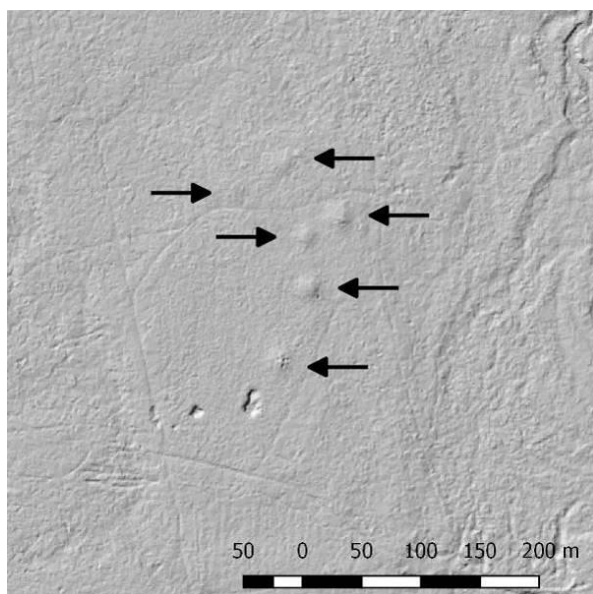

Ryc. III.27. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 11, widok ogólny. Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.28. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 11, kopiec nr 5. Południowy profil wykopu z widoczną warstwą spalonych desek. Fot. D. Krasnodębski

Kolejne potencjalne cmentarzysko kurhanowe znajduje się w Puszczy Ładzkiej, w oddziale 750A (ryc. III.29, III.30 - Leśnictwo Rybaki, stan. 3). Jest to grupa sześciu luźno rozrzuconych kopców o średnicy od ok. 15 do ponad 20 m i wysokości do ok. 0,8 m. Pod nasypem przebadanego kurhanu natrafiono na mocno zniszczoną domniemaną jamę grobową, w której odkryto trzy fragmenty kości, ułamki miedzianej lub brązowej okładziny (?) i kilkanaście fragmentów ceramiki (Rutyna, Szubski 2018; Jakubczak, Niedziółka, Szubski, Szlązak 2021). W nasypie znaleziono też szklany paciorek.

Ryc. III.29. Leśnictwo Rybaki, stan. 3. Stanowisko według wizualizacji LiDAR (źródło wizualizacji LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Ryc. III.30. Leśnictwo Rybaki, stan. 3. Jeden z kopców ze stanowiska (grudzień 2016 r.). Fot. D. Krasnodębski

Interesujący zespół, nawiązujący do cmentarzysk wielbarskich znanych z innych rejonów Polski, zlokalizowany jest w oddziale 257C/D, na lewym brzegu rzeki Hwoźnej, dopływu Narewki. Położony jest on w uroczysku Kamień, na stanowisku Białowieski Park Narodowy, stan. 22. Znajduje się tam skupisko niewielkich kopców, po części zbudowanych z kamieni, o średnicy od 3 do 5 m i wysokości ok. 0,25–0,4 m, których liczba oszacowana została na ponad 100 (Górska 1973; Górska 1976). Na powierzchni niektórych z nich widoczne są głazy, robiące wrażenie celowo ustawionych steli (ryc. III.31). W pobliżu kopców znaleziono też kamienną płytę, prawdopodobnie półprodukt żarna (ryc. III.32). Analiza radiowęglowa wykonana ze spalonego drewna pochodzącego spod bruku jednego z kopców przyniosła datę umieszczającą to stanowisko pomiędzy V a 1. połową VI w. n.e. (Krasnodębski, Olczak 2012).

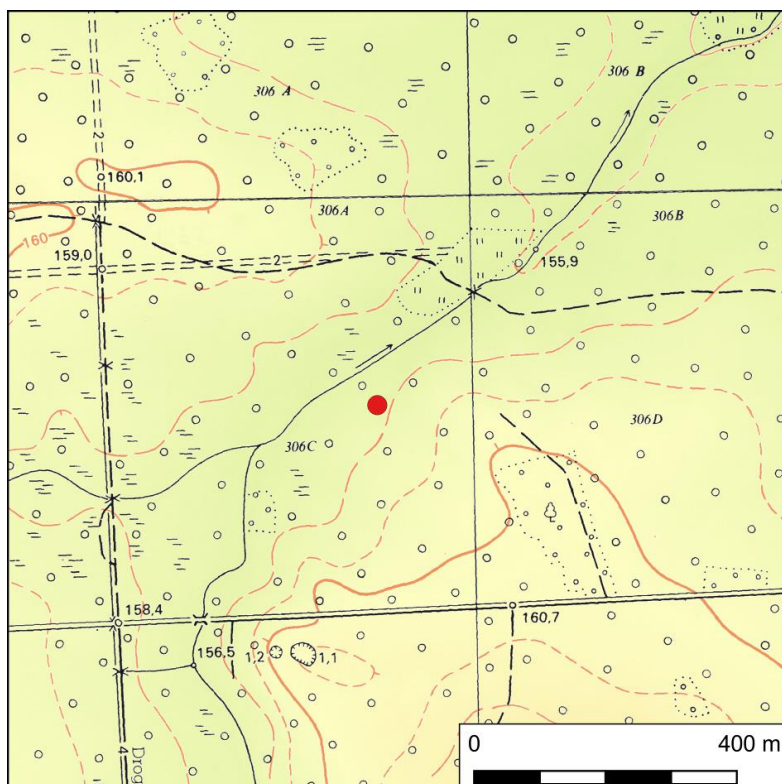

Ryc. III.31. Białowiecki Park Narodowy, stan. 22. Jedna domniemanych stel widocznych na stanowisku (wrzesień 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.32. Białowiecki Park Narodowy, stan. 22. Kamienna płyta znaleziona na powierzchni stanowiska (maj 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

Niejasno przedstawia się także przynależność kulturowa i funkcja ostatniego z rozpoznanych obiektów z późnego okresu wpływów rzymskich, usytuowanego w oddziale 306C (ryc. III.33 - Leśn. Wilczy Jar, stan. 2). Zasluguje on na szczególną uwagę ze względu na swoją nietypową formę i najprawdopodobniej pełnioną funkcję. Na zabagnionym i trudno dostępnym terenie położonym na prawym brzegu rzeki Dubitki, dopływu Łutowni, znajduje się niewielkie koliste wzniesienie o średnicy ok. 17 m. Tworzy je wał o szerokości ok. 3 m i wysokości dochodzącej do 0,6–0,7 m, otaczający mniej więcej dziesięciometrowej średnicy „majdan”. Na powierzchni nasypu wału, szczególnie od strony zewnętrznej, widoczna jest duża liczba kamieni (ryc. III.34).

Ryc. III.33. Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2. Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak

Podczas badań wykopaliskowych na majdanie znaleziono przepalone naczynie gliniane (ryc. III.35) oraz drobne spalone kości, wśród których wystąpiły także niewielkie fragmenty grzebienia, wykonanego z kości lub poroża. Wydaje się, że obiekt ten mógł pełnić funkcję kultową lub ceremonialną. Analiza radiowęglowa węgla drzewnych wskazuje, że użytkowany był od połowy III do początku V w. n.e.

Ryc. III.34. Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2. Bruk kamienny (w. 10) na szczycie i zewnętrznym stoku nasypu wału. Fot. D. Krasnodębski

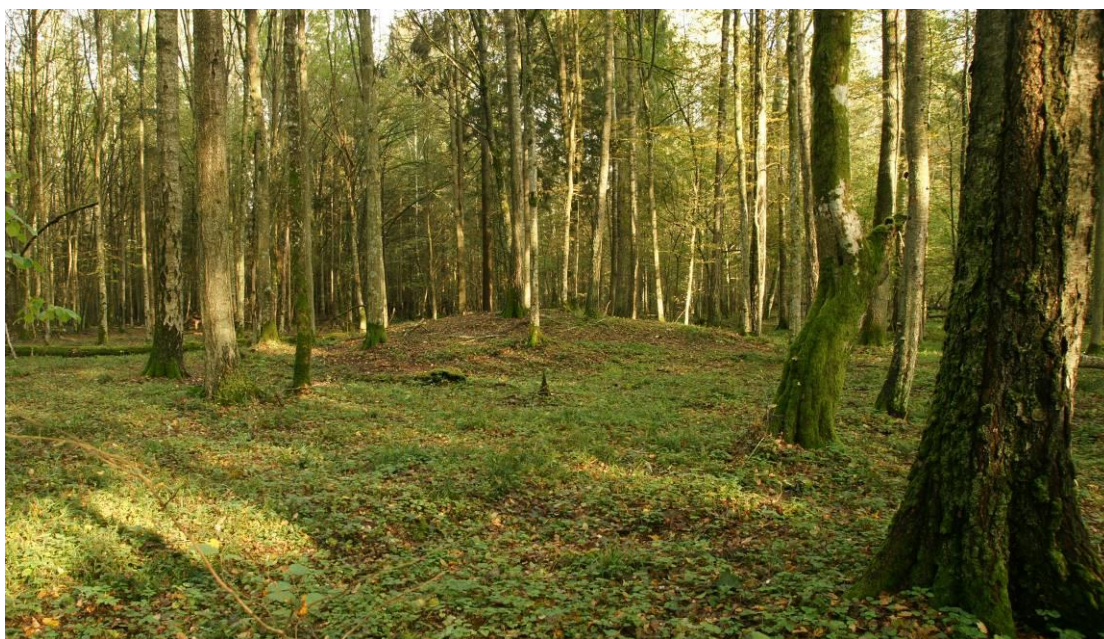

Ryc. III.35. Leśnictwo Wilczy Jar, stan. 2. Zrekonstruowane naczynie gliniane znalezione w warstwie spalenizny na „majdanie”. Rys. G. Nowakowska, H. Olczak, fot. M. Osiadacz

Powyższy przegląd stanowisk pradziejowych pochodzących z kilku wieków z okresu około przełomu er wskazuje, że Puszcza Białowieska w tym czasie była dość intensywnie zamieszkiwana i wykorzystywana. Z tego czasu znamy zarówno osady mieszkalne, jak i cmentarzyska. Nie można też wykluczyć, że znaczna część zarejestrowanych na tym terenie śladów pól związanych jest właśnie z tym okresem (por. dalej).

III.1.2.3. Kopce z przełomu starożytności i wczesnego średniowiecza

W przeciwieństwie do opisanych w poprzednim podrozdziale kopców o funkcji funeralnej, na terenie Puszczy Białowieskiej znajdują się także nasypy, których przeznaczenia nie udało się dotychczas w zadowalający sposób wyjaśnić. Materiały zabytkowe i wyniki analiz radiowęglowych sugerują powstanie niektórych z nich w czasie od okresu wpływów rzymskich do wędrówek ludów, a nawet na początku wczesnego średniowiecza, jednak ze względu na brak rozpoznania wykopaliskowego dokładniejsze określenie chronologii i przynależności kulturowej nie jest możliwe. Brak kości ludzkich nie pozwala także jednoznacznie wypowiedzieć się, czy pełniły one funkcję kurhanów. Na szczególną uwagę zasługują trzy zespoły: Leśnictwo Postołowo, stan. 4, Leśnictwo Sacharewo, stan. 3 i Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12.

Ryc. III.36. Leśnictwo Postołowo, stan. 4, kopiec nr 111 (październik 2016 r.). Fot. H. Olczak

Pierwsze z nich znajduje się w najbogatszym w zabytki archeologiczne uroczysku Szczekotowo, w jego najdalej wysuniętej na wschód części (ryc. III. 5, III.12). W dokumentacji konserwatorskiej figuruje ono co prawda jako cmentarzysko kurhanowe z okresu wczesnego średniowiecza, jednak taka chronologia, zaproponowana w latach 70. XX w., nie jest poparta żadnymi racjonalnymi przesłankami. Tym bardziej że Alfred Götze na podstawie obserwacji kształtów nasypów zinterpretował tę grupę jako kurhany pochodzące z czasów przedślawiańskich (Götze 1929). Zespół tworzy sześć płaskich kopców o średnicy ok. 11–15 m i dość zróżnicowanej wysokości, wahającej się od 0,4 do 1,0 m (ryc. III.36). Rozrzucone są one luźno na obszarze o powierzchni ponad 0,5 ha, zaś odległości między nimi sięgają 20 m.

Ryc. III.37. Leśnictwo Postołowo, stan. 4, kopiec nr 112. Wykop po zakończeniu eksploracji, z widocznym negatywnym rowka 186. Fot. D. Krasnodębski

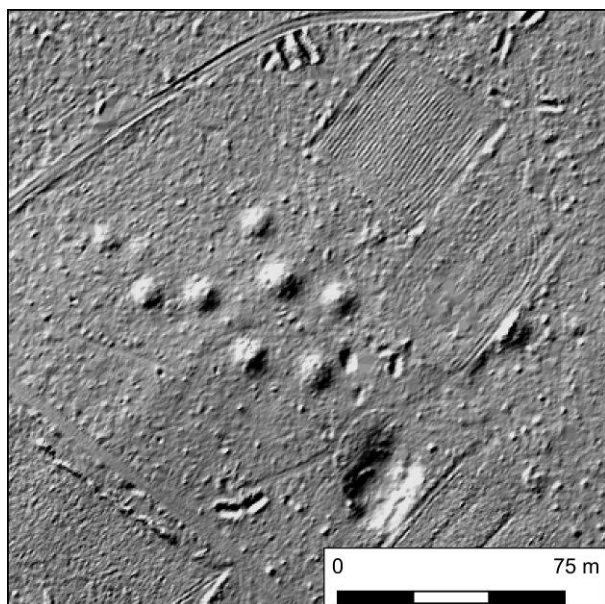
Badania wykopaliskowe przeprowadzone na jednym z kopców odłoniły widoczny na jego dnie zarys regularnego rowka (obiekt 186), wyznaczającego zapewne pierwotną średnicę nasypu (ryc. III.37). Na obrzeżu nasypu odkryto niewielkie naczynie gliniane, datowane na okres wpływów rzymskich (ryc. III.38). Tak chronologia została potwierdzona także datami radiowęglowymi wykonanymi dla węgla drzewnych.

Ryc. III.38. Leśnictwo Postołowo, stan. 4, kopiec nr 112. Naczynie 171. Fot. D. Krasnodębski

Kolejna grupa kopców o niejasnej funkcji i przynależności kulturowej położona jest na stanowisku 3 w leśnictwo Sacharewo (ryc. III.39 - oddział 413A). W skład zespołu wchodzi dziesięć kopców ziemnych, rozrzuconych na obszarze o powierzchni ok. 1 ha (ryc. III.40). W ich układzie można się dopatrzeć dwóch bardzo nieregularnych rzędów o orientacji północny zachód – południowy wschód. Średnice kopców wynoszą od 7 do 12 m,

a wysokości wahają się od 0,3 do 1,1 m, przy czym większość z nich ma średnicę ok. 10 m i wysokość ok. 0,8–1,0 m.

Ryc. III.39. Leśnictwo Sacharewo, stan. 3. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK).
Oprac. M. Jakubczak, K. Niedziółka

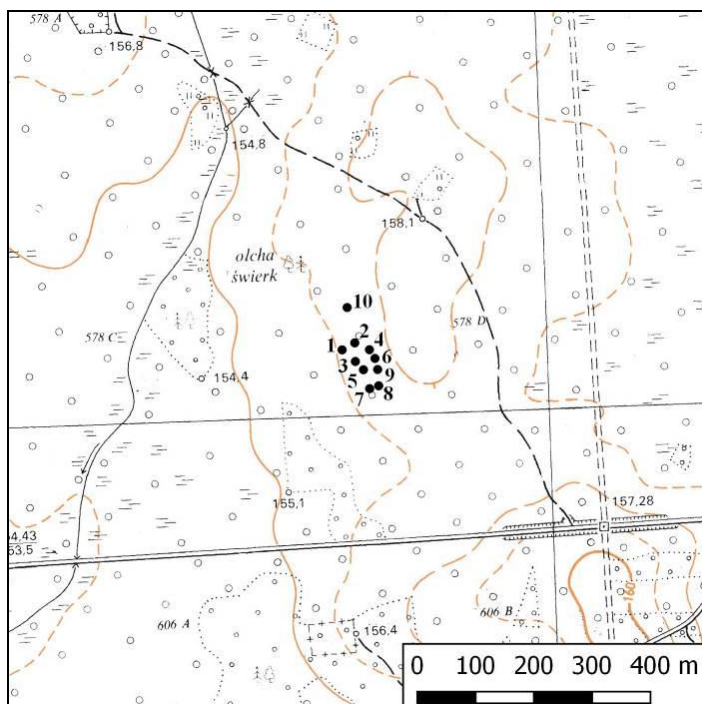
Ryc. III.40. Leśnictwo Sacharewo, stan. 3. Widok stanowiska od północy (czerwiec 2017 r.).
Fot. D. Krasnodębski

**Ryc. III.41. Leśnictwo Sacharewo, stan. 3, kopiec nr 3. Wykop po eksploracji (widok od północnego zachodu).
Fot. D. Krasnodębski**

Przebadanym wykopaliskowo nasypie jednego z kopców znaleziono żelazną ostrogę, kilkadziesiąt fragmentów ceramiki oraz liczne węgle drzewne (ryc. III.41). Wykonane z nich analizy radiowęglowe wskazują, że kopiec powstał pomiędzy 2. połową IV a połową VI w. Podobne próby pobrane z drugiego wzniesienia przyniosły wynik obejmujący od początku V do połowy VI stulecia.

Ostatni przebadany kopiec, z którego pozyskano materiały z okresu wpływów rzymskich, znajduje się na stanowisku 12 w leśnictwie Podcerkiew (ryc. III.42 - oddział 578D). Zarejestrowano tam 10 kopców ziemnych. Najmniejsze z nich mają ok. 6–7 m średnicy i 0,2–0,5 m wysokość, zaś największy mierzy 15 m, przy wysokości 0,9 m (ryc. III.43). Na obrzeżu przebadanego nasypu znaleziono kilkanaście fragmentów ceramiki datowanej na pierwsze wieki naszej ery oraz węgle drzewne (ryc. III.44).

Ryc. III.42. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12. Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.341, arkusz Przewłoka, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Ryc. III.43. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12. Widok stanowiska od północy. Na pierwszym planie kopiec nr 2 (listopad 2017 r.). Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.44. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12, kopiec nr 7, wykop 1. Widok południowo-wschodniej ćwiartki kopca w trakcie badań wykopaliskowych. Fot. D. Krasnodębski

Niewielki stopień rozpoznania opisanych kopców i kontekst stratygraficzny pozyskanych z nich materiałów, w wielu przypadkach sugerujących złożę wtórne, nie pozwalają na wiarygodną interpretację funkcji i chronologii. Nie ulega jednak wątpliwości, że na obszarze Puszczy Białowieskiej znajduje się cały szereg nasypów ziemnych, które nie są ani wczesnośredniowiecznymi kurhanami, ani pozostałościami nowożytnej produkcji drzewnej. W przypadku trzech zaprezentowanych stanowisk prawdopodobny wydaje się związek z okresem wpływów rzymskich lub przełomem czasów starożytnych i wczesnego średniowiecza, jednak hipoteza ta wymaga potwierdzenia przez dalsze badania. Wspomnieć należy, że również dla innych nasypów z tego terenu otrzymano daty radiowęglowe wskazujące na ten okres, jednak nie zostały one dotychczas potwierdzone przez materiały zabytkowe. Są to następujące zespoły: Leśn. Krynoczka, stan. 3 (oddział 387C/D), Leśn. Łączyno, stan. 8 (oddział 41D), Leśn. Olchówka, stan. 3 (oddział 49B) i Leśn. Rybaki, stan. 6 (oddział 783A/C).

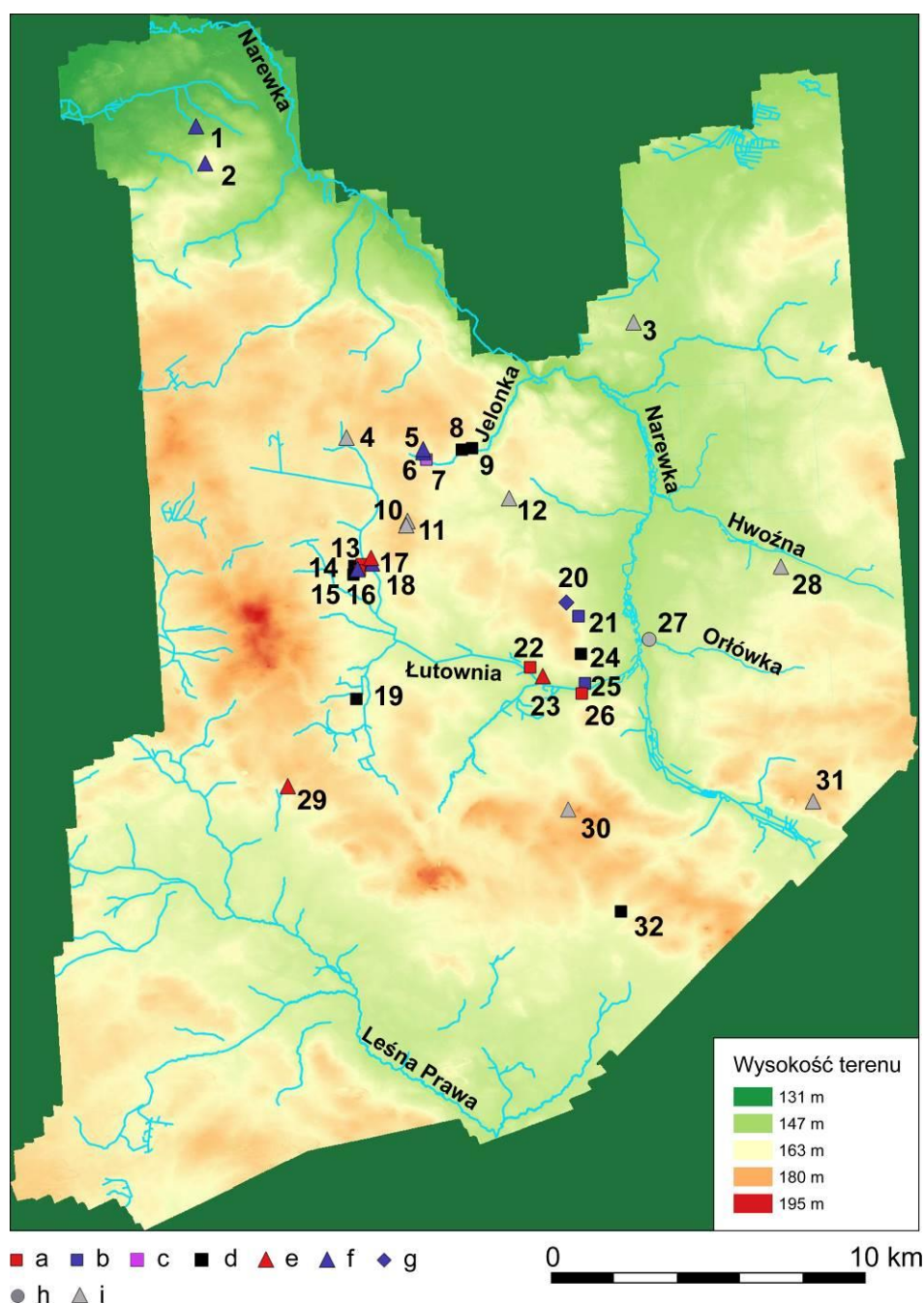
III.1.3. Osadnictwo w okresie wczesnego średniowiecza (ryc. III.45)

III.1.3.1. Początkowa faza wczesnego średniowiecza (kultura praska?)

U progu wczesnego średniowiecza na terenie Puszczy Białowieskiej, podobnie jak w całym regionie międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu, rozpoczął się nowy rozdział dziejów, związany z osadnictwem słowiańskim. Relikty najstarszych osad wczesnosłowiańskich, łączonych głównie z kulturą praską, znane są przede wszystkim z południowego Bugu, m.in. ze stanowisk zlokalizowanych w Drohiczyńcu, pow. siemiatycki (Musianowicz 1966; Musianowicz 1978). Pas tego osadnictwa ciągnie się dalej na terenie obecnej zachodniej Białorusi i Ukrainy, na obszarze dorzecza Leśnej i Prypeci (Rusanova 1973; Vârges 1999a; Vârges 2004). W rejonie górnej Narwi największym ośrodkiem były w tym okresie

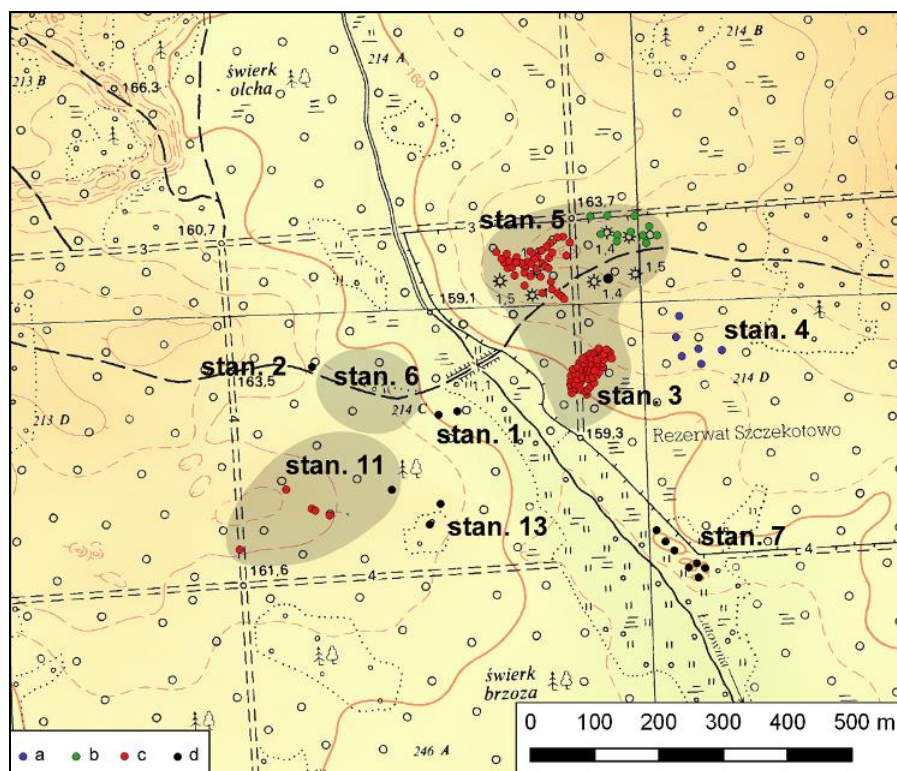
niewątpliwie Haćki, pow. bielski, stan. 1. Zapewne w VI stuleciu na znajdującym się tu pagórku kemowym i w jego sąsiedztwie powstał zespół osadniczy, wykazujący wiele cech wspólnych z wczesnosłowiańskimi grodami z dorzecza Dniepru i Dźwiny (Dulinicz 2000; Kobyliński, Szymański 2005; Kobyliński, Szymański 2015).

Z obszaru polskiej części Puszczy Białowieskiej jeszcze do niedawna nie były znane ślady osadnictwa z tego okresu, dopiero w latach 2014 i 2016 odkryto pozostałości osady w uroczysku Szczekotowo, na stanowiskach Leśn. Postołowo 3 i 5 (ryc. III.46 - oddział 214). Podczas badań znajdujących się na tym stanowisku wczesnośredniowiecznych kurhanów, poniżej późniejszych nasypów, natrafiono na nieliczne jamy osadnicze (ryc. III.47), w których znaleziono fragmenty ceramiki kultury praskiej i gliniany przęślik (ryc. III.48).

Ryc. III.45. Lokalizacja stanowisk wczesnośredniowiecznych na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej (źródło podkładu mapy: IBL): 1 – Leśnictwo Rybaki, stan. 1; 2 – Leśnictwo Krynica, stan. 2; 3 – Leśnictwo

Olchówka, stan. 1; 4 – Leśnictwo Przechody, stan. 1; 5 – Leśnictwo Przechody, stan. 9; 6 – Leśnictwo Przechody, stan. 10; 7 – Leśnictwo Przechody, stan. 6; 8 – Leśnictwo Przechody, stan. 33; 9 – Leśnictwo Przechody, stan. 32; 10 – Leśnictwo Przechody, stan. 17; 11 – Leśnictwo Przechody, stan. 22; 12 – Leśnictwo Jelonka, stan. 1; 13 – Leśnictwo Postołowo, stan. 6; 14 – Leśnictwo Postołowo, stan. 23; 15 – Leśnictwo Postołowo, stan. 24; 16 – Leśnictwo Postołowo, stan. 11; 17 – Leśnictwo Postołowo, stan. 5; 18 – Leśnictwo Postołowo, stan. 3; 19 – Leśnictwo Krynoczek, stan. 10; 20 – Leśnictwo Teremiski, stan. 1; 21 – Leśnictwo Teremiski, stan. 3; 22 – Leśnictwo Teremiski, stan. 32; 23 – Leśnictwo Teremiski, stan. 2; 24 – Leśnictwo Teremiski, stan. 25; 25 – Leśnictwo Teremiski, stan. 5; 26 – Leśnictwo Nowe, stan. 1; 27 – Białowieski Park Narodowy, stan. 30; 28 – Leśnictwo Krynoczek, stan. 2; 29 – Leśnictwo Stoczek, stan. 3; 30 – Leśnictwo Grudki, stan. 6. Objasnienia: a – osady ze starszej fazy wczesnego średniowiecza; b – osady z młodszej fazy wczesnego średniowiecza; c – osady datowane na starszą i młodszą fazę wczesnego średniowiecza; d – ślady osadnicze; e – cmentarzyska szkieletowe o obrządku ciałopalnym; f – cmentarzyska kurhanowe o obrządku szkieletowym; g – cmentarzyska szkieletowe prawdopodobnie płaskie; h – domniemane grodziska; i – domniemane cmentarzyska kurhanowe, bliżej niedatowane. Oprac. H. Olczak, Z. Tragarz

Ryc. III.46. Lokalizacja stanowisk wczesnośredniowiecznych oraz kopców o innej chronologii znajdujących się w uroczysku Szczekotowo (oddział 214, Leśnictwo Postołowo) na mapie topograficznej w skali 1: 10 000 (źródło mapy: GUGiK): a – kopce prawdopodobnie z późnego okresu wpływów rzymskich; b – prawdopodobne kurhany z V–VI w.; c – kurhany wczesnośredniowieczne; d – nowożytne kopce produkcyjne. Oprac. H. Olczak

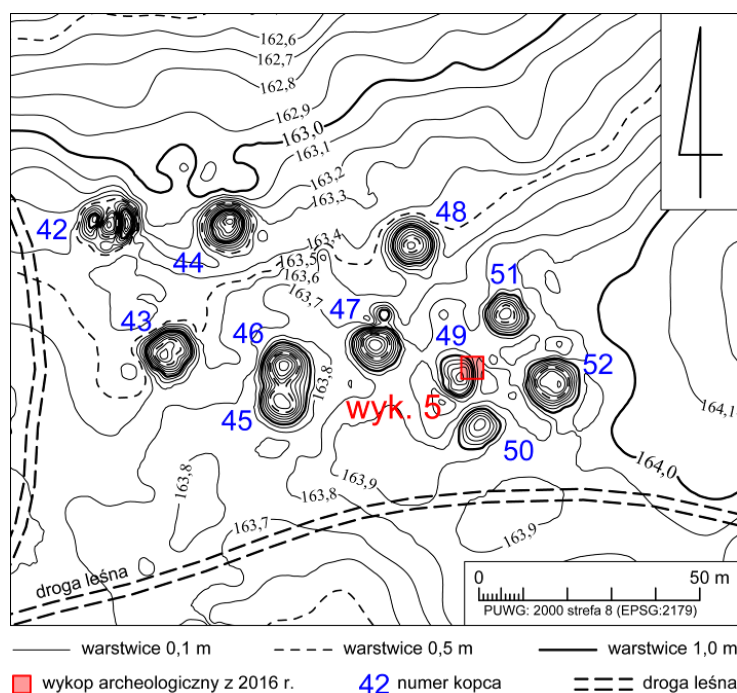

Ryc. III.47. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Przekrój jamy 67/69. Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.48. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Fragment glinianego przędzika. Fot. M. Osiadacz

Być może z początkowej fazy wczesnego średniowiecza pochodzi również zlokalizowane w odległości kilkudziesięciu metrów na północ od osady skupisko kopców ziemnych na stanowisku Leśn. Postołowo, stan. 5 (ryc. III.46, III.49). Położone jest ono bezpośrednio na wschód od kurhanowego cmentarzyska ciałopalnego z VIII–X w., jednak charakteryzuje je zupełnie inny układ nasypów. Zespół tworzy 11 kolistych wzniesień o średnicy od 9 do 13 m i wysokości dochodzącej do 1,5 m (ryc. III.46 – skupisko b, III.49, III.50).

Ryc. III.49. Leśnictwo Postołowo, stan. 5. Plan warstwicowy z lokalizacją wykopu archeologicznego. Oprac. W. Małkowski

Ryc. III.50. Leśnictwo Postołowo, stan. 5. Widok ogólny przebadanego kopca (wrzesień 2016). Fot. D. Krasnodębski

Na obrzeżu przebadanego wykopaliskowo kurhanu, na dnie jamy przykurhanowej (ryc. III.51), znaleziono zachowane prawie w całości naczynie gliniane (ryc. III.52) i drobne

węgle drzewne, które przeanalizowane radiowęglowo przyniosły daty od połowy III do 1. połowy VI stulecia.

Ryc. III.51. Leśnictwo Postołowo, stan. 5, kopiec nr 49. Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.52. Leśnictwo Postołowo, stan. 5, kopiec nr 49. Częściowo zrekonstruowany garnek. Fot. M. Osiadacz

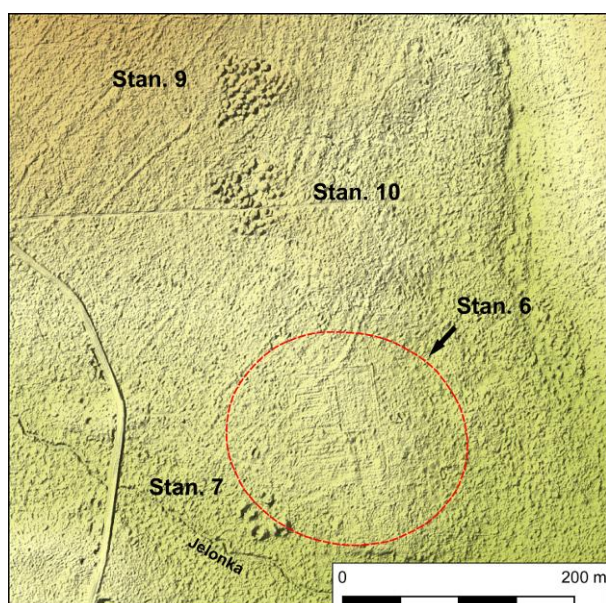
III.1.3.2. Starsza faza wczesnego średniowiecza (od VII/VIII do połowy XI w.)

III.1.3.2.1. Stanowiska osadnicze

W VII lub VIII stuleciu w uroczysku Szczekotowo, na położonym najbliżej rzeki opisanym wyżej terenie dawnej osady kultury praskiej powstała nekropola kurhanowa o obrządku ciałałopalnym, zaś strefa mieszkalna przeniesiona została na zachodni brzeg łątowni. Na zlokalizowanych tam stanowiskach Leśn. Postołowo, stan. 6 i 11 (ryc. III.46) znaleziono kilkaset fragmentów naczyń ze starszej fazy wczesnego średniowiecza (por. Olczak 2018;

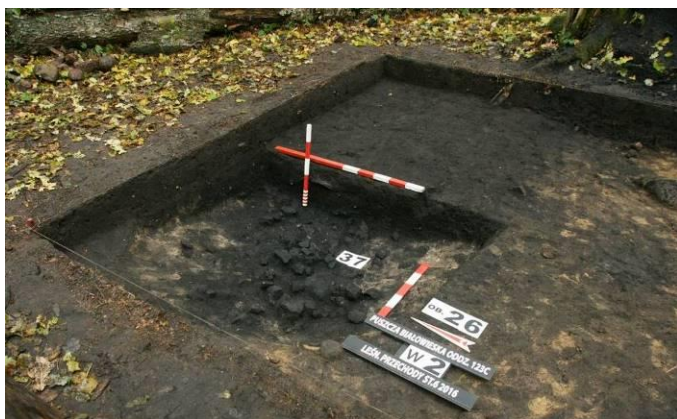
Falis, Fedorczyk-Falis 2020; Olczak i in. 2020). Osada funkcjonowała do co najmniej końca X lub początku XI w.

Kolejna osada tej fazy usytuowana była w oddziale 123C Puszczy Białowieskiej, na stanowisku 6 w leśnictwie Przechody. Powstała ona zapewne w VIII w., a zatem około dwóch stuleci później niż najstarsze skupisko osadnicze w uroczysku Szczekotowo. Rozciągała się na obszarze o powierzchni ok. 3 ha, na północ od rzeki Jelonki i na zachód od niewielkiego obniżenia terenu, związanego zapewne z przepływającym niegdyś w tym miejscu niewielkim ciekim (ryc. III.53). W odległości ok. 100–150 m na północ od niej znajdują się dwa szkieletowe cmentarzyska kurhanowe (Leśn. Przechody, stan. 9 i 10; por. dalej), a także ślady interpretowane jako granice pól. Natomiast na jej południowo-zachodnim skraju usytuowane są kopce ziemne związane z przetwórstwem drewna w okresie nowożytnym (Leśn. Przechody, stan. 7).

Ryc. III.53. Leśnictwo Przechody, stan. 6. Przypuszczalny zasięg osady na podstawie znalezisk powierzchniowych. Według Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 11

We wczesnym średniowieczu miejsce to było dwukrotnie zasiedlane. Ze starszym etapem związane są m.in. dwie duże jamy, najprawdopodobniej ziemianki mieszkalne, wypełnione spalenizną, przepalonymi kamieniami i zawierające kilkaset fragmentów ceramiki (ryc. III.54). Spośród innych znalezisk wymienić należy także gliniany przęślik (ryc. III.55). Uwzględniając wyniki analiz radiowęglowych spalonego drewna oraz cechy typologiczne ceramiki, można przypuszczać, że osada funkcjonowała w okresie od 2. połowy VII do połowy lub końca X stulecia, przy czym najprawdopodobniej miało to miejsce pomiędzy VIII a przełomem IX/X w.

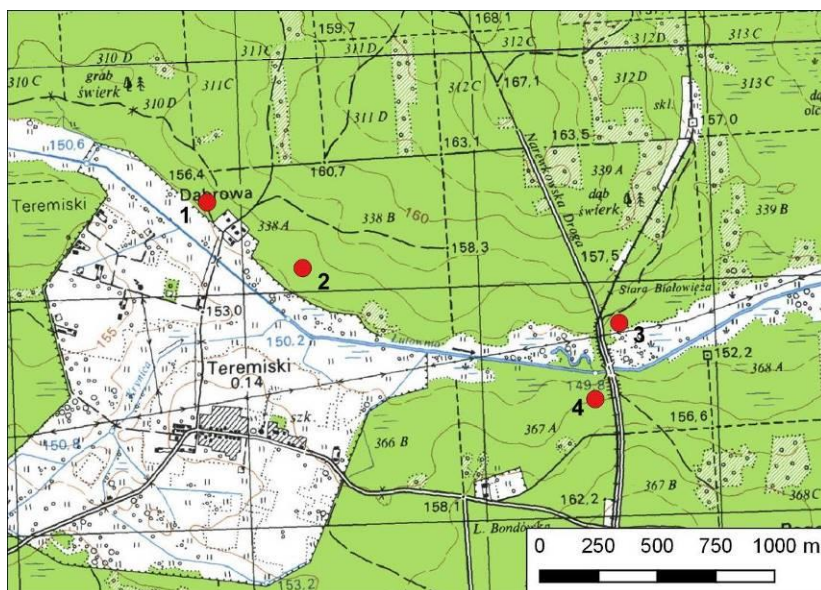

Ryc.III.54. Leśnictwo Przechody, stan. 6, wykop 2. Jama 26 z kamieniami 37 podczas eksploracji. Fot. H. Olczak

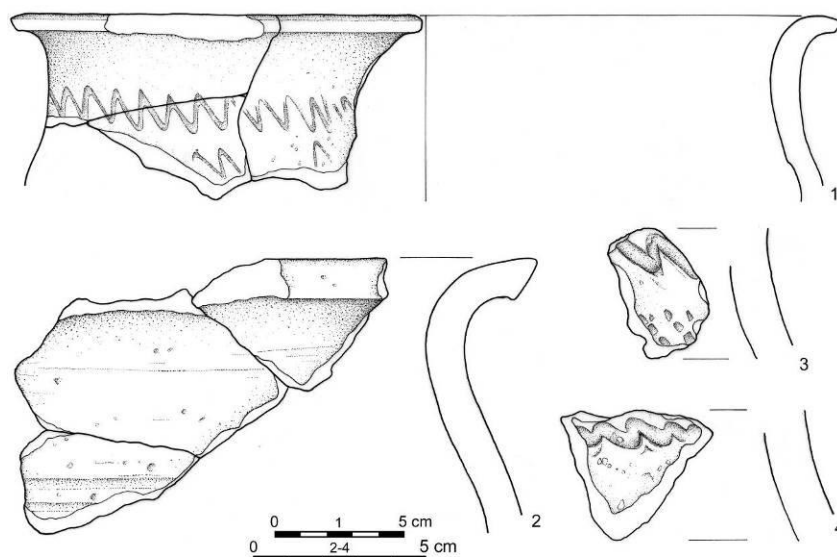

Ryc. III.55. Leśnictwo Przechody, stan. 6. Gliniany przęślik z jamy 26. Fot. M. Osiadacz

Kolejny zespół osadniczy ze starszej fazy wczesnego średniowiecza położony jest w środkowej części Puszczy Białowieskiej, w dolnym biegu Łutowni. Na odcinku ok. 2 km znajdują się pozostałości dwóch osad z tego okresu oraz ciepłanego cmentarzyska kurhanowego (ryc. III.14). Pierwsza z osad zlokalizowana była w uroczysku Stara Białowieża - Leśnictwo Nowe, stan. 1 (oddział 367A - Krasnodębski, Olczak 2006a). Znajeziska z niej ograniczają się do kilkudziesięciu ułamków ceramiki (ryc. III.56), co wynika ze znacznego przekształcenia terenu w trakcie budowy dworu myśliwskiego Jagiellonów (por. dalej).

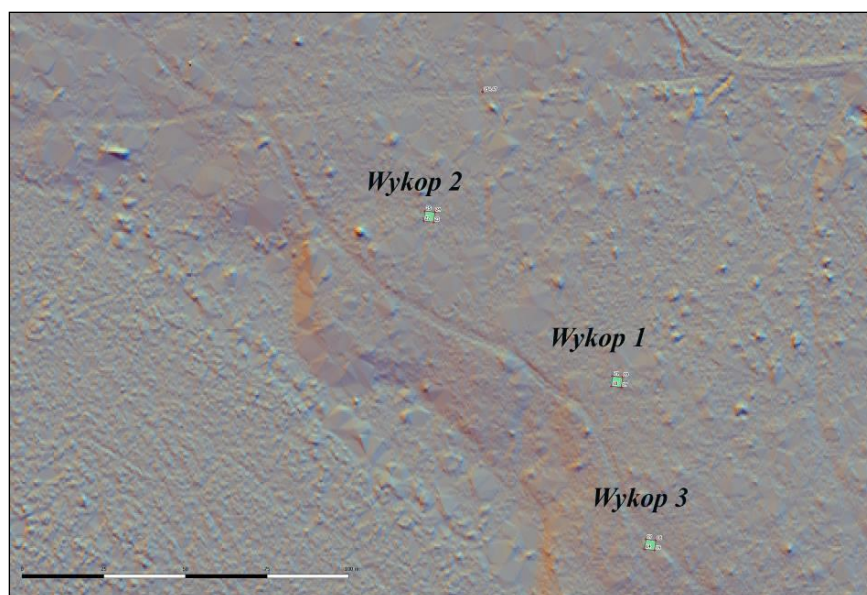

Ryc. IV.14. Stanowiska wczesnośredniowieczne położone w dolnym biegu Łutowni: 1 – Leśnictwo Teremiski, stan. 32; 2 – Leśnictwo Teremiski, stan. 2; 3 – Leśnictwo Teremiski, stan. 5; 4 – Leśnictwo Nowe, stan. 1 (źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

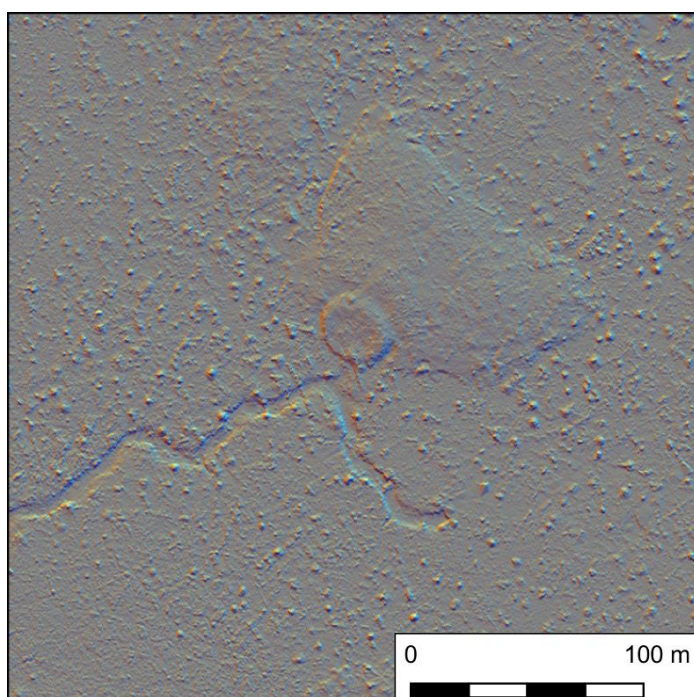
Ryc. III.56. Leśnictwo Nowe, stan. 1, uroczysko Stara Białowieża. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej ze starszej fazy wczesnego średniowiecza. Rys. H. Olczak

Druga osada znajduje się ok. 2 km dalej na zachód, na stanowisku 32 w leśnictwie Teremiski (ryc. III.57 - oddział 338A). Położna jest na północnym brzegu Łutowni, w odległości ok. 400 m na zachód od cmentarzyska kurhanowego (Leśn. Teremiski, stan. 2), w pobliżu dwóch nierozpoznanych wykopaliskowo zespołów kopców (Leśn. Teremiski, stan. 7 i 8). W trakcie badań znaleziono kilkadziesiąt fragmentów ceramiki, kawałki prążnicy oraz grudki żużla żelaznego.

Ryc. III.57. Leśnictwo Teremiski, stan. 32. Lokalizacja wykopów na podkładzie LiDAR (źródło: CODGiK). Oprac. M. Jakubczak

Jak dotąd na obszarze Puszczy Białowieskiej stwierdzono jeden obiekt, który może być interpretowany jako wczesnośredniowieczne grodzisko. Jest to niewielki owalny wał wysokości maksymalnie ok. 1 m i wymiarach ok. 32 × 27 m, otaczający mały majdan mierzący ok. 17 × 15 m. Obiekt znajduje się w oddziale 283D Białowieskiego Parku Narodowego, stan. 60 (ryc. III.58 - Wawrzeniuk i in. 2017; Krasnodębski, Olczak 2018). Jego kształt i lokalizacja, na otoczonym bagnami wyniesieniu położonym w widłach Narewki i Orłówki, sugerują, że może być to niewielki gródek nizinny, ewentualnie miejsce o charakterze kultowym. Na powierzchni po zewnętrznej stronie wału znaleziono fragmenty ceramiki datowane na X/XI w. Na razie nie jest znana osada otwarta związana z tym obiektem.

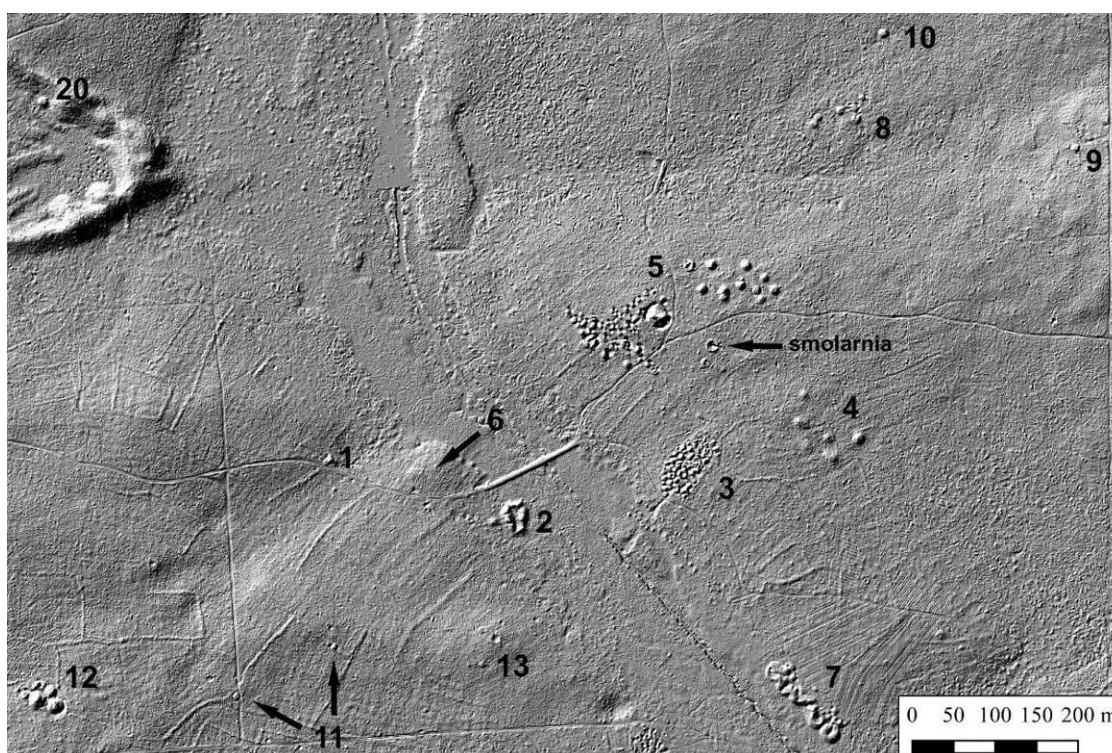

Ryc. III.58. Białowieski Park Narodowy, stan. 60. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

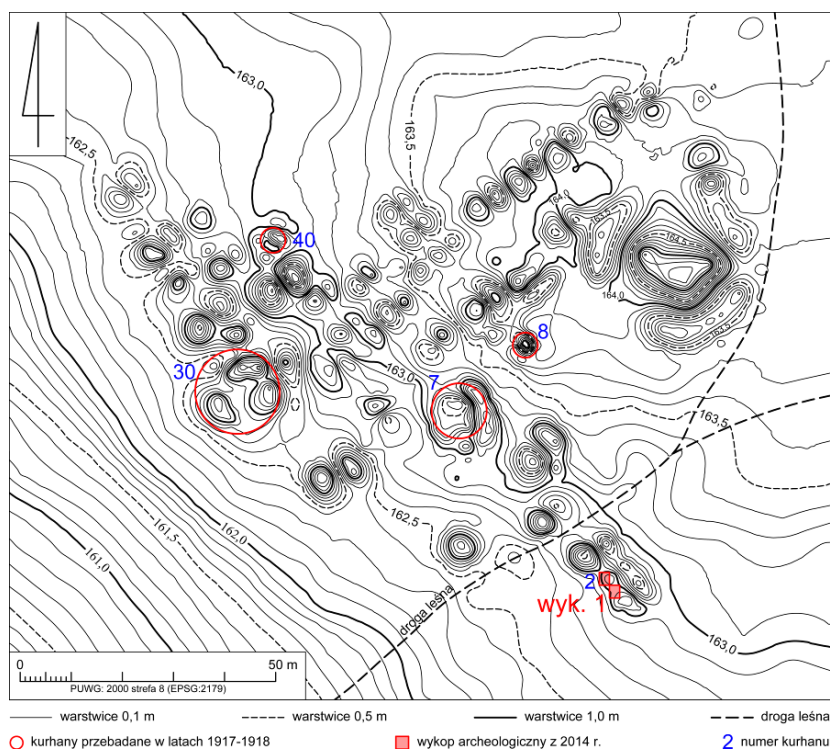
III.1.3.2.2. Cmentarzyska kurhanowe o obrządku ciałopalnym

Na podstawie dotychczasowego stanu wiedzy cztery stanowiska z terenu Puszczy Białowieskiej można uznać za niewątpliwe cmentarzyska kurhanowe o obrządku ciałopalnym. Największe z nich znajduje się w uroczysku Szczekotowo (Leśnictwo Postołowo, stan. 5), zaś mniejsze w uroczysku Szadzkie (Leśnictwo Krynoczka, stan. 2), w Teremiskach-Dąbrowie (Leśnictwo Teremiski, stan. 2) i prawdopodobnie w oddziale 183B (Leśnictwo Przechody, stan. 17).

Nekropolę Leśn. Postołowo, stan. 5 tworzy 41 kurhanów o kształcie kolistym lub owalnym, sporadycznie zbliżonym do czworokąta. Ich rozmiary są mocno zróżnicowane – średnice wahają się od 3 do 14 m, zaś wysokości od 0,3 do 1,9 m (ryc. III.59, III.60). Najliczniejsze są jednak obiekty mierzące odpowiednio ok. 4–6 m i ok. 0,50–0,75 m (Götze 1929, 519). Wyróżnia się nieregularny kopiec położony na wschodnim skraju nekropolii, wyraźnie większy od pozostałych, o średnicy dochodzącej do 25 m i wysokości sięgającej 2 m (III.61). Przy większości nasypów widoczne są płytkie rowy i jamy, zlokalizowane głównie od północnego wschodu, rzadziej od północnego zachodu lub południowego wschodu (Götze 1929; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011; Krasnodębski, Olczak 2019a).

Ryc. III.59. Puszcza Białowieska (oddziały 213 i 214), leśnictwo Postołowo. Stanowiska położone w uroczysku Szczekotowo i jego sąsiedztwie: 1 – nowożytny kopiec produkcyjny; 2 – nowożytny kopiec produkcyjny i skupisko mielerzy; 3, 11 – szkieletowe cmentarzyska wczesnośredniowieczne; 4 – kopce prawdopodobnie z późnego okresu wpływów rzymskich; 5 – prawdopodobne kurhany z V–VI w., ciałopalne cmentarzysko wczesnośredniowieczne i nowożytna smolarnia; 6 – osada wielokulturowa; 7 – nowożytne mielerze; 8–10, 12, 20 – kopce o nieokreślonej funkcji i chronologii; 13 – nowożytna smolarnia (cyfry oznaczają numery stanowisk w obrębie leśnictwa Postołowo). Według Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 10

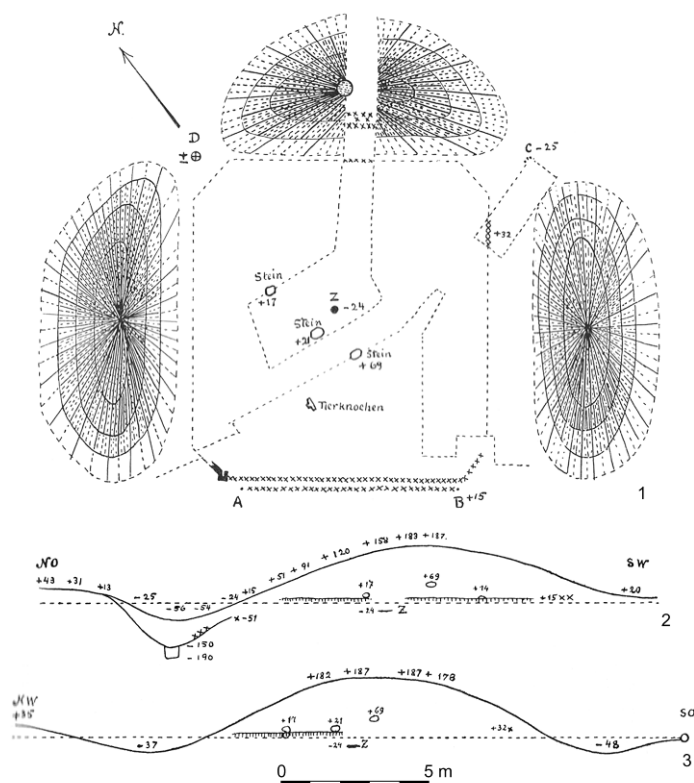

Ryc. III.60. Plan warstwiczny cmentarzyska z lokalizacją wykopu archeologicznego z 2014 r. oraz zaznaczeniem kurhanów badanych w latach 1917–1918. Oprac. W. Małkowski, Z. Tragarz

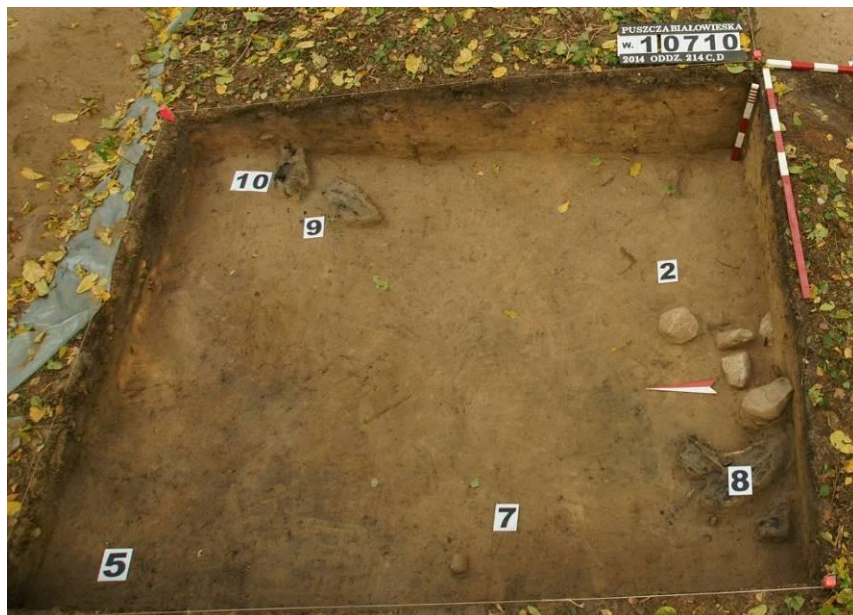

Ryc. III.61. Leśnictwo Postołowo, stan. 5. Widok ogólny cmentarzyska (październik 2014 r.). Fot. D. Krasnodębski

W kilku obiektach odkryto spalone konstrukcje z drewna, które tworzyły niskie prostokątne ogrodzenia (ryc. III.62, III.63). W nasypach przebadanych kurhanach znaleziono przepalone kości ludzkie. Analizy radiowęglowa spalonej konstrukcji wskazuje, że cmentarzysko mogło być użytkowane w okresie między VII a IX w. n.e.

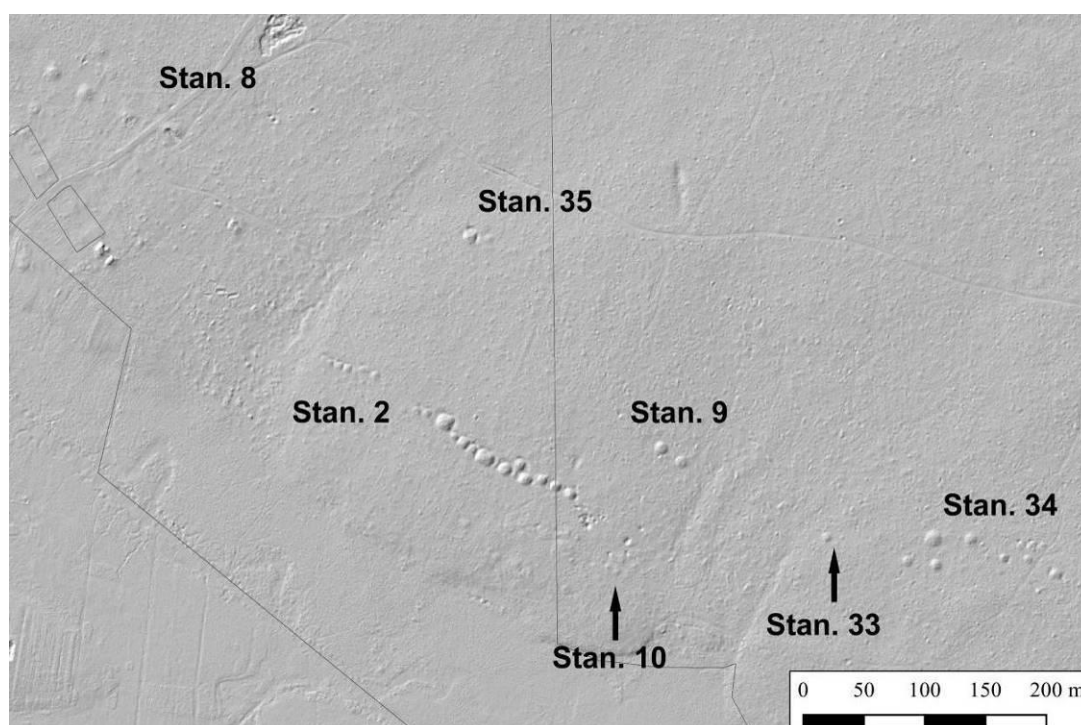
Ryc. III.62. Leśnictwo Postołowo, stan. 5. Plan kurhanu nr 30. Według A. Götze 1929, ryc. 27

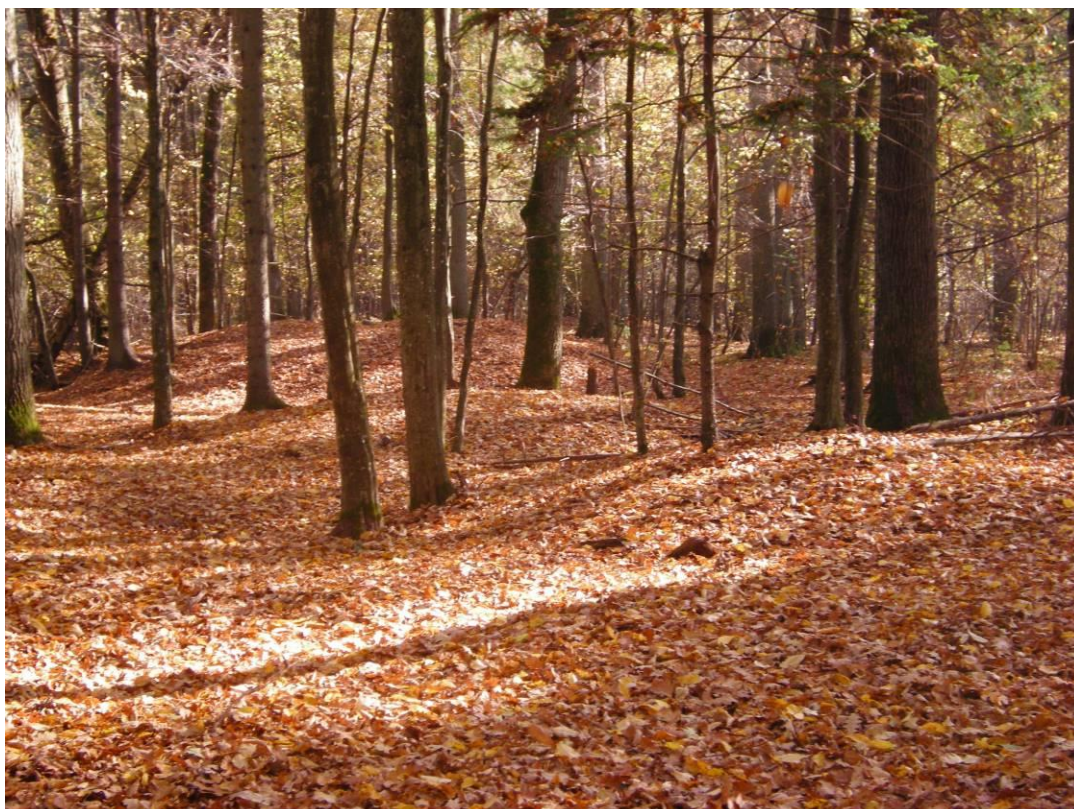
Ryc. III.63. Leśnictwo Postołowo, stan. 5. Spalone drewno (w. 8–10) na obrzeżu nasypu kurhanu nr 2. Fot. D. Krasnodębski

Kolejne cmentarzysko ciałopalne – Leśnictwo Teremiski, stan. 2 (oddział 338A), tworzą dwa skupiska kopców, tworzące linię o długości ok. 230 m, ułożoną wzdłuż brzegu rzeki Łutowni (ryc. III.64). Grupa zachodnia liczy sześć kurhanów o kolistym i czworokątnym kształcie o wymiarach ok. 5–7 m i ok. 0,4–0,5 m wysokości, zaś wschodnia obejmuje 13

kopców o bardziej zróżnicowanych rozmiarach, o średnicy lub długości od 7 do 15 m i wysokości od 0,5 do 1,5 m (ryc. III.65). Cztery kurhany mają kształt zbliżony do czworokąta o zaokrąglonych narożnikach, pozostałe są w przybliżeniu koliste. Przy większości nasypów widoczne są rowy lub jamy, otaczające je z różnych stron. W jednym z przebadanych nasypów natrafiono na fragment drewnianej konstrukcji w postaci dobrze zachowanej spalonej deski sosnowej, znajdującej się w odległości ok. 3,5 m od jego środka (ryc. III.66 - Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011). W rozpoznanych wykopaliskowo nasypach znaleziono drobne przepalone kości ludzkie. Datowanie radiowęglowe spalonego drewna oraz analiza typologiczna materiałów ceramicznych wskazują, że cmentarzysko mogło funkcjonować pomiędzy IX a 1. połową X w.

Ryc. III.64. Puszcza Białowieska, Leśnictwo Teremiski. Zespoły kopców ziemnych znajdujące się na terenie oddziału 338A/B według wizualizacji LiDAR: stan. 2 – wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe; stan. 10 – produkcyjne kopce nowożytnie; stan. 8, 9, 33–35 – kopce o nieokreślonej funkcji i chronologii. Według Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 8

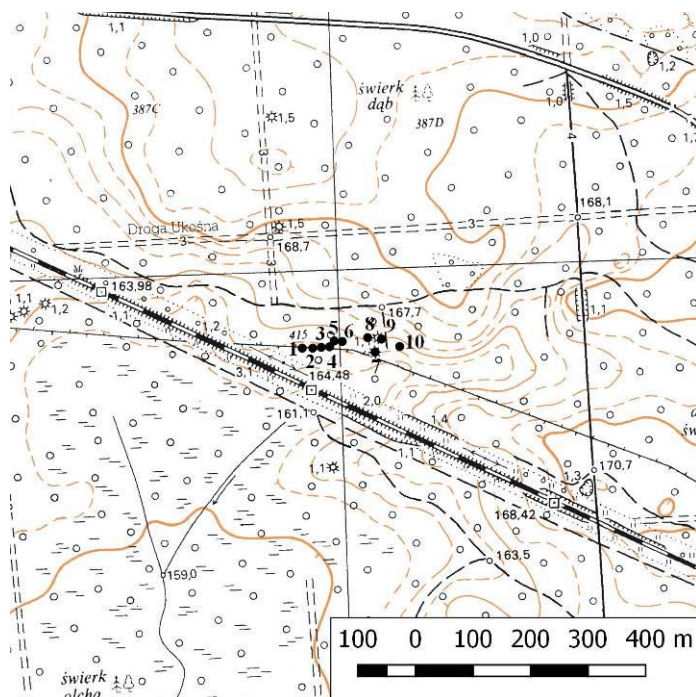

Ryc.III.65. Leśnictwo Teremiski, stan. 2. Kurhany (październik 2008 r.). Fot. D. Krasnodębski

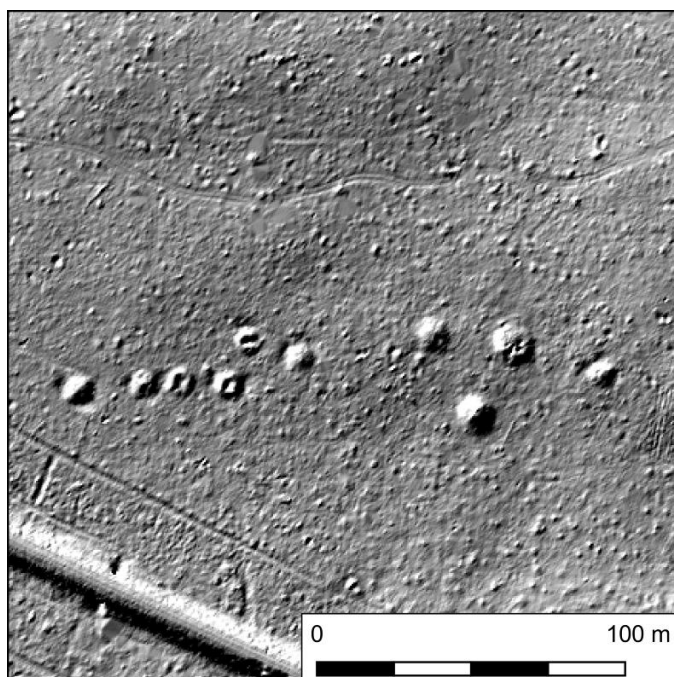

Ryc. III.66. Leśnictwo Teremiski, stan. 2. Kurhan nr 9 w trakcie eksploracji (czerwiec 2006 r.). Fot. D. Krasnodębski

Następne rozpoznane wykopaliskowo cmentarzysko o obrządku ciałopalnym to stanowisko Leśn. Krynoczka, stan. 2, usytuowane w uroczysku Szadzkie (oddz. 387D). Tworzy je 10 nasypów ziemnych, ułożonych po linii wschód – zachód, na odcinku od długości ok. 180 m (ryc. III.67). Grupa zachodnia (6 wzniesień) tworzy nekropole o obrządku ciałopalnym. Kopce mają kształt kolisty, rzadziej zbliżony do czworokątnego, o średnicy lub długości ok. 7–8 m i wysokości ok. 0,6–1,2 m (ryc. III.68). U podnóża wszystkich nasypów zauważyć można płytkie jamy. Wschodnia grupa, oddalona o ok. 35 m od kurhanu nr 6, obejmuje cztery nieco większe obiekty, w tym trzy koliste o średnicy ok. 9–14 m i wysokości ok. 0,8–1,8 m oraz jeden o kształcie zbliżonym do czworokątnego, o długości boku ok. 7–8 m i wysokości ok. 0,8 m (ryc. III.59). W kurhanach znaleziono drobne fragmenty naczyń glinianych oraz przepalone kości ludzkie. Analiza radiowęglowa spalonego drewna z kopca nr 6 wskazuje, że najwcześniejszy moment jego usypania przypada na V–VI w., zaś samo cmentarzysko mogło funkcjonować pomiędzy VII a IX w. W jego bezpośredniej bliskości znajdują się także inne nasypy, jednak ponieważ różnią się układem, a także kształtem i wielkością od opisywanej nekropoli, a do tego nie były badane wykopaliskowo, ich funkcja oraz chronologia pozostają nieznane. Są to Leśn. Krynoczka, stan. 1 oraz Leśn. Krynoczka, stan. 3 i 4.

Ryc. III.67. Leśnictwo Krynoczka, stan. 2. Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.312, arkusz Hajnówka-Czworaki, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

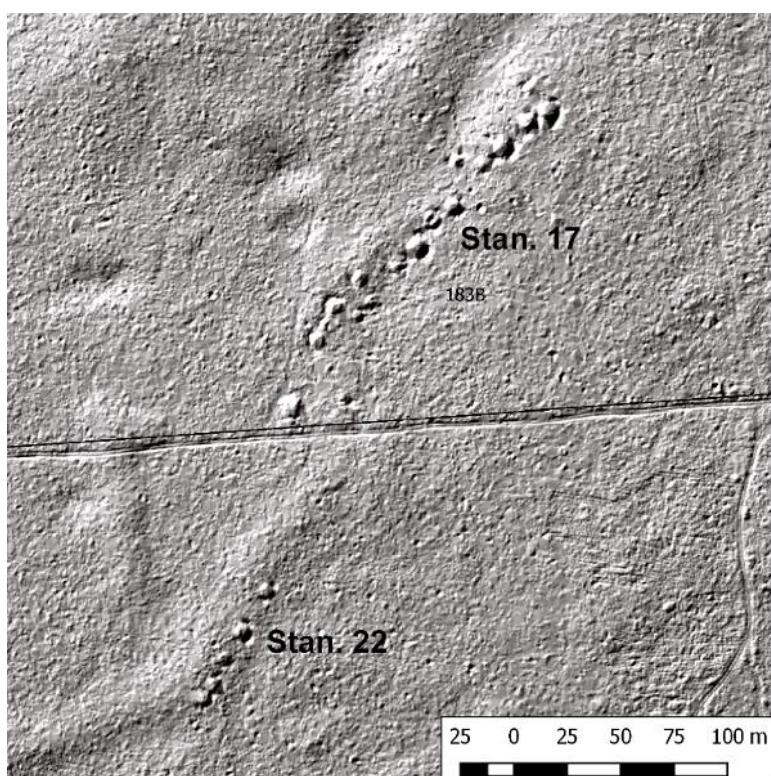
Ryc. III.68. Leśnictwo Krynocka, stan. 2. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK).
Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Ryc. III.69. Leśnictwo Krynocka, stan. 2. Widok ogólny stanowiska (październik 2006 r.). Fot. D. Krasnodębski

Ostatnie przebadane wykopaliskowo cmentarzysko ciałopalne pochodzące najprawdopodobniej z tego okresu położone jest w oddziale 183B, na stanowisku 17 w leśnictwie Przechody (Oszmiański 1996; Olczak, Krasnodębski 2018c; Rutyna, Szubski 2018; Jakubczak, Szubska, Szubski 2021). Jakkolwiek nie pozyskano z niego materiałów ze starszej fazy wczesnego średniowiecza, to kształt oraz układ kopców, nawiązujący do nekropoli z Leśnictwa Teremiski, stan. 2, a także odkrycie przepalonych kości, wydają się

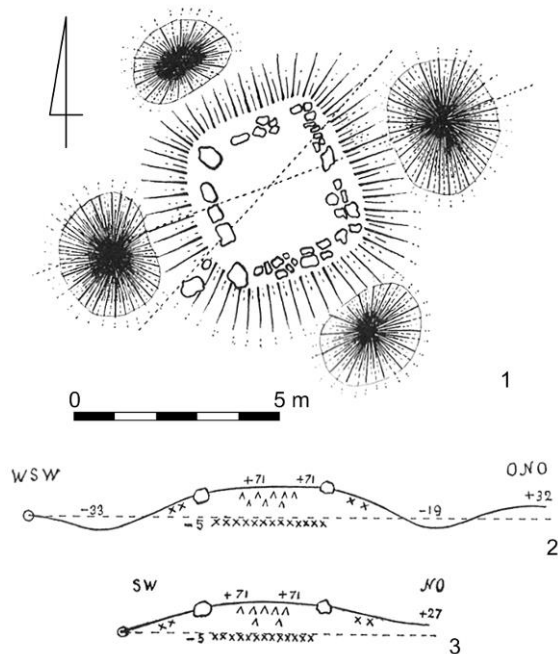
rozwiewać wszelkie wątpliwości odnośnie ich funkcji i chronologii. Znajduje się tu 17 kurhanów, tworzących rząd o długości ok. 200 m i orientacji północny wschód – południowy zachód (ryc. III.70). Są one najczęściej koliste, z wyjątkiem kilku, które mają kształt zbliżony do czworokątnego. Ich średnice (długości) wynoszą od ok. 6–13 m, zaś wysokości wahają się od ok. 0,3 do nieco ponad 1 m. Przy większości kurhanów widoczne są jamy i półkoliste rowy, usytuowane z różnych stron, najrzadziej od północnego zachodu. W odległości ok. 70 m na południowy zachód, w oddziale 183D, znajduje się kolejny zespół, liczący pięć kopców (Leśnictwo Przechody, stan. 22). Ze względu na podobny układ i kształt nasypów wydaje się on stanowić kontynuację wcześniej opisanej nekropolii, jednak z powodu braku rozpoznania wykopaliskowego można go zaliczyć jedynie do cmentarzysk domniemanych.

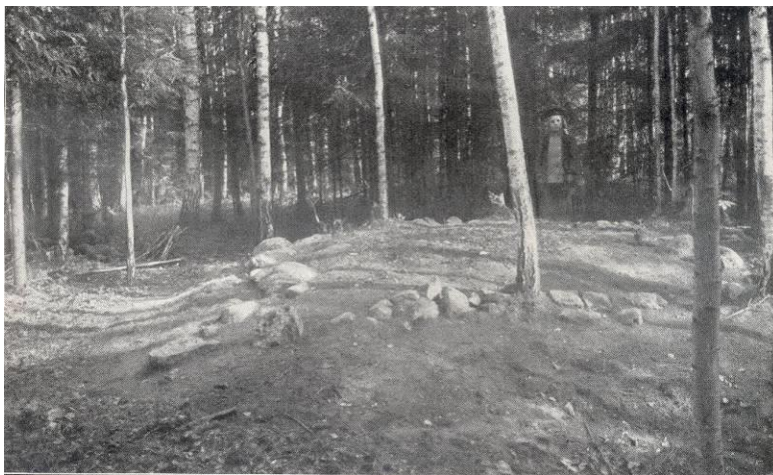
Ryc. III.70. Leśnictwo Przechody, stan. 17 i 22. Zespoły kopców według wizualizacji LiDAR. Według Krasnodębski, Olczak 2018, ryc. 12

Przedstawione cmentarzyska nie stanowią najprawdopodobniej wszystkich wczesnośredniowiecznych obiektów o obrządku ciałałopalnym z terenu Puszczy Białowieskiej. Na kilku innych stanowiskach znajdują się kopce, które również można uznać za potencjalne kurhany. Wskazują na to takie cechy, jak kształt nasypów, niekiedy zbliżony do czworokątnego, ich rzędowy układ oraz obecność wyraźnych jam przykurhanowych. Na tej podstawie, oprócz wymienionego już zespołu z Leśnictwa Przechody, stan. 22, do domniemanych cmentarzysk z tego okresu zaliczyć można przede wszystkim stanowisko 3 z leśnictwa Stoczek (oddział 453C), stanowisko 1 z leśnictwa Olchówka, a zapewne także Leśnictwo Teremiski, stan. 7. Do potencjalnych grobów wczesnośredniowiecznych należy również jeden z przebadanych kopców ze stanowiska 1 w Leśnictwie Gnilec (oddziały 33B i 45B). Do grupy tej można także zaliczyć obiekty ze stanowiska 1 w Leśnictwie Przechody, usytuowanego w oddziale 95D. Są to dwa kopce ziemne, położone w odległości ok. 15 m od siebie, obecnie całkowicie przekształcone w wyniku badań z 1918 r. (Götze 1929; Zoll-Adamikowa 1975). Nasypy miały pierwotnie kształt czworokątów, o długości boku 6,5 m

oraz wysokości ok. 0,5 m (nr 1) i ok. 0,7 m (nr 2), zorientowanych narożnikami w przybliżeniu z północnego wschodu na południowy zachód. Ze wszystkich stron otoczone były owalnymi jamami (ryc. III.70). W stropie obu nasypów znajdowały się czworoboczne konstrukcje o wymiarach ok. 3,5 × 3,5 m i 3,5 × 3,0 m, zbudowane ze średniej wielkości kamieni (ryc. III.71). W żadnym z obiektów nie stwierdzono pochówków.

Ryc. III.70. Leśnictwo Przechody, stan. 1, kopiec nr 2. Plan (1) i profile (2, 3) kopca. Według Götze 1929, ryc. 20–22

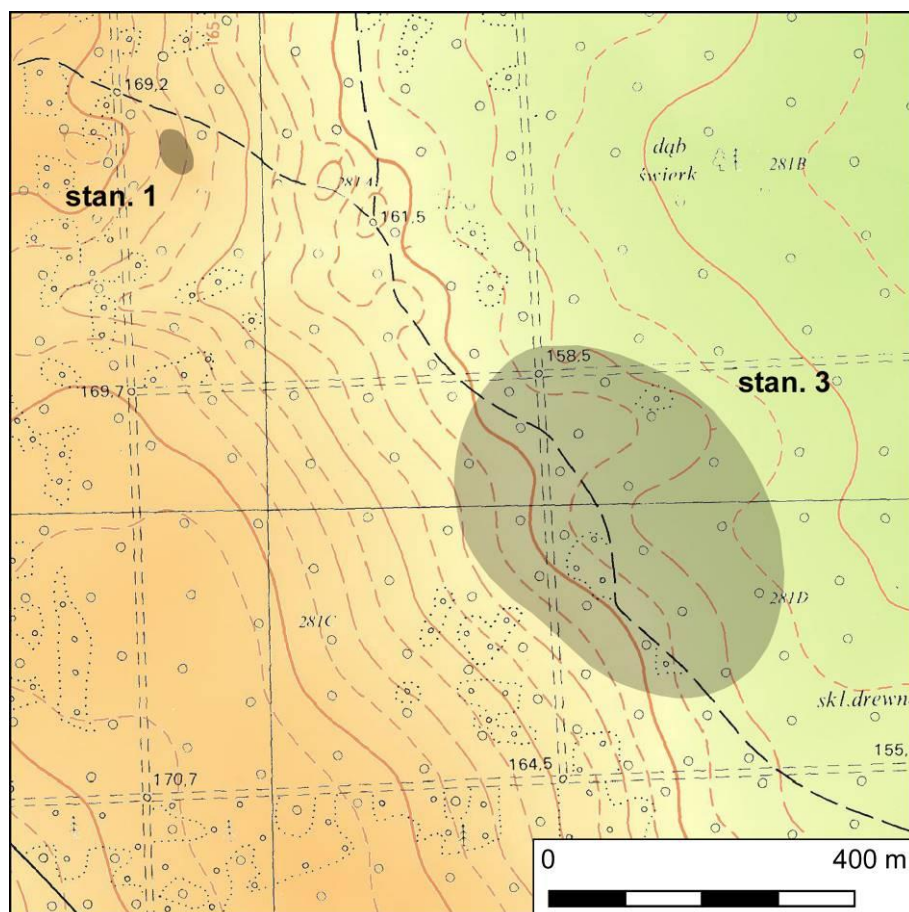
Ryc. III.71. Leśnictwo Przechody, stan. 1, kopiec nr 2. Widok kopca po zdjęciu ściółki (od strony południowo-wschodniej). Według Götze 1929, tabl. 8: 2

Podobne przypuszczenia dotyczą stanowiska 1 w Leśnictwie Batorówka, położonego w oddziałach 448B i 449A, z których część ma czworokątny kształt (m.in. Götze 1929; Zoll-Adamikowa 1975; Zoll-Adamikowa 1979; Kalaga 2006).

III.1.3.3. Młodsza faza wczesnego średniowiecza (od połowy XI do końca XIII w.)

III.1.3.3.1. Osady otwarte

Największa ze znanych osad z tego okresu znajdowała się w środkowej części Puszczy Białowieskiej, na stanowisku 3 w Leśnictwie Teremiski (oddział 281), w zapomnianym dzisiaj uroczysku Obołonie (ryc. III.72 - Krasnodębski, Olczak 2018). Jest to wielokulturowa osada z fazami użytkowania datowanymi od około przełomu er do późnego średniowiecza lub wczesnego okresu nowożytnego. Osada wczesnośredniowieczna zajmowała prawdopodobnie powierzchnię sięgającą ponad 13 ha.

Ryc. III.72. Leśnictwo Teremiski, stan. 1 i 3. Lokalizacja osady i cmentarzyska na mapie topograficznej w skali 1: 10 000 (256.143, arkusz Cupryk, źródło mapy: GUGiK. Oprac. H. Olczak

Na stanowisku natrafiono zarówno na pozostałości różnego rodzaju jam zasobowych/piwniczek i studni, jak i obiektów naziemnych, w tym kamienne podwaliny chaty (ryc. III.73, III.74, III.75). Jedna z jam służyła zapewne do przechowywania pożywienia, na co mogą wskazywać znalezione w niej ziarniaki zbóż, m.in. prymitywnego gatunku pszenicy – płaskórki (*Triticum diococcon*). Do charakterystycznych dla tego stanowiska obiektów należą wielowarstwowe kamienne bruki, niekiedy przykrywające znaczną powierzchnię, których funkcja nie jest na razie wyjaśniona (ryc. III.76).

Ryc. III.73. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 4. Kamienie na dnie jamy 15. Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.74. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 7. Strop wczesnośredniowiecznej studni (ob. 117). Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.75. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 9. Jama 91 w trakcie eksploracji. Fot. D. Krasnodębski

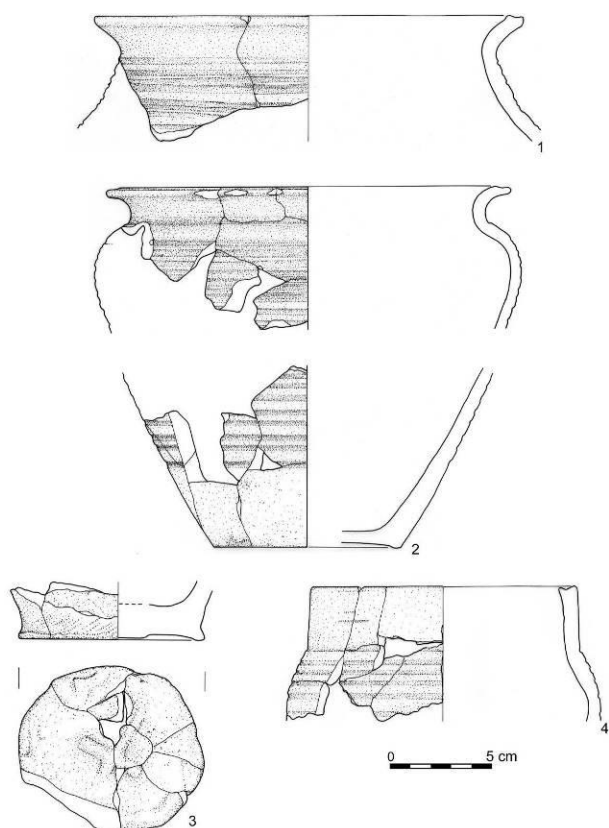

Ryc. III.76. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 8. Kamienny bruk w trakcie eksploracji. Fot. D. Krasnodębski

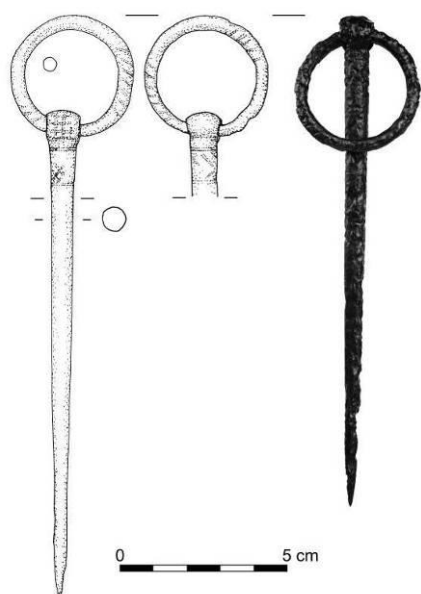
Ze stanowiska pochodzi bardzo bogaty zbiór przedmiotów zabytkowych. Oprócz kilku tysięcy fragmentów ceramiki (ryc. III.77, III.78) znaleziono na nim kilkadziesiąt przedmiotów z żelaza i brązu, w tym m.in. żelazną szpilę (ryc. III.79), brązowy kabłączek skroniowy, dzwoneczek (III.80) czy żelazne i brązowe sprzączki (ryc. III.81). Z przedmiotów codziennego użytku można wymienić kamienne żarna, kamienną osetkę (ryc. III.82) i przęślik z łupku wołyńskiego (ryc. III.83). Jest to także jedno z nielicznych stanowisk, z których pochodzą kości zwierzęce, m.in. szczątki łosia, jelenia, sarny i dzika oraz ssaki udomowionych takich jak owca, koza, świnia i koń. Osadę datować można na okres od połowy lub końca XI w. do połowy, lub końca XIII w.

Ryc. III.77. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 9. Zrekonstruowany garnek z jamy 91. Fot. M. Osiadacz

Ryc. III.78. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 7. Wybór fragmentów ceramiki naczyniowej ze studni 117.
Rys. G. Nowakowska, H. Olczak

Ryc. III.79. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 9. Żelazna szpila pierścieniowata z jamy 91.
Rys. G. Nowakowska, fot. M. Osiadacz

Ryc. III.80. Leśnictwo Teremiski, stan. 3. Brązowa zawieszka dzwoneczkowata z powierzchni stanowiska.
Fot. M. Osiadacz

Ryc. III.81. Leśnictwo Teremiski, stan. 3. Brązowa sprzączka lirowata z powierzchni stanowiska.
Fot. M. Osiadacz

Ryc. III.82. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 9. Kamienna osetka z jamy 91. Fot. M. Osiadacz

Ryc. III.83. Leśnictwo Teremiski, stan. 3, wykop 9. Przęślik z łupku wołyńskiego. Fot. M. Osiadacz

Kolejne stanowisko osadnicze usytuowane było ok. 2 km na południe, w oddziale 339A – Leśn. Teremiski, stan. 5. Miejsce to zostało zniszczone w czasach nowożytnych, gdy po drugiej stronie rzeki Łutowni funkcjonował dwór myśliwski Jagiellonów. Nie odkryto na nim żadnych obiektów zagłębionych, a jedynie niespełna 300 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej, które pozwalają datować użytkowanie osady na okres od 2. połowy XI do połowy XIII w. W pobliżu stanowiska znaleziono także brązową zapinkę podkowiastą (ryc. III.84).

Ryc. III.84. Leśnictwo Teremiski, stan. 5 (?). Brązowa zapinka podkowiasta znaleziona na powierzchni stanowiska lub w jego okolicy. Fot. I. Malesińska, oprac. F. Siegmeth

Następna rozpoznana wykopaliskowo osada z omawianego okresu usytuowana była na północnym brzegu rzeczki Jelonki, na opisanym wyżej stanowisku 6 w leśnictwie Przechody. Znalaziono na niej również materiały z młodszej fazy wczesnego średniowiecza. Spośród obiektów nieruchomych wymienić należy prostokątną jamę stanowiącą zapewne pozostałość obiektu mieszkalnego, w której znaleziono kilkaset fragmentów ceramiki (ryc. III.85). Użytkowanie osady zamknąć można w okresie od XII do początku XIII stulecia.

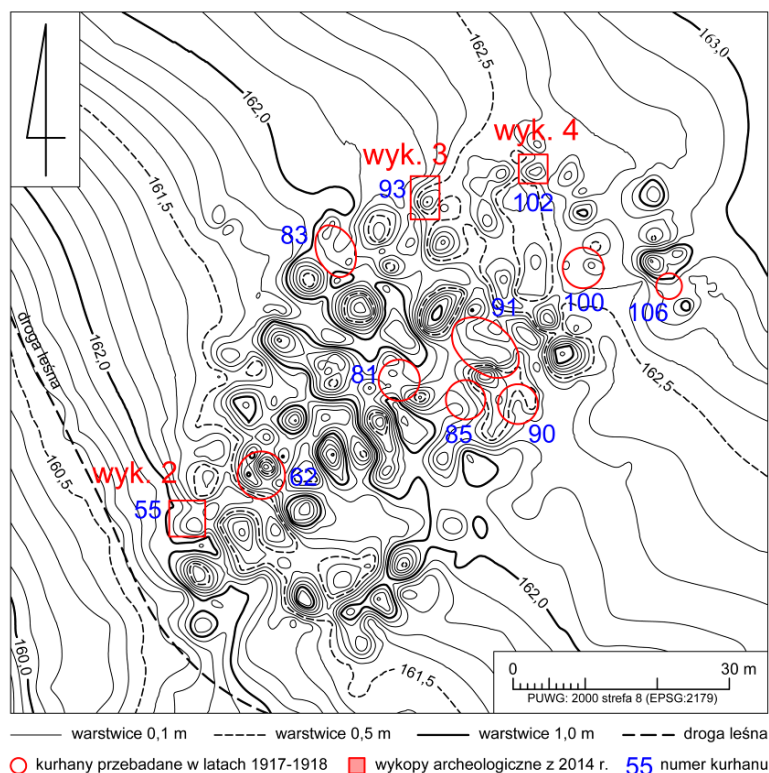
Ryc. III.85. Leśnictwo Przechody, stan. 6, wykop 3. Warstwa przepalonych kamieni w jamie 14. Fot. H. Olczak

Fragmenty ceramiki o cechach materiałów z XI–XIII w. pochodzą również z kilku innych miejsc Puszczy Białowieskiej, m.in. z położonych ok. 1 km na wschód od uroczyska Jelonka (oddział 124A/B) stanowisk 32 i 33 w leśnictwie Przechody. Brak rozpoznania wykopaliskowego nie pozwala jednak na ich bliższą charakterystykę.

III.1.3.3.2. Stanowiska sepulkralne – nekropole kurhanowe

Na terenie Puszczy Białowieskiej znajduje się największe w międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu skupisko kurhanów z XI–XIII w. Najlepiej rozpoznane cmentarzyska położone są w uroczysku Szczekotowo (Leśn. Postołowo, stan. 3 i 11) i uroczysku Jelonka (Leśn. Przechody, stan. 9 i 10). Dwa inne (Leśn. Rybaki, stan. 1 i Leśn. Krynica, stan. 2) usytuowane są w dawnej Puszczy Ładzkiej, przy czym dokładna lokalizacja pierwszego z nich nie jest znana. Układ i kształt kopców, a niekiedy i obecność na powierzchni kamieni pozwalają przypuszczać, że również na kilku innych stanowiskach można się spodziewać

potencjalnych grobów z tego okresu. Ogólne ramy chronologiczne funkcjonowania tych cmentarzysk można zamknąć pomiędzy 2. połową XI a końcem XIII w.

Ryc. III.86. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Plan warstwiczny z lokalizacją wykopów archeologicznych z 2014 r. oraz zaznaczeniem kurhanów badanych w latach 1917–1918. Oprac. W. Małkowski, A. Tragarz

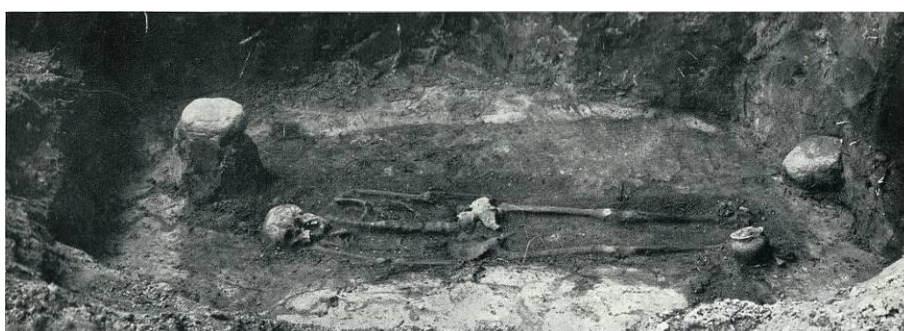

Ryc. III.87. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Kurhany w trakcie badań wykopaliskowych w 1918 r. (widok od wschodu). Według Götze 1929, tabl. 6: 2

Ryc. III.88. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Widok ogólny (październik 2014 r.). Fot. D. Krasnodębski

Cmentarzysko Leśnictwo Postołowo, stan. 3 znajduje się na lewym brzegu Łutowni (oddział 214), ok. 80 m na północny wschód od jej obecnego nurtu i w podobnej odległości na południe od opisaney wyżej nekropolii ciałopalnej. Liczy ono 56 kopców, tworzących skupisko o wymiarach ok. 90 × 45 m (ryc. III.86). Są one nieco mniejsze niż znajdujące się w sąsiedztwie kurhany ze starszej fazy wczesnego średniowiecza (por. wyżej) – ich średnice wynoszą na ogół ok. 4,5–6,0 m, przy wysokości dochodzącej do 1 m (ryc. III.87, III.88). Większość nasypów ma kształt zbliżony do kolistego, z wyjątkiem nielicznych owalnych. Od kurhanów z grupy północnej kopce z omawianego zespołu odróżnia też nieuporządkowany układ i znacznie słabiej widoczne na powierzchni jamy i rowy dookolne (Götze 1929; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011; Krasnodębski, Olczak 2019a).

Ryc. III.89. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Pochówek z kurhanu nr 62. Według Götze 1929, tabl. 11: 3

Ryc. III.90. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Kurhan nr 93 z odsłoniętym pochówkiem. Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.91. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Pochówki w kurhanie nr 91 (na pierwszym planie szkielet B, za nim szkielet A, zaś na lewo od niego szkielet C). Według Götze 1929, tabl. 9: 2

Ryc. III.92. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Pochówek kobiety (ob. 102) w kurhanie nr 102. Fot. D. Krasnodębski

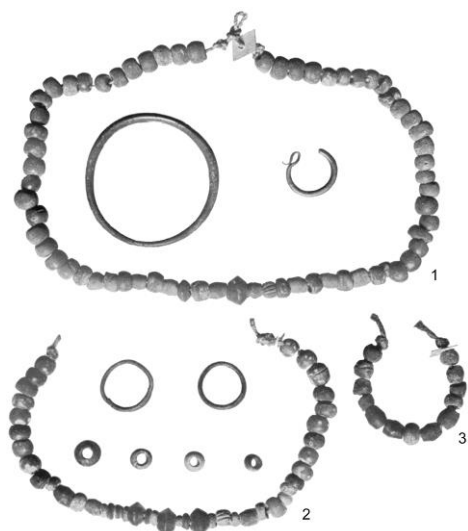

Ryc. III.93. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Pochówek męski (ob. 111) w kurhanie nr 102. Fot. D. Krasnodębski

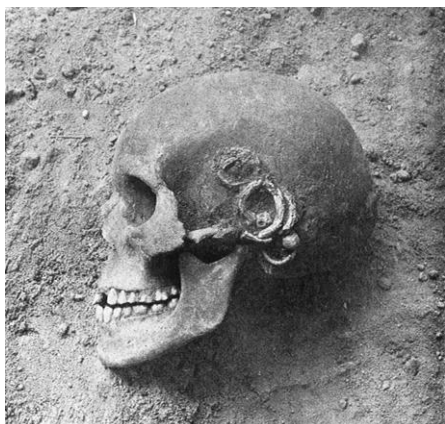
Pięć spośród 11 przebadanych kurhanów zawierało pojedyncze pochówki, w trzech złożono po dwie osoby, w jednym trzy, zaś w dwóch kopcach nie stwierdzono szczątków zmarłych (ryc. III.89, III.90, III.91, III.92, III.93). Wyposażenie zmarłych stanowiły wstawiane do grobów gliniane naczynia oraz ozdoby, znajduwane w grobach kobiecych. Były to głównie szklane paciorki, ale także ozdoby wykonywane z brązu i srebra (ryc. III.94, III.95, III.96).

Ryc. II.94. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Gliniane naczynia z kurhanów nr 62 (1), nr 81 (2), nr 90 (3), nr 83, pochówek B (4), nr 85 (5) i nr 91 (6). Według Götze 1929, tabl. 14: 4–9

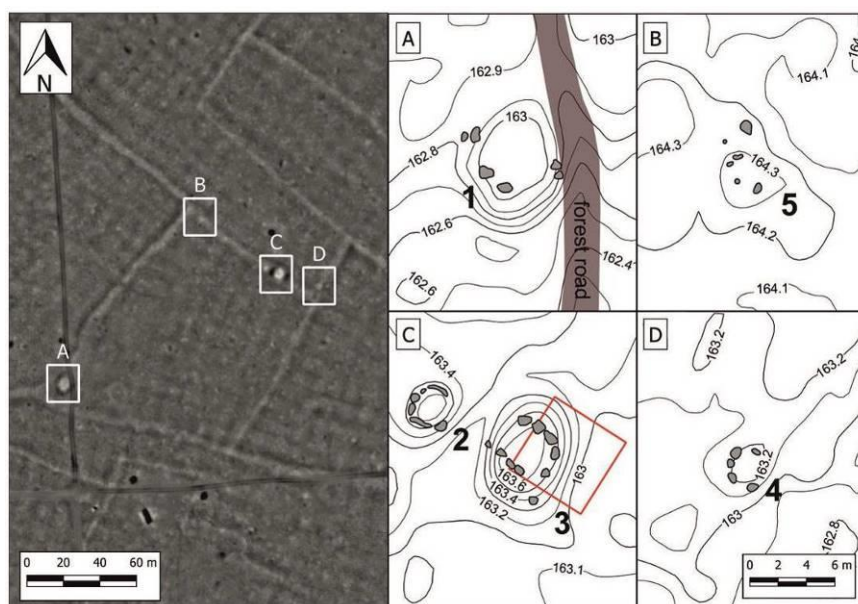

Ryc. III.95. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Biżuteria z kurhanów nr 91, pochówek B (1), nr 83, pochówek B (2) i nr 85 (3). Według Götze 1929, tabl. 13: 1–3

Ryc. III.96. Leśnictwo Postołowo, stan. 3. Czaszka pochówku B z kurhanu nr 83. Według Götze 1929, tabl. 12: 1

W odległości ok. 420 m na południowy zachód, także na terenie uroczyska Szczekotowo (oddziały 213D i 214C), zlokalizowane jest kolejne cmentarzysko z tego okresu (Leśn. Postołowo, stan. 11 – ryc. III.59, III.97). Położone jest ono na niewielkim wyniesieniu przylegającym od zachodu do krawędzi doliny Łutowni (Olczak i in. 2020). Znajduje się tu pięć kurhanów, które wyróżniają się kamiennymi obstawami, ułożonymi na obrzeżu, rzadziej na stoku nasypów.

Ryc. III.97. Leśnictwo Postołowo, stan. 11. Stanowisko według wizualizacji LiDAR i plany warstwowe poszczególnych kurhanów: A – kurhan nr 1, B – kurhan nr 5, C – kurhany nr 2 i 3, D – kurhan nr 4. Oprac. M. Jakubczak, R. Szlązak

Usytuowany na zachodnim skraju stanowiska kurhan nr 1, wspomniany już przez Alfreda Götze (Götze 1929), ma ok. 8 m średnicy i ok. 0,5 m wysokości (ryc. III.98). U jego podstawy leży kilka dużych kamieni, będących pozostałością obstawy. W odległości ok. 115–120 m na północny wschód znajdują się cztery pozostałe kopce, ułożone w linii o orientacji północny zachód – południowy wschód. Mają one wymiary od ok. 3 m do 9-10 m średnicy i wysokości od ok. 0,4 m do 0,8 m (III.99). Ich nasypy otoczone są obstawami o kształcie zbliżonym do czworokątnego. Wszystkie kurhany ze wschodniej części stanowiska położone są na linii niskich wałów ziemnych, będących zapewne relikami dawnego systemu pól.

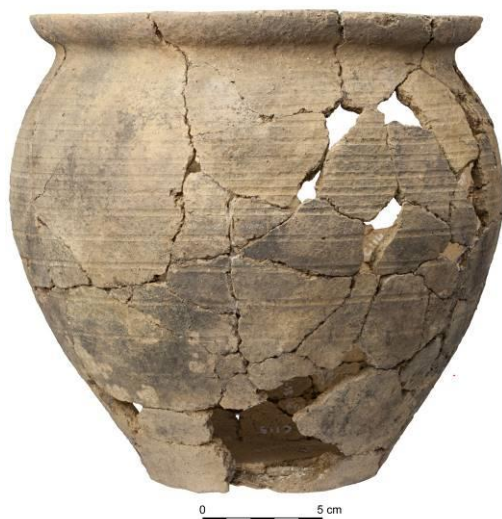

Ryc. III.98. Leśnictwo Postołowo, stan. 11. Widok kurhanu nr 1 od południa (marzec 2019 r.). Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.99. Leśnictwo Postołowo, stan. 11. Widok kurhanów nr 2 i 3 od zachodu (listopad 2016 r.). Fot. H. Olczak

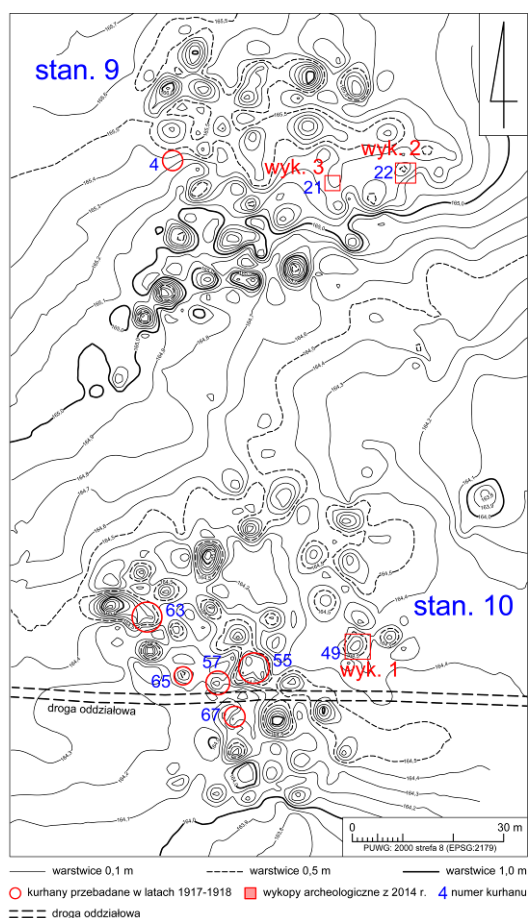
W przebadanym nasypie znaleziono mocno zniszczony szkielet kobiety, zaś w jamie przykurhanowej natrafiono na zachowane prawie całości naczynie gliniane (ryc. III.100).

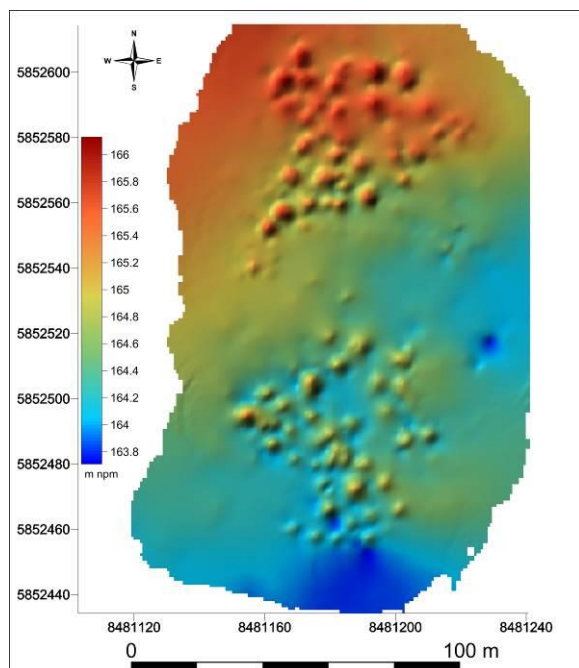
Ryc. III.100. Leśnictwo Postołowo, stan. 11, kurhan nr 3. Zrekonstruowane naczynie z jamy przykurhanowej (ob. 8). Fot. M. Osiadacz

Kolejny zespół kurhanów o obrządku szkieletowym znajduje się w oddziale 123A/C (Leśn. Przechody, stan. 9 i 10). Położony jest on w odległości ok. 100–150 m na północ od opisanej wyżej wczesnośredniowiecznej osady (Leśn. Przechody, stan. 6), na niewielkim cyplu w widłach rzeki Jelonki i jej dopływu, okresowo wysychającego strumienia (ryc. III.53 - Götze 1929; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011, Olczak, Krasnodębski 2019b). Znajduje się tu ok. 80 kurhanów, rozmieszczonych w dwóch skupiskach oddalonych od siebie o ok. 30 m,

z których każde liczy po ok. 40 wzniesień (ryc. III.101, III.102). Nasypy grupy północnej (stan. 9) zajmują obszar o wymiarach ok. 65 × 55 m, zaś południowej (stan. 10) – ok. 65 × 65 m. Kurhany położone są na ogół blisko siebie, a niekiedy wręcz stykają się podstawami (ryc. III.103). Poza nielicznymi przypadkami lokalizacji kilku kopców w rzędzie o orientacji północny wschód – południowy zachód, ich układ robi wrażenie nieuporządkowanego. Wzniesienia mają na ogół kształt kolisty, znacznie rzadziej owalny, o średnicy wahającej się od 3 do 10 m i wysokości od 0,4 do 1 m. Wyjątkiem jest jeden nasyp ze stanowiska 10, który został opisany jako czworokątny (ryc. III.104). Jeszcze 100 lat temu na obrzeżu dużych kurhanów można było zauważyć rowy, jednak obecnie są one słabo czytelne w terenie. Nie są widoczne również kamienne płaszcze, które zarejestrowano wówczas na powierzchni kilkunastu nasypów, głównie z grupy południowej, a także otaczające dwa z nich obstawy z dużych głazów.

Ryc. III.101. Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10. Plan warstwiczny z lokalizacją wykopów archeologicznych z 2014 r. oraz zaznaczeniem kurhanów badanych w latach 1917–1918. Oprac. W. Małkowski, Z. Tragarz

Ryc. III.102. Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10. Numeryczny model terenu ALS LiDAR – widok ortogonalny (źródło danych: CODGiK). Oprac. W. Małkowski

Ryc. III.103. Leśnictwo Przechody, stan. 10. Widok cmentarzyska (maj 2006 r.). Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.104. Leśnictwo Przechody, stan. 9. Pozostałości kamiennych bruków i pochówku w kurhanie nr 21.
Fot. D. Krasnodębski

Wszystkie kurhany przebadane na cmentarzyskach Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10 zawierały pojedyncze pochówki szkieletowe (ryc. III.105, III.106). Ich wyposażenie stanowiły gliniane naczynia oraz liczne ozdoby wykonane z brązu, srebra i szkła (ryc. III.107, III.108, III.109).

Ryc. III.105. Leśnictwo Przechody, stan. 9. Górna część szkieletu z kurhanu nr 22 z widocznym glinianym naczyniem i metalowym paciorkiem ażurowym. Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.106. Leśnictwo Przechody, stan. 10. Pochówek z kurhanu nr 57. Według Götze 1929, tabl. 11: 1

Ryc. III.107. Leśnictwo Przechody, stan. 9. Wybór przedmiotów wyposażenia pochówku z kurhanu nr 22.
Fot. M. Osiadacz

Ryc. III.108. Leśnictwo Przechody, stan. 10, kurhan nr 49. Szklane i metalowe ozdoby leżące po lewej stronie czaszki. Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.109. Leśnictwo Przechody, stan. 9. Wybór przedmiotów wyposażenia pochówku z kurhanu nr 49. Fot. M. Osiadacz

Dokładna lokalizacja kolejnej nekropoli kurhanowej z tego okresu (Leśn. Rybaki, stan. 1) nie jest znana (Kamiński 1956; Walicka 1958; Musianowicz 1960; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011; Dzik 2015b). Usytuowana była ona na terenie dawnej Puszczy Ładzkiej, w okolicy oddziałów 747/748/753/754 lub 759/760, w miejscu o nazwie uroczysko Stara Narew. Biorąc pod uwagę informację Krystyny Musianowicz o położeniu kurhanów na polanie z głazami (Musianowicz 1960), można przypuszczać, że znajdowały się one w oddziale 759B, w uroczysku Sereďnie, z którym również związana jest podobna nazwa. Nie są znane rozmiary cmentarzyska oraz liczba i kształt znajdujących się na nim kurhanów. Podczas amatorskich badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1938 r. rozkopano tu dwa kopce. W jednym z nich znaleziono szklane paciorki, kabłączki skroniowe, a także gliniane naczynie (Walicka 1958).

Również ostatni rozpoznany zespół sepulkralny z tego okresu położony jest na obszarze Puszczy Ładzkiej, na granicy oddziałów 759D i 760C (Leśn. Krynica, stan. 2). Cmentarzysko usytuowane jest na stoku niewielkiego wyniesienia. Tworzy je prawdopodobnie ok. 30 kopców, o średnicy dochodzącej do ok. 7–8 m i wysokości ok. 0,5–0,7 m, skupionych na powierzchni ok. 70 × 60 m (ryc. III.110 - Wawrzениuk 2015; Wawrzениuk 2017). Kopce rozmieszczone są w nieuporządkowany sposób, a na ich obrzeżu brak wyraźnych rowów. U podstawy lub na stoku niektórych nasypów znajdują się różnej wielkości kamienie. Wskazują one na obecność mocno zniszczonych konstrukcji. Podczas badań wykopaliskowych nie odkryto ludzkich szczątków, ale charakter nasypów oraz znalezione fragmenty ceramiki pozwalają je łączyć z młodszą fazą wczesnego średniowiecza.

**Ryc. III.110. Leśnictwo Krynica, stan. 2. Widok kurhanów od południowego wschodu (sierpień 2017 r.).
Fot. H. Olczak**

Trzeba również wspomnieć o kilku innych, dotychczas nierozpoznanych stanowiskach z obszaru Puszczy Białowieskiej, na których znajdują się kopce z kamiennymi konstrukcjami. Ich związek z omawianym okresem wczesnego średniowiecza nie jest dostatecznie potwierdzony, jednak ze względu na podobny układ i kształt nasypów, a zwłaszcza obecność kamieni, wydaje się wysoce prawdopodobny. Są to zespoły Leśn. Jelonka, stan. 1 (oddział 186B), gdzie znajdują się trzy kopce ziemne, w tym dwa otoczone są obstawami (Götze 1929, 518; Olczak, Krasnodębski 2018c) oraz Białowieski Park Narodowy, stan. 30 (oddział 257), na którym usytuowany jest kurhan przykryty kamiennym płaszczem i otoczony wieńcem z większych głazów (ryc. III.111 - Górską 1976, 132).

**Ryc. III.111. Białowieski Park Narodowy, stan. 30. Kurhan pokryty kamiennym brukiem (kwiecień 2017 r.).
Fot. D. Krasnodębski**

III.1.3.3.3. Cmentarzysko płaskie

W oddziale 281A Puszczy Białowieskiej, na stanowisku 1 w Leśnictwie Teremiski, położona jest jedyna nekropola z grobami płaskimi z konstrukcjami kamiennymi (ryc. III.72 - Krasnodębski i in. 2005). Lokalna tradycja wiąże to miejsce z zamkiem króla Stefana Batorego (m.in. Karcov 1903; Bajko 2001).

Duży stopień zniszczenia nie pozwala na wiarygodne określenie typu nekropoli. Można jedynie stwierdzić, że zmarłych chowano zarówno w głębokich grobach jamowych, jak i najprawdopodobniej bezpośrednio pod znajdującym się na powierzchni gruntu brukiem kamiennym (ryc. III. 112). Nie ma jednak pewności, w jakim stopniu obecne ukształtowanie wzgórza jest wynikiem późniejszego pozyskiwania kamieni i czy groby nie były pierwotnie przykryte znacznie grubszą ich warstwą. Wyposażenie grobów nie odbiegało od typowego dla tego okresu i sprowadzało się do glinianych naczyń oraz ozdób kobiecych (ryc. III.113, III.114).

Ryc. III.112. Leśnictwo Teremiski, stan. 1, wykop 4. Widok po eksploracji warstwy humusu.
Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.113. Leśnictwo Teremiski, stan. 1. Kabłączki skroniowe z wyposażenia grobu nr 17. Fot. M. Gmur

Ryc. III.114. Leśnictwo Teremiski, stan. 1. Gliniane naczynie z wyposażenia grobu nr 17. Fot. M. Gmur

Nekropola związana była prawdopodobnie z położoną ok. 500 m na południowy wschód osadą na stanowisku 3 w leśnictwie Teremiski. Funkcjonowała zapewne w podobnym czasie, to znaczy od połowy XI do połowy lub końca XIII w.

III.1.4. Okres nowożytny

III.1.4.1. Królewskie dwory myśliwskie

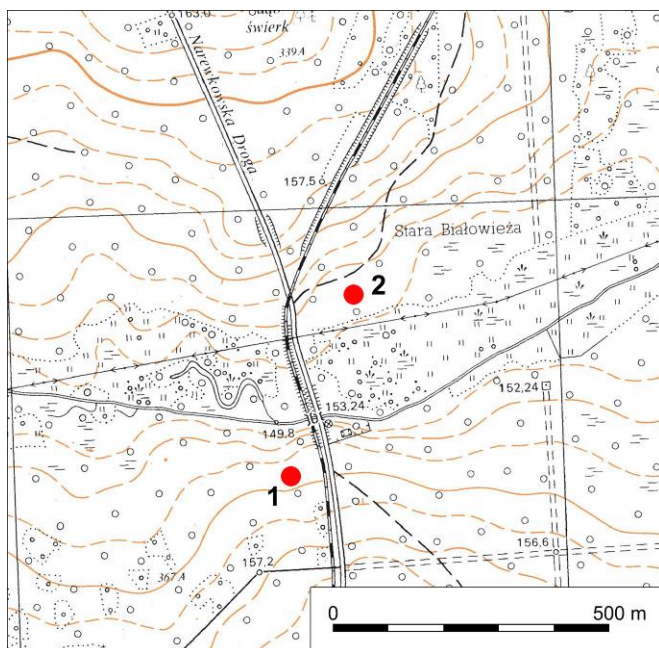
Począwszy od 2. połowy lub końca XIII stulecia, po okresie stosunkowo intensywnego osadnictwa wczesnośredniowiecznego, Puszcza Białowieska staje się terenem bardzo słabo zasiedlonym. Nie ominął jej kryzys osadniczy, który w tym okresie objął dorzecze górnej Narwi i środkowego Bugu, będący następstwem najazdów jaćwieskich i litewskich, a następnie krzyżackich (m.in. Wiśniewski 1977; Jarmolik 1989; Błaszczuk 1998; Białuński 1999). Z XIV–XV w. znana jest tylko jedna osada, zlokalizowana w uroczysku Obołonie (Leśn. Teremiski, stan. 3). W tym czasie Puszcza stanowiła część rozległego kompleksu leśnego, ciągnącego się szerokim pasem począwszy od puszczy pruskiej na północy aż do lasów w dorzeczu Prypeci na południu (Hedemann 1939; Wiśniewski 1964; Tyszkiewicz 2003; Kołodziejczyk 2002; Kołodziejczyk 2007). W wyniku postępującej od przełomu XIV i XV w. intensywnej akcji kolonizacyjnej większość dużych kompleksów leśnych znajdujących się na pograniczu Mazowsza i Rusi, na przykład Puszcza Grodzieńska, Bielska, Błudowska czy Kamieniecka, ulegała stopniowemu wytrzebieniu (Wiśniewski 1977; Tyszkiewicz 2003; Kołodziejczyk 2002; Kołodziejczyk 2007). Puszcza Białowieska – dzięki swojemu położeniu w znacznym oddaleniu od centrów kolonizacyjnych oraz większych ośrodków grodowych i miejskich, a także z powodu stosunkowo mało korzystnych warunków osadniczych, m.in. nienadającej się pod uprawę znacznej powierzchni zabagnionej – nie podzieliła tego losu. Nie miały wpływu na to miały również stosunki własnościowe. W okresie Jagiellonów położona w Wielkim Księstwie Litewskim Puszcza należała do dóbr wielkksiążęcych, tzw. hospodarskich, zaś za panowania Zygmunta III Wazy weszła w skład królewskich dóbr stołowych, co oznaczało, że dochody z niej płynące zasilały prywatny skarbiec kolejnych królów (Hedemann 1939; Samojlik i in. 2014). W całym okresie wielkksiążęcy i królewskim główną funkcją Puszczy Białowieskiej było zachowanie zwierzyny dla monarszych łowów, mających początkowo przede wszystkim znaczenie aprowizacyjne. Stopniowo stała się

jednak miejscem spotkań dyplomatycznych i reprezentacyjnych, co miało miejsce zwłaszcza za czasów panowania Sasów i Stanisława Augusta Poniatowskiego (Samojlik 2005). Jako własność królewska i miejsce monarszych polowań, Puszcza była chroniona przed samorządną kolonizacją, kłusownictwem, wyrębem i nielegalnym użytkowaniem przez rozbudowaną hierarchię służb leśnych, obejmującą osoczników, strzelców i strażników, odpowiadających przed podleśniczymi i leśniczymi (Hedemann 1939). Nie oznaczało to jednak jej całkowitego wyłączenia z orbity pozałowieckiego użytkowania leśnego, które obejmowało m.in. pozyskiwanie różnych dóbr, odbywające się w tzw. wchodach, a także produkcję towarów leśnych. Pozostałością po tej ostatniej są licznie zachowane na tym terenie kopce, głównie smolarnie i mielerze.

III.1.4.1.1. Dwór łowiecki Jagiellonów w Starej Białowieży

Na terenie Puszczy Białowieskiej znajdują się pozostałości dwóch dworów łowieckich, służących przybywającym w te strony władcom Polski i Litwy. Traktowane one były nie tylko jako miejsca pobytu w trakcie polowań, ale też jako stacje podczas podróży, tym bardziej że wiodące przez Puszcę drogi leżały na najkrótszej trasie pomiędzy Krakowem a Wilnem (Wiśniewski 1977; Samojlik 2006). Starsza rezydencja położona była w uroczysku Stara Białowieża, na prawym brzegu Łutowni, w odległości ok. 5 km na zachód od dzisiejszej Białowieży- Leśn. Nowe, stan. 1 (ryc. III.115 - oddział 367A). Jest to jedno z najbardziej znanych uroczysk, tradycyjnie wiązane z dworem i zamkiem Jagiellonów i Stefana Batorego (Karcov 1903; Hedemann 1936; Wiśniewski 1977; Bajko 2001; Bajko 2018). Niekiedy nazwą *Stara Białowieża* określano zresztą cały rozległy teren położony na północ od Łutowni i na zachód od Narewki, zaś dwór lub zamek królewski umieszczano ok. 3 km dalej na północ, w uroczysku Zamczysko (m.in. Gloger 1903; Karpiński 1947).

Prawdopodobnie najstarszym źródłem umieszczającym Starą Białowieżę (*Alt Bialewize*) na południe od Łutowni, przy drodze prowadzącej z Białowieży do Narewki, jest mapa wykonana za panowania Augusta III Mocnego przez niemieckiego kartografa Mathiasa Deutscha – *Plan von der Aur. Thire Jagi Wilinüs Bialewize* (przechowywana jest w Hauptstaatsarchiv w Dreźnie. Wykonana została pomiędzy latami 1744 a 1752 na zlecenie Augusta III Sasa, po pierwszym polowaniu króla w Białowieży, mającym miejsce we wrześniu 1744 r. Usytuowanie dworu królewskiego w tym miejscu nie było przypadkowe. Funkcjonowała tu bowiem przeprawa przez Łutownię, którą przechodziła jedna z ważniejszych dróg puszczańskich, wiodąca z Kamieńca przez Królowy Most (obecnie część miejscowości Kamieniuki na Białorusi) do Białowieży, a następnie do Narewki i dalej, do Krynek i Grodna (Revizya pushch 1559; Plan von der Aur. Thire Jagi Wilinüs Bialewize).

Ryc. III.115. Leśnictwo Nowe, stan. 1 (1) i Leśnictwo Teremiski, stan. 5 (2) – lokalizacja na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.321, arkusz Teremiski, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

W trakcie badań wykopaliskowych natrafiono na pozostałości zabudowy dworskiej, składającej się z co najmniej trzech osobnych budynków, z których pozostały kamienne fundamenty pieców oraz kamienie ustawione pod podwaliny ścian (III.116, III.117).

Ryc. III.116. Leśnictwo Nowe, stan. 1, wykop 1. Fundament pieca. Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.117. Leśnictwo Nowe, stan. 1, wykop 6. Fundament pieca. Fot. D. Krasnodębski

W trakcie badań znaleziono prawie 4 tys. fragmentów kafli piecowych, w większości tzw. miskowych i garnkowych. Wśród nich było tylko ok. 100 ułamków kafli uformowanych w matrycach, najczęściej płytowych, zarówno nieszkliwionych, jak i pokrytych zielonym szkliwem ołowiowym (ryc. III.118). Nietypowa jest porównywalnie niewielka liczba (ok. 500 fragmentów) i słaby stan zachowania pochodzącej ze stanowiska ceramiki naczyniowej. Spośród innych przedmiotów związanych z okresem budowy i użytkowania dworu na szczególną uwagę zasługuje znaleziona w wykopie 8 żelazna drumla (ryc. III.119). Datowanie zabytków ze stanowiska zamknąć można w okresie od 2. połowy XV do końca XVI w. Ze źródeł historycznych wiemy, że dwór funkcjonował najprawdopodobniej do przełomu XVI i XVII w., kiedy to został przeniesiony do dzisiejszej Białowieży.

Ryc. III.118. Leśnictwo Nowe, stan. 1, wykop 8. Fragment kafła płytowego. Fot. D. Krasnodębski

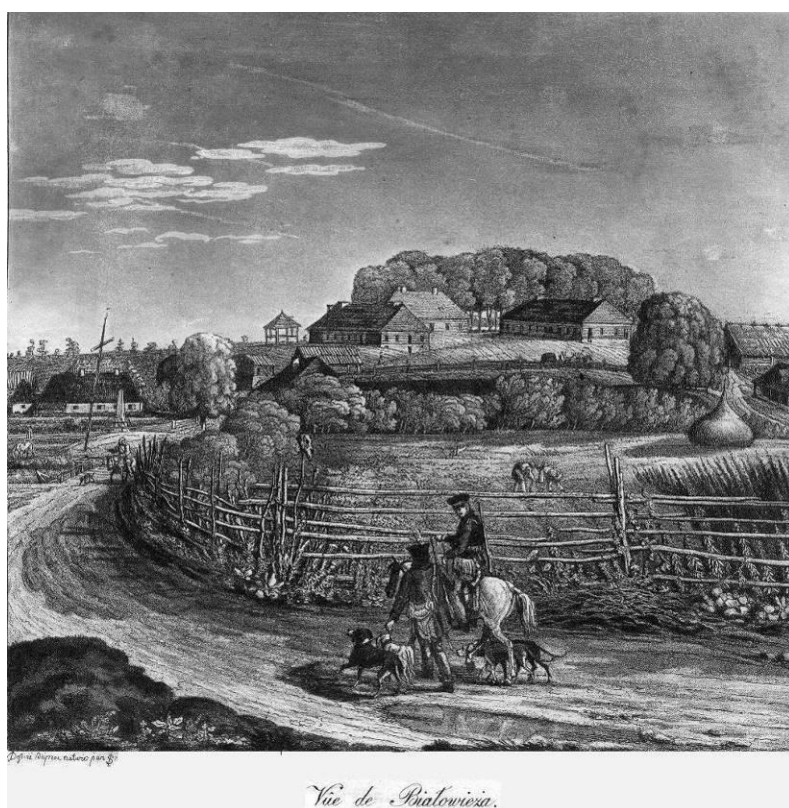
Ryc. III.119. Leśnictwo Nowe, stan. 1, wykop 8. Żelazna drumla. Fot. M. Gmur

Niewielka liczba ceramiki naczyniowej i innych znalezisk oraz brak warstwy kulturowej świadczą o okazjonalnym użytkowaniu dworu, a także o zabranii wszystkich wartościowych przedmiotów przed jego opuszczeniem. Budynki nie były najprawdopodobniej zamieszkane na stałe, a jedynie podczas wizyt królewskich.

Z dworem łowieckim w Starej Białowieży związane są prawdopodobnie również relikty odkryte na przeciwległym brzegu łutowni, na stanowisku 5 w leśnictwie Teremiski (Krasnodębski, Olczak 2018).

III.1.4.1.2. Dwór w Białowieży w XVII i XVIII w.

Nowa siedziba zbudowana została na niewielkim wzgórzu, na prawym brzegu Narewki (ryc. III.120).

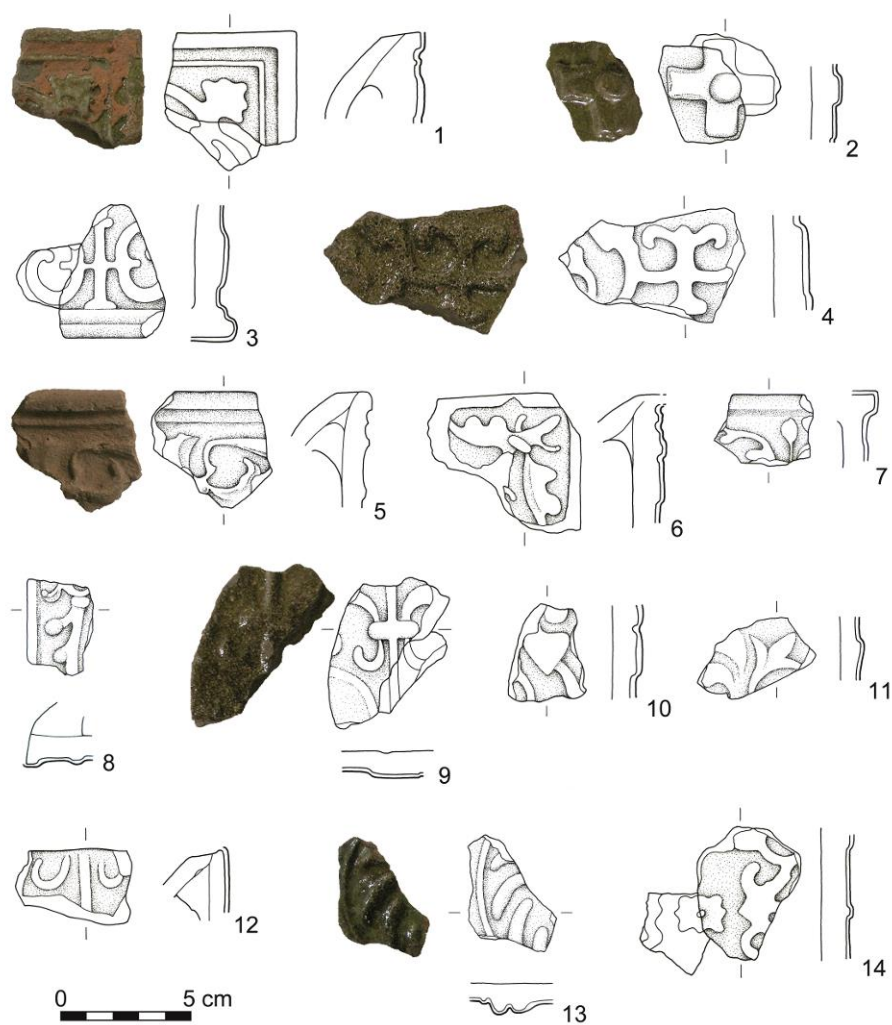
Ryc. III.120. Widok dworu w Białowieży od strony południowej. Stan z lat dwudziestych XIX w. Rys. J. Sokołowski (według Brincken 1828)

Źródła pisane nie podają dokładnej daty, od kiedy zaczęto używać dworu w obecnej Białowieży. Nastąpiło to najprawdopodobniej pod koniec XVI w. lub może już około połowy tego stulecia (Wiśniewski 1977; Maroszek 2000). Pierwsza wzmianka źródłowa najprawdopodobniej z nią związana pochodzi z 1597 r. i dotyczy ściągania czynszów z poddanych pracujących w Białowieży (Samojlik i in. 2014).

W trakcie badań wykopaliskowych przeprowadzonych na dziedzińcu przed obecnym Muzeum Przyrodniczym (ryc. III.121) znaleziono kilkaset fragmentów kafli piecowych oraz kawałki glinianych naczyń. Część tych znalezisk można łączyć z czasami użytkowania dworu Wazów (III.122).

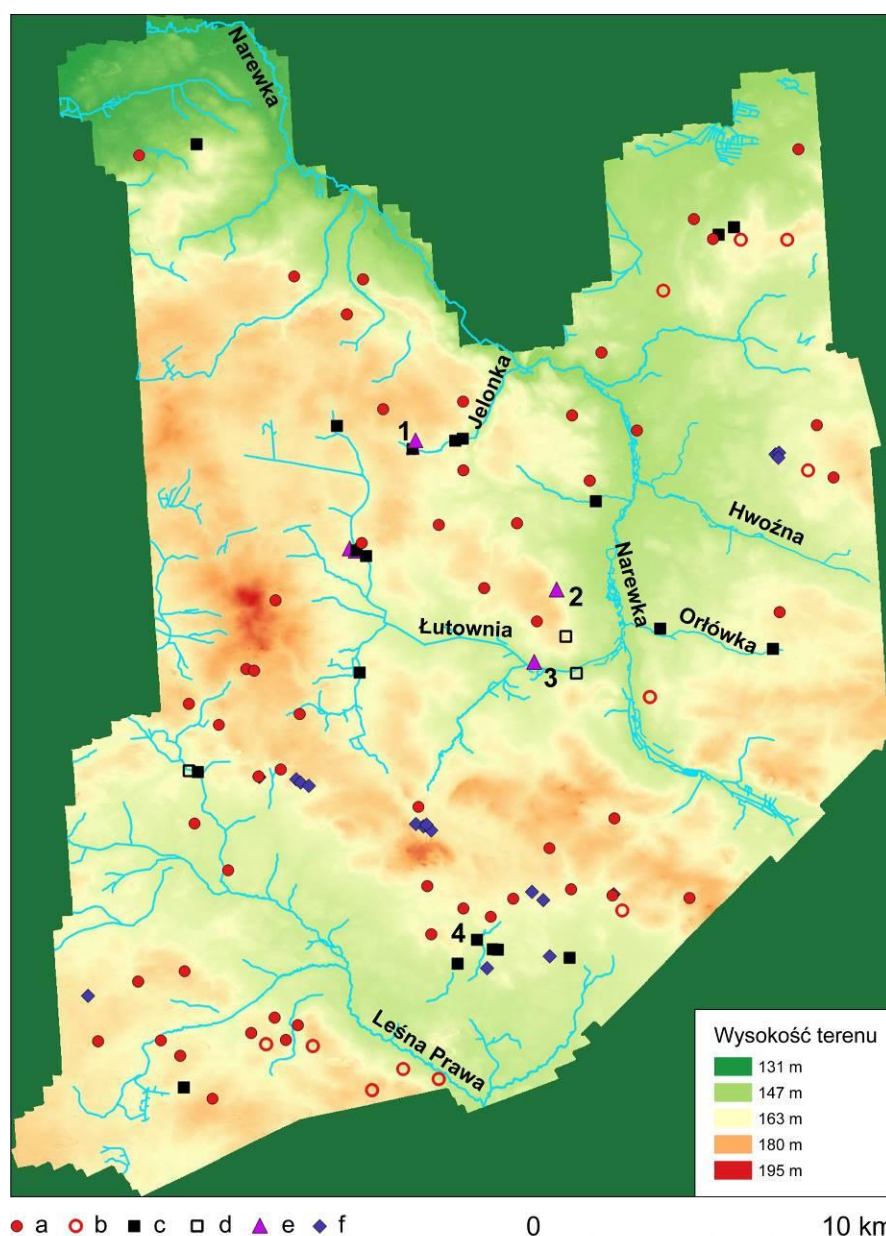

Ryc. III.121. Białowieża, stan. 1 (Park Pałacowy). Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.122. Białowieża, stan. 1 (Park Pałacowy). Wybór fragmentów kafli płytowych. Rys. H. Olczak, fot. T. Samojlik

III.1.4.2. Nowożytnie obiekty produkcyjne

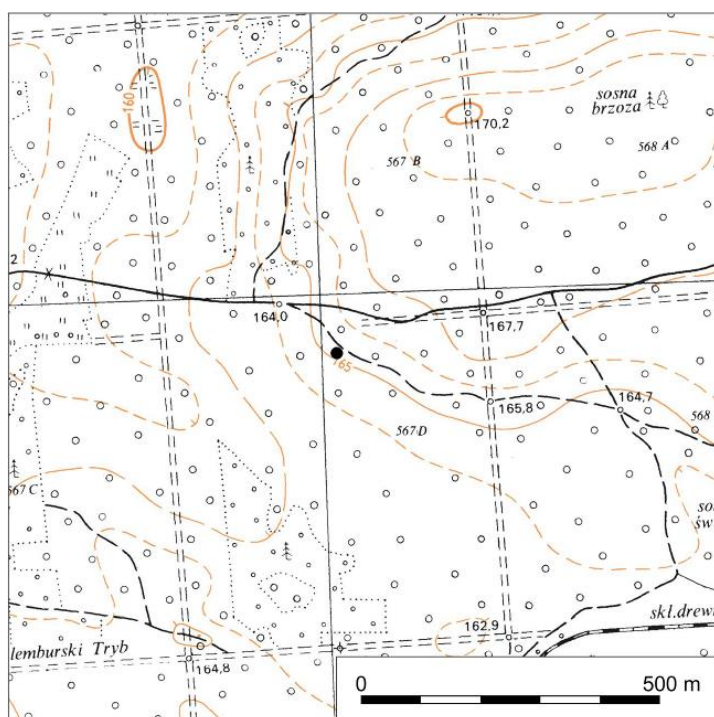

Ryc. III.123. Lokalizacja potwierdzonych nowożytnych stanowisk produkcyjnych na terenie polskiej części Puszczy Białowieżskiej (źródło podkładu mapy: IBL): a – smolarnie; b – domniemane smolarnie; c – mielerze; d – domniemane mielerze; e – kopce produkcyjne o nieokreślonej bliżej funkcji (piece?); f – kopce produkcyjne z początku XX w. Oprac. H. Olczak

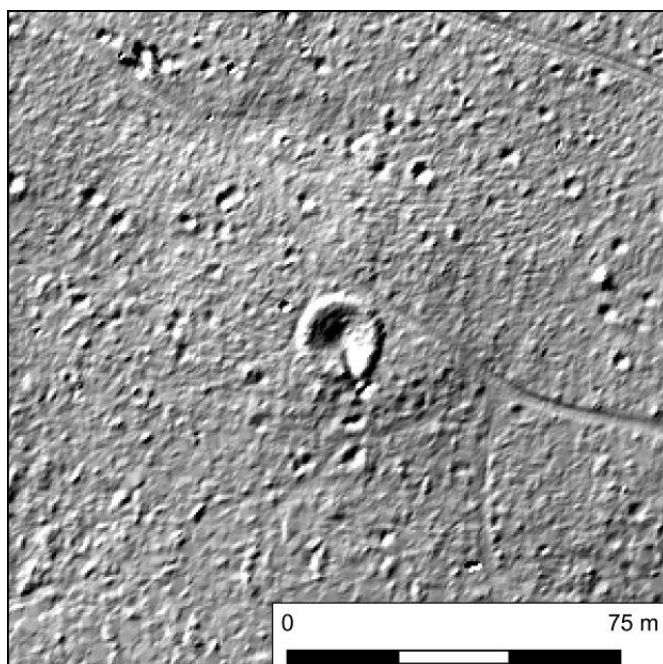
Do najbardziej charakterystycznych stanowisk o funkcji produkcyjnej należą pozostałości dawnych smolarni. Mają one postać kolistych, niezbyt wysokich wałów ziemnych, otaczających centralnie położone, na ogół dość płytkie zagłębienie. Ich średnica, mierzona po zewnętrznym zarysie nasypu, jest mocno zróżnicowana. Najmniejsze z nich mierzą ok. 10–12 m, zaś największe ok. 20–25 m. Cechą wyróżniającą te obiekty jest obecność wąskiego obniżenia w wale, będącego pozostałością kanału odprowadzającego smołę. U jego wylotu często widoczna jest okrągła lub nieregularna jama, o średnicy zazwyczaj nieprzekraczającej 1 m. Pierwotnie znajdował się w niej zbiornik, do którego ściekała smoła. Na powierzchni wałów smolarni i w centralnym zagłębieniu z reguły

widoczna jest duża liczba węgli drzewnych pochodzących najczęściej z sosny zwyczajnej. Na powierzchni kilku smolarni lub w ich pobliżu znaleziono również fragmenty polepy, niekiedy przesycone substancją smolistą.

Ogólna liczba tego typu obiektów na terenie Puszczy oscyluje pomiędzy 60 a 70. W części północnej koncentrują się one m.in. w leśnictwach Pasieki, Przechody, Gnilec i Teremiski. Natomiast w historycznej Puszczy Ładzkiej dotychczas pozytywnie zweryfikowano tylko cztery takie stanowiska. W południowej części Puszczy Białowieskiej zwraca uwagę równoleżnikowy układ kilku obiektów na obszarze leśnictw Długi Bród i Topiło, oraz kolejna podobna grupa, położona bardziej na północny wschód, w leśnictwach Grudki, Leśnica i Podcerkiew. Następne wyraźne skupisko znajduje się w rejonie zachodnim, w leśnictwach Postołowo, Krynoczek i Czerlonka. Smolarnie występują pojedynczo, a odległość pomiędzy najbliższymi od siebie położonymi obiektami wynosi co najmniej 0,5–1,0 km. Wskazuje to, że użytkowano je przez dłuższy okres, prawdopodobnie do czasu wyczerpania się w najbliższej okolicy zapasów potrzebnego drewna.

Ryc. III.124. Leśnictwo Łozice, stan. 1 (oddział 567D). Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.331, arkusz Witowo, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

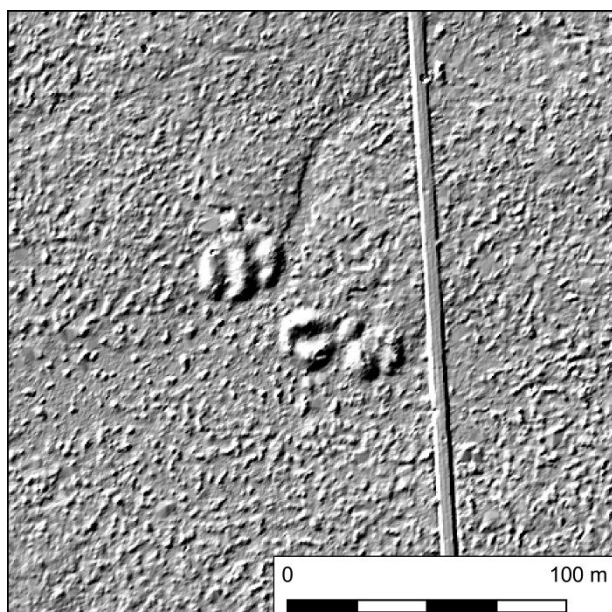

Ryc. III.125. Leśnictwo łożice, stan. 1 (oddział 567D). Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Dotychczas na terenie Puszczy Białowieskiej wykopaliskowo przebadano tylko jedną smolarnię, położoną w południowej części (oddziale 567D), na stanowisku 1 w leśnictwie łożice (ryc. III.124; III.125) (Szlązak, Szubski 2021). Przy ok. 20 m średnicy i prawie 1,5 m różnicy wysokości pomiędzy kulminacją wału a usytuowanym centralnie zagłębieniem należy ona do jednych z większych obiektów tego typu. Znajdujący się od strony południowej kanał odpływowy zakończony był wylepionym gliną zbiornikiem na smołę.

Na podstawie wyników analiz radiowęglowych, wykonanych dla siedmiu stanowisk, można wyróżnić dwa okresy funkcjonowania smolarni w Puszczy Białowieskiej. W przypadku trzech z nich, położonych w części północnej (Leśn. Gnilec, stan. 21, Leśn. Pasieki, stan. 4 i Leśn. Przechody, stan. 24), uzyskano daty radiowęglowe wskazujące na ich użytkowanie w okresie od końca XV do połowy XVII w. Dla pozostałych stanowisk otrzymano wyniki wskazujące, że funkcjonować one mogły pomiędzy XVII a początkiem XX w., przy czym najbardziej prawdopodobny okres to 2. połowa XVII – koniec XVIII stulecia.

Drugim typem nowożytnych stanowisk produkcyjnych występujących w Puszczy Białowieskiej są pozostałości mielerzy. Do początku XXI w. znanych było zaledwie kilka obiektów tego rodzaju (Samojlik 2007; Samojlik i in. 2013a). W ciągu ostatnich lat odkryto wiele kolejnych, zweryfikowano też funkcję niektórych stanowisk, w dotychczasowej literaturze przedmiotu i dokumentacji konserwatorskiej uznawanych za wczesnośredniowieczne kurhany.

Ryc. III.126. Leśnictwo Długi Bród, stan. 5 (oddział 662D). Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

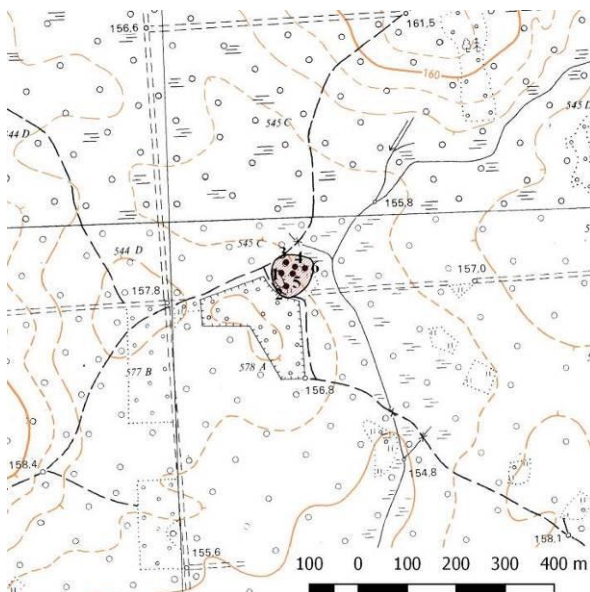
Zachowane obecnie pozostałości mielerzy mają postać wałów i kopców ziemnych o zróżnicowanych kształtach i rozmiarach. Najczęściej występują obiekty zbudowane z dwóch podłużnych, lekko łukowatych wałów, układających się w otwarty z jednej lub dwóch stron pierścień, niekiedy z usytuowanym w pobliżu ich końców niewielkim kolistym kopcem (m.in. Leśn. Przechody, stan. 2 i 7, Leśn. Postołowo, stan. 7, Leśn. Długi Bród, stan. 5 – ryc. III.126). Kolejny typ tworzą duże wały o nierównej wysokości i średnicy wynoszącej niekiedy powyżej 20 m, otaczające czworokątny lub owalny plac (Leśn. Podcerkiew, stan. 2, Leśn. Sacharewo, stan. 11 i Leśn. Postołowo, stan. 2). Jeszcze innego rodzaju reliktów zachowały się na stanowisku 14 w leśnictwie Przechody (ryc. III.127). Widocznych jest tu ok. 20 owalnych i podłużnych kopców, ułożonych wokół pustego prostokątnego obszaru o długości ponad 50 m. Dyferencjacja ta jest zapewne odbiciem wznoszenia mielerzy o odmiennej konstrukcji, co z kolei może wynikać z różnego czasu ich funkcjonowania. Charakterystyczną cechą wałów jest na ogół znaczna wysokość, dochodząca czasami do ok. 2 m, oraz obecność dużej liczby węgli drzewnych. Na ich powierzchni lub w pobliżu niekiedy znajdują się też fragmenty ceramiki nowożytniej. W bezpośrednim sąsiedztwie niektórych mielerzy, w odległości od kilku do kilkudziesięciu metrów, zlokalizowane są dodatkowo niewielkie koliste lub czworokątne kopce. Można przypuszczać, że przynajmniej część z nich to pozostałości jakichś obiektów produkcyjnych (pieców?), w których wykorzystywany był wytwarzany w mielerzach węgiel drzewny.

Ryc. III.127. Leśnictwo Przechody, stan. 14 (oddział 124D). Pozostałości mielerza nr 1 – widok od wschodu (marzec 2018 r.). Fot. D. Krasnodębski

Pozostałości mielerzy w północnej części Puszczy Białowieskiej koncentrują się nad dopływami Narewki – Jelonką i Łutownią (na obszarze leśnictw Przechody i Postołowo) oraz nad Orłówką i Przedzielną (Białowieski Park Narodowy). Dwa mielerze z leśnictwa Łączyno (stan. 5 i 12) usytuowane są nietypowo, z dala od cieków wodnych. Z historycznej Puszczy Ładzkiej znane jest dotychczas tylko jedno stanowisko tego rodzaju (Leśn. Krynica, stan. 1). W południowej części Puszczy Białowieskiej mielerze skupiają się głównie na terenie leśnictwa Podcerkiew oraz na zachodnim skraju leśnictwa Grudki, nad rzeczką Jamienką i niewielkimi bezimiennymi ciekami (ryc. III.128, III.129). Kilka obiektów tego typu znajduje się również w części zachodniej, nad Dubitką i w górnym odcinku Leśnej Prawej (leśnictwa Sacharewo i Wilczy Jar). Pozostałości mielerzy nie odkryto natomiast do tej pory w pobliżu zabagnionych dolin Narewki i Leśnej Prawej.

Węgłe drzewne pozyskane z kilku mielerzy pochodzą w większości z drzew liściastych, na ogół z grabu, w mniejszym stopniu z innych gatunków, takich jak brzoza, klon, olsza czarna, lipa i jesion. Sporadycznie notowane są szczątki wiązu, dębu, leszczyny oraz drzew iglastych – sosny i świerku.

Ryc. III.128. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2 (oddział 545C). Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.341, arkusz Przewłoka, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

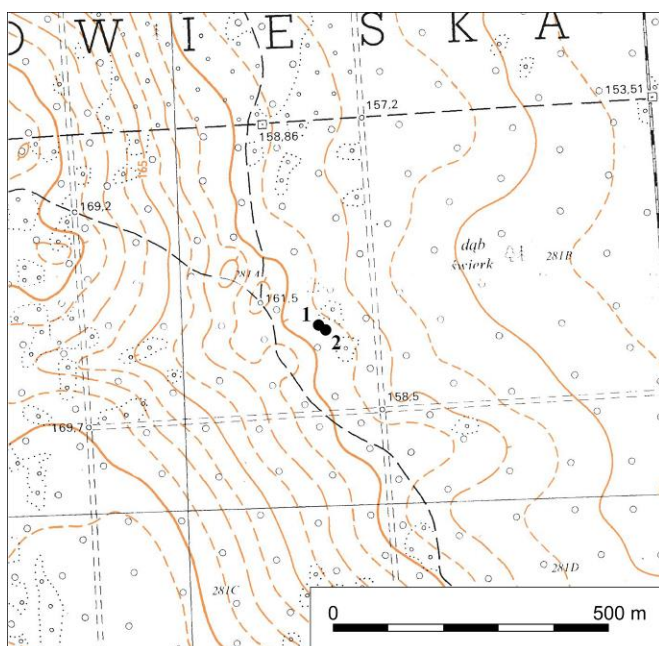

Ryc. III.129. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2 (oddział 545C). Widok mielerzy nr 1 i 2 od wschodu (marzec 2019 r.). Fot. D. Krasnodębski

Na terenie Puszczy Białowieskiej znajdują się również mniej charakterystyczne kopce ziemne, które można wiązać z produkcją drzewną z okresu nowożytnego. Ponieważ tylko kilka z nich zostało rozpoznanych wykopaliskowo, to trudno oszacować ich dokładną liczbę, a także spekulować, jaki rodzaj towarów leśnych w nich wytwarzano. O produkcyjnej funkcji tych obiektów świadczy przede wszystkim obecność na ich powierzchni lub w bezpośrednim otoczeniu dużej liczby węgli drzewnych, a niekiedy również polepy, czasami zeszkliwionej. W kilku przypadkach na nowożytną chronologię kopców wskazują także znaleziska fragmentów cegieł i glinianych naczyń. Innymi przesłankami przemawiającymi za ich

datowaniem na ten okres są dobrze czytelne granice nasypów. Kopce są zróżnicowane pod względem rozmiarów i kształtów, gdyż występują zarówno w formie kolistej lub lekko owalnej, jak i czworokątnej. Nie wyróżniają się też lokalizacją – położone są zarówno w pobliżu cieków wodnych, jak i w dalszej odległości od nich, pojedynczo lub w niewielkich skupiskach. Usytuowanie niektórych z nich w sąsiedztwie mielerzy może świadczyć, że do prowadzonej w nich wytwórczości potrzebny był węgiel drzewny.

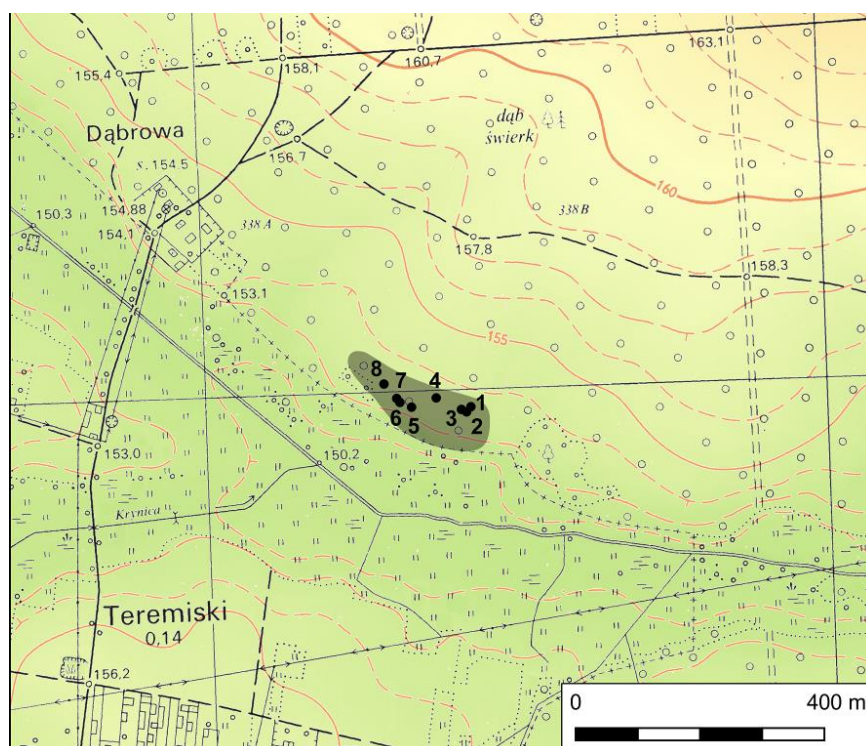
W ostatnich latach wykopaliskowo rozpoznano trzy kopce, które ze względu na obecność w nich dużej ilości polepy można interpretować jako rozwaliska glinianych pieców. Pierwszy z nich znajduje się w środkowej części Puszczy Białowieskiej, w oddziale 281A, na stanowisku 4 w leśnictwie Teremiski, składającym się z dwóch takich obiektów (ryc. III.130, III.131). Kolejny, należący jednak zapewne do nieco innego typu, znajduje się w oddziale 338B, na stanowisku 10 w leśnictwie Teremiski, utworzonym przez około osiem słabo widocznych w terenie kopców ziemnych.

Ryc. III.130. Leśnictwo Teremiski, stan. 4 (oddział 281A). Lokalizacja kopców nr 1 i 2 na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.143, arkusz Cupryk, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Ryc. III.131. Leśnictwo Teremiski, stan. 4 (oddział 281A), kopiec nr 1. Fragment północnego profilu wykopu.
Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.132. Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.321, arkusz Teremiski, źródło mapy: GUGIK). Oprac. H. Olczak

Ryc. III.133. Leśnictwo Teremiski, stan. 10 (oddział 338A/B), kopiec nr 1. Plan wykopu na poziomie spągu warstw 22 i 25. Fot. D. Krasnodębski

Ostatni z przebadanych kopców tego typu położony jest w oddziale 123C, na stanowisku 7 w Leśnictwie Przechody. Na podmokłym terenie w dolinie rzeczki Jelonki, w odległości kilkunastu metrów na północ od jej brzegu, znajduje się kilka nasypów, zajmujących obszar o powierzchni ok. 20 arów (por. ryc. III.53). Większość z nich to pozostałości niewielkich mielerzy. W odległości ok. 10 m na północ od mielerzy usytuowany jest kolisty kopiec, o średnicy ok. 8 m i wysokości ok. 0,8 m, z niewielkim zagłębieniem na szczycie. U podstawy nasypu odkryto spalone i nadpalone bierwiona lub belki, przykryte warstwą jasnobrązowej gliny, która bliżej środka nasypu uległa przepaleniu na pomarańczową barwę (ryc. III.134). Analizy radiowęglowe spalonego drewna wskazują, że kopiec datować można na XVIII w., ewentualnie na przełom XVIII i XIX w. Na północny wschód od niego, na terenie wczesnośredniowiecznej osady (stan. 6), znaleziono nieliczne fragmenty naczyń późnośredniowiecznych i nowożytnych wskazujące na istnienie tam niewielkiej osady.

Opisane kopce są prawdopodobnie relikami pieców o prostej konstrukcji, zbudowanych z gliny, niekiedy – jak w przypadku stanowiska 4 w leśnictwie Teremiski – z użyciem drewnianego stelażu. Badania żadnego z nich nie przyniosły jednak danych pozwalających na wyjaśnienie ich przeznaczenia. W dwóch nasypach odkryto obecność białej substancji, być może wapna. Warto w tym miejscu dodać, że podobny kopiec, ze skupiskiem ożużonej polepy na powierzchni, zlokalizowany jest również w uroczysku Szczekotowo, na stanowisku 1 w leśnictwie Postołowo.

Ryc. III.134. Leśnictwo Przechody, stan. 7 (oddział 123C), kopiec nr 1. Spalone drewno w spągu kopca.
Fot. H. Olczak

Trzeba także wspomnieć o obiektach będących pozostałością przetwórstwa drzewnego w Puszczy Białowieżskiej mającego miejsce na początku XX w. Są to koliste, znacznie rzadziej owalne lub w przybliżeniu czworokątne kopce, ze wszystkich stron otoczone jamami, które często łączą się ze sobą i tworzą rowy. Ich nasypy są zazwyczaj niskie i słabo widoczne w terenie, a czasami ich jedynym dostrzegalnym śladem są układające się w okręgi zagłębienia i warstwy węgla drzewnych. Średnica kopców wynosi najczęściej ok. 10 m, a wysokość rzadko przekracza 0,5 m. Większość z nich znajduje się w południowej części Puszczy Białowieżskiej. Jedno z większych skupisk zlokalizowane jest wzdłuż linii kolejowej Hajnówka-Białowieża – na wschód od Hajnówki i osady leśnej Sacharewo (Leśn. Czerlonka, stan. 8–11) oraz w pobliżu osady Czerlonka (Leśn. Czerlonka, stan. 6 i 7, Leśn. Podcerkiew, stan. 5, Leśn. Wilczy Jar, stan. 6). Kolejne zespoły położone są po obu stronach Sinickiej Drogi, w oddziałach 522, 523 i 547 (Leśn. Podcerkiew, stan. 9 i 10 – ryc. III.135), a także na zachodnim obrzeżu południowej części Puszczy, na wschód od wsi Witowo (m.in. stan. 2 w leśnictwie Łozice). Mniejsze skupiska lub pojedyncze nasypy odnotowano także w kilku innych miejscach. Wyróżniają się kopce z oddziału 164 Białowieżskiego Parku Narodowego (stan. 43–45), które w przeciwieństwie do pozostałych mają kształt nie kolisty, lecz zbliżony do czworokątnego. Wyraźne jamy zlokalizowane na obrzeżu ich nasypów sugerują jednak, że należą one najprawdopodobniej do tego samego typu obiektów.

Liczba kopców na poszczególnych stanowiskach waha się od jednego do ponad 20, zaś odległość między nimi wynosi od kilku do kilkudziesięciu metrów. Typowe jest usytuowanie ich wzdłuż istniejących do dzisiaj dróg leśnych. Bardzo rzadko w pobliżu zlokalizowane są też innego typu obiekty produkcyjne. Węgla drzewne pobrane z kopców z dwóch stanowisk (Leśn. Gnilec, stan. 1, Leśn. Grudki, stan. 3 i Leśnictwo Podcerkiew, stan. 10) pochodzą w zdecydowanej większości z sosny zwyczajnej, z bardzo niewielkim udziałem brzozy i kory nieokreślonego gatunku drzewa.

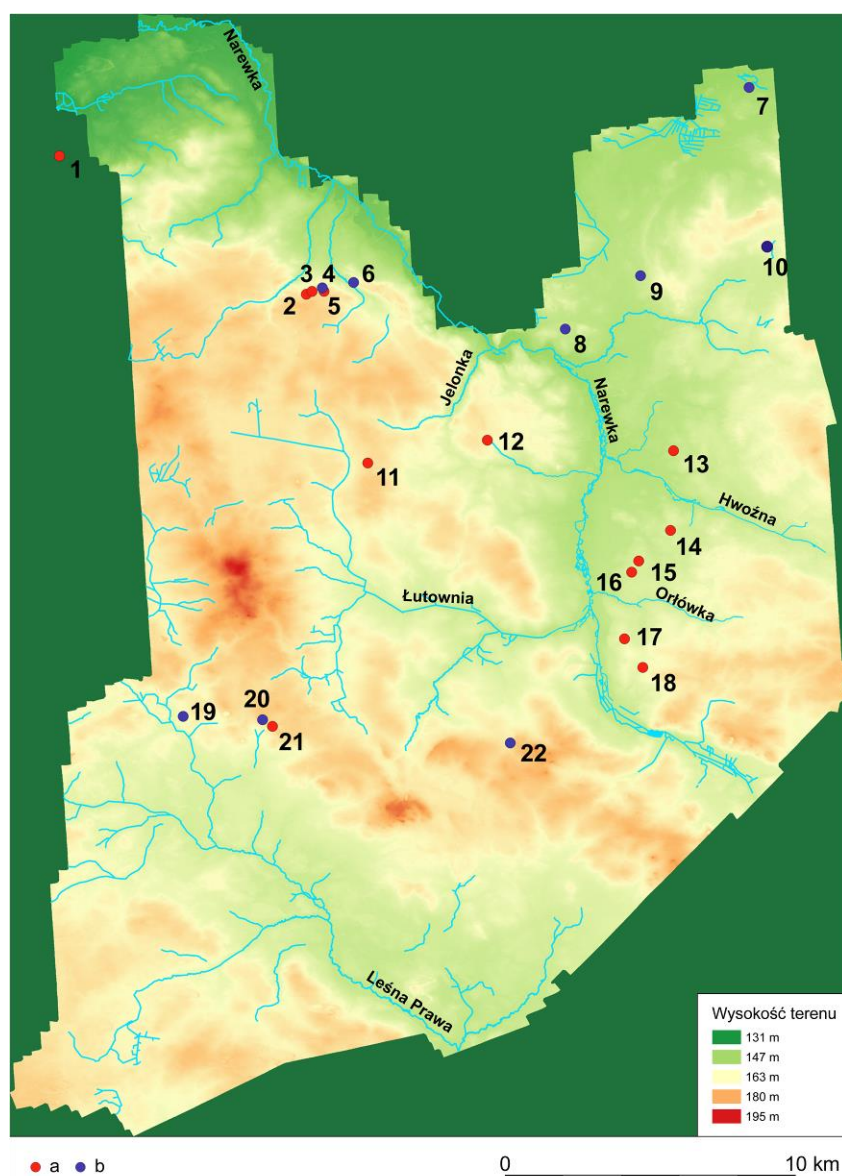

Ryc. III.135. Leśnictwo Podcerkiew, stan. 10 (oddziały 523C i 547A). Kopiec nr 6 (listopad 2016 r.).
Fot. H. Olczak

Zarówno wyniki analiz, jak i usytuowanie kopców w zbiorowiskach boru mieszanego i sosnowego wskazują, że prowadzony w nich typ produkcji nakierowany był na przetwarzanie drewna sosny. Jest to wyraźna różnica w stosunku do opisanych wyżej starszych mielerzy, w których pozyskiwano głównie węgiel z gatunków drzew liściastych. Ponieważ żaden obiekt tego typu z Puszczy Białowieskiej nie został rozpoznany wykopaliskowo, rozważania na temat ich dokładnej funkcji i chronologii mają na razie charakter hipotetyczny. Usytuowanie większości z nich na mocno przekształconym terenie w okolicy Czerlonki i Sinickiej Drogi, w pobliżu linii kolejowej i składnic drewna, nasuwa przypuszczenie o związku z przetwórstwem drewna w czasach I wojny światowej, ewentualnie w okresie międzywojennym. W 1916 r. rozpoczęto w Hajnówce produkcję oleju terpentynowego na potrzeby niemieckiej armii, do czego konieczna była duża ilość smoły sosnowej (Voit 1918, 38). Czworokątne obiekty z Białowieskiego Parku Narodowego (stan. 43–45) mogą być nieco starsze, jednak ich dokładnego datowania na obecnym etapie badań nie można ustalić.

III.1.5. Kopce ziemne o nieokreślonej chronologii i funkcji

Najliczniejszą grupą obiektów archeologicznych o własnej formie krajobrazowej są kopce ziemne, których na podstawie obecnego stanu badań nie udało się zakwalifikować do żadnego z opisanych wcześniej etapów dziejów tego regionu. Ich datowanie i funkcja nie zostały dotychczas wyjaśnione w przekonujący sposób. Z polskiej części Puszczy znanych jest obecnie kilkaset tego typu stanowisk. Jedynie niewielka liczba z nich została przebadana wykopaliskowo lub wydатовana radiowęglowo (ryc. III.136).

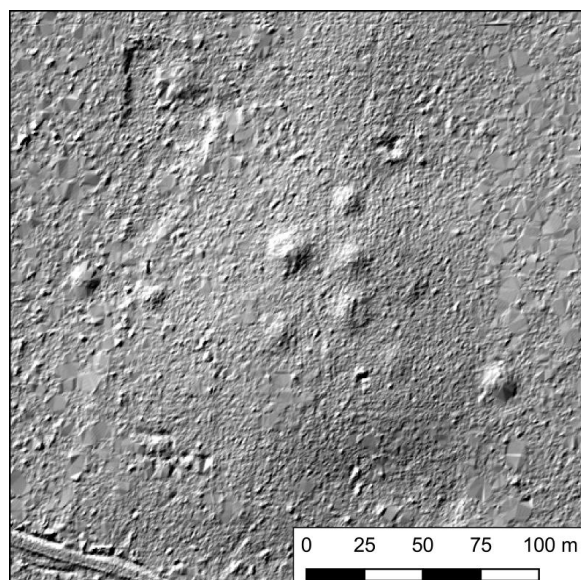
Ryc. III.136. Lokalizacja zespołów kopców przebadanych wykopaliskowo lub wydławanych radiowęglowo (źródło mapy hipsometrycznej: IBL): 1 – Leśnictwo Rybaki, stan. 6; 2 – Leśnictwo Gnilec, stan. 1; 3 – Leśnictwo Gnilec, stan. 3; 4 – Leśnictwo Gnilec, stan. 10; 5 – Leśnictwo Gnilec, stan. 4; 6 – Leśnictwo Gnilec, stan. 6; 7 – Leśnictwo Pasieki, stan. 2; 8 – Leśnictwo Olchówka, stan. 5; 9 – Leśnictwo Olchówka, stan. 3; 10 – Leśnictwo Łączyń, stan. 8; 11 – Leśnictwo Przechody, stan. 11; 12 – Leśnictwo Jelonka, stan. 10; 13 – Białowieży Park Narodowy, stan. 46; 14 – Białowieży Park Narodowy, stan. 21; 15 – Białowieży Park Narodowy, stan. 17; 16 – Białowieży Park Narodowy, stan. 16; 17 – Białowieży Park Narodowy, stan. 23; 18 – Białowieży Park Narodowy, stan. 2; 19 – Leśnictwo Sacharewo, stan. 7; 20 – Leśnictwo Krynoczek, stan. 3; 21 – Leśnictwo Krynoczek, stan. 1; 22 – Leśnictwo Batorówka, stan. 4. Objaśnienia: a – stanowiska badane wykopaliskowo; b – stanowiska, dla których wykonano datowania radiowęglowe. Oprac. H. Olczak

Ze względu na znaczne zróżnicowanie kształtów i wielkości, wynikającą zapewne z różnej chronologii i funkcji, możliwa jest jedynie ich ogólna charakterystyka. Najmniejsze z nich mają zaledwie ok. 3–5 m średnicy, na ogół jednak występują obiekty mierzące ok. 7–10 m. Rzadko zdarzają się natomiast nasypy o średnicy powyżej 15 – 20 m. Największe kopce usytuowane są m.in. na stanowiskach 5 i 12 w leśnictwie Postołowo oraz 2 w leśnictwie Pasieki. Wysokości kopców wahają się od ok. 0,3 do prawie 2,0 m.

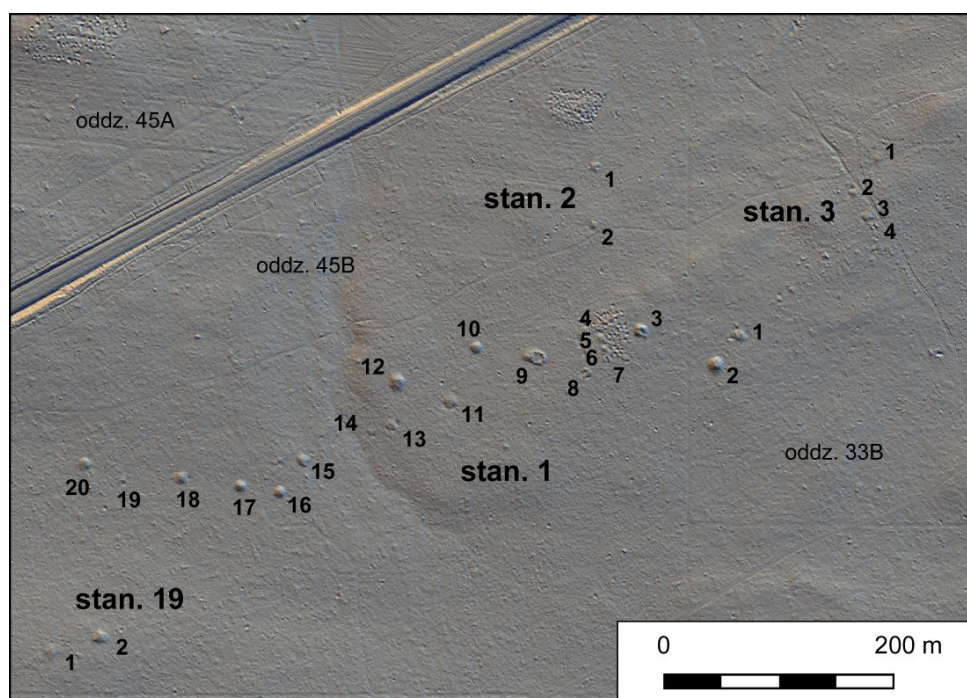
Nasypy występują zarówno pojedynczo, jak i w grupach, przy czym ich liczba w obrębie największych skupisk zazwyczaj nie przekracza kilkunastu. Zaobserwować można

kilka najczęściej powtarzających się układów. Pierwszy z nich obejmuje stanowiska, na których kopce tworzą mniej lub bardziej regularną linię. Takie rozplanowanie mają na przykład obiekty z Białowieskiego Parku Narodowego, stan. 16, Leśnictwa Gnilec, stan. 20 oraz Leśnictwa Krynica, stan. 3. Niekiedy nasypy układają się w dwa równoległe do siebie rzędy. Wymienić tu można następujące zespoły: Leśnictwo Batorówka, stan. 2, Leśnictwo Nowe, stan. 10, Leśnictwo Czerlonka, stan. 4, Leśnictwo Teremiski, stan. 27 i Leśnictwo Łączyno, stan. 8. Liczną grupę stanowią skupiska kopców o luźnych układach, bez – jak się wydaje – określonego porządku, na przykład: Białowieski Park Narodowy, stan. 10 i 13, Leśnictwo Pasieki, stan. 2, Leśnictwo Olchówka, stan. 5 i Leśnictwo Teremiski, stan. 40 (ryc. III.137). Częste są także pojedyncze wzniesienia, takie jak: Leśnictwo Jelonka, stan. 2, Leśnictwo Krynoczek, stan. 7, Leśnictwo Nowe, stan. 6, Leśnictwo Pasieki, stan. 3 i Leśnictwo Stoczek, stan. 2. Kopce występują również w parach, jak to ma miejsce m.in. na stanowiskach Leśnictwo Batorówka, stan. 2 i 7, Leśnictwo Jelonka, stan. 3, Leśnictwo Olchówka, stan. 17, Leśnictwo Przechody, stan. 23 i 29 oraz Leśnictwo Teremiski, stan. 21.

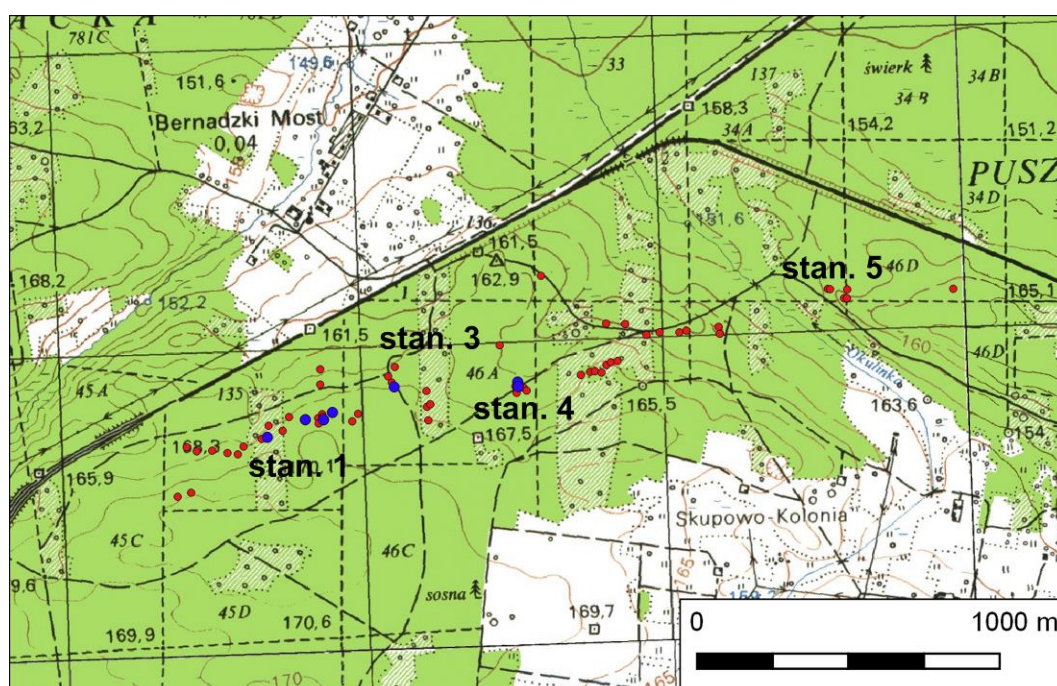
Dotychczas w polskiej części Puszczy Białowieskiej wykopaliskowo przebadano 19 kopców (położonych na 13 stanowiskach) opisywanej grupy. Jest to m.in. Leśnictwo Gnilec, stan. 1 (oddziały 33B i 45B), obejmujące 20 nasypów, mocno zróżnicowanych pod względem rozmiarów, a zapewne też chronologii i funkcji (Götze 1929; Kamiński 1956; Zoll-Adamikowa 1975; Oszmiański 1996; Olczak, Krasnodębski 2018b; Szubska 2021b). Tworzą one nieregularny rząd zorientowany z północnego wschodu na południowy zachód (ryc. III.138; III.139). Pięć największych kopców ma po ok. 14–15 m średnicy i ok. 1,3–1,5 m wysokości, natomiast średnica mniejszych mieści się na ogół w przedziale 7–10 m, zaś wysokość wynosi od 0,4 do 0,8 m. Wyróżnia się jeden owalny obiekt, o długości ok. 20 m i szerokości ok. 9 m.

Ryc. III.137. Leśnictwo Teremiski, stan. 40. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK).
Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

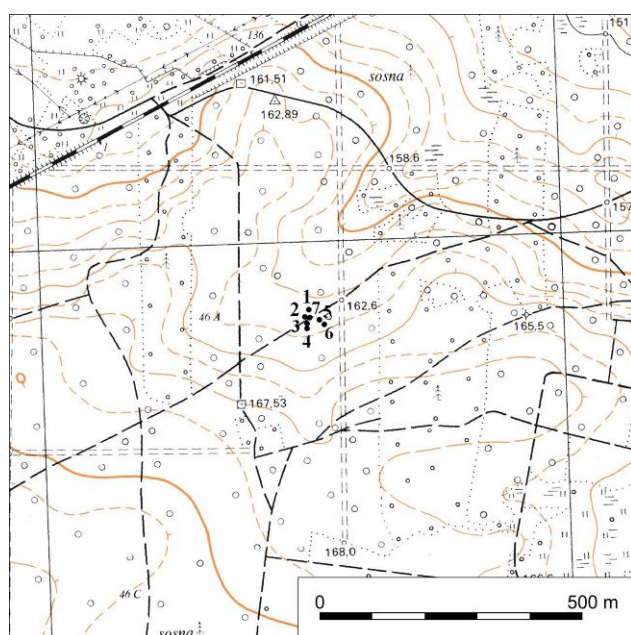
Ryc. III.138. Leśnictwo Gnilec, stan. 1, 2, 3 i 19. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK).
Oprac. M. Jakubczak, M. Szubski, H. Olczak

Ryc. III.139. Stanowiska archeologiczne położone w okolicy dawnej drogi prowadzącej do brodu na rzece Jabłoniówce – lokalizacja na mapie topograficznej w skali 1:25 000 (256.11, arkusz Narew, źródło mapy: GUGiK). Kopce przebadane wykopaliskowo oznaczono niebieskimi kółkami. Oprac. H. Olczak

Na stanowisku przebadano cztery kopce, przy czym tylko z jednego pozyskano kilkadziesiąt fragmentów przepalonych kości, wskazujących, że jest to wczesnośredniowieczny (?) kurhan. Nadal jednak nie wiadomo, jak interpretować pozostałe nasypy, przy tak dużym zróżnicowaniu ich wielkości i kształtów. W sąsiedztwie tej

grupy znajduje się również nieokreślony chronologicznie i funkcjonalnie zespół czterech nasypów Leśnictwo Gnilec, stan. 3. Mają one średnicę ok. 6–9 m i wysokości nieprzekraczające 0,5 m. Położone w tej samej okolicy stanowisko 4 w leśnictwie Gnilec (oddziały 33B i 46A; ryc. III.140) liczy siedem kopców o wymiarach ok. 7–10 m i wysokości od 0,4 do 0,8 m (Götze 1929; Kamiński 1956; Zoll-Adamikowa 1975; Oszmiański 1996; Wawrzyniuk 2017; Olczak, Krasnodębski 2018b). Nie znaleziono w nich żadnego materiału zabytkowego pozwalającego na wydatowanie. Kolejny zespół znajduje się w Leśn. Przechody, stan. 11 (oddział 152C). Tworzą go trzy niedatowane kopce, o średnicy ok. 10–11 m i wysokości ok. 0,7 m (Götze 1929; Zoll-Adamikowa 1975; Olczak, Krasnodębski 2018c).

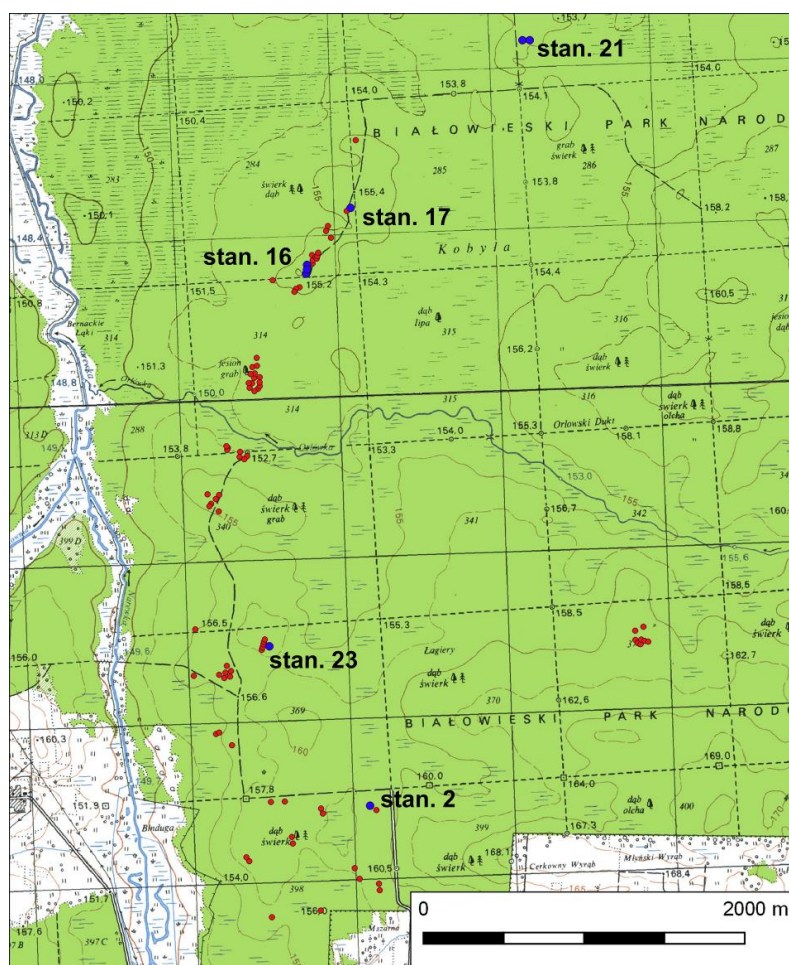

Ryc. III.140. Leśnictwo Gnilec, stan. 4. Lokalizacja stanowiska na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.114, arkusz Ochrymy, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Następne niedatowane skupisko to Leśn. Krynoczek, stan. 1 (oddział 387D), w uroczysku Szadzkie, położone bezpośrednio na wschód od wczesnośredniowiecznego cmentarzyska kurhanowego o obrządku ciepłopalnym (Leśnictwo Krynoczek, stan. 2 - por. wyżej). Znajdują się tam trzy kopce o średnicy od 9 do 11 m i wysokości od 0,8 do 1,2 m. Dwa z nich są koliste, zaś jeden ma kształt zbliżony do czworokątnego (Götze 1929; Oszmiański 1996; Krasnodębski, Olczak, Samojlik 2011; Siemaszko 2015).

Kilkadziesiąt stanowisk tego rodzaju znajduje się na terenie Białowieskiego Parku Narodowego (ryc. III.141). Część z nich wpisana została do rejestru zabytków archeologicznych jako kurhany wczesnośredniowieczne.

Są wśród nich obiekty o bardzo różnych rozmiarach, występujące zarówno pojedynczo lub w niewielkich grupach liczących od dwóch do pięciu nasypów, jak i w zespołach składających się z kilkunastu wzniesień. Przebadano trzy kopce na stanowisku BPN, stan. 16, które tworzy dziewięć różnej wielkości wzniesień, o średnicach wahających się pomiędzy 7 a 17 m i wysokościach nieprzekraczających 0,5 m (ryc. III.142 - oddział 284D - Żurowski 1963; Górska 1976).

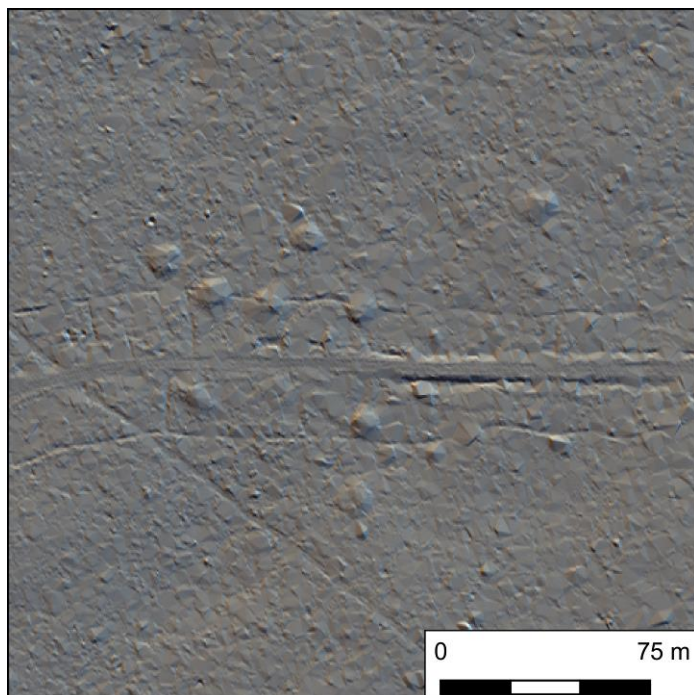

Ryc. III.141. Stanowiska archeologiczne położone w okolicy Drogi Objazdowej w Białowieżskim Parku Narodowym – lokalizacja na mapie topograficznej w skali 1:25 000 (256.14, 256.32, arkusze Narewka i Białowieża, źródło mapy: GUGiK). Kopce przebadane wykopaliskowo oznaczono niebieskimi kółkami. Oprac. H. Olczak

Ryc. III.142. Białowieżski Park Narodowy, stan. 16. Jeden z kopców tworzących stanowisko (listopad 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

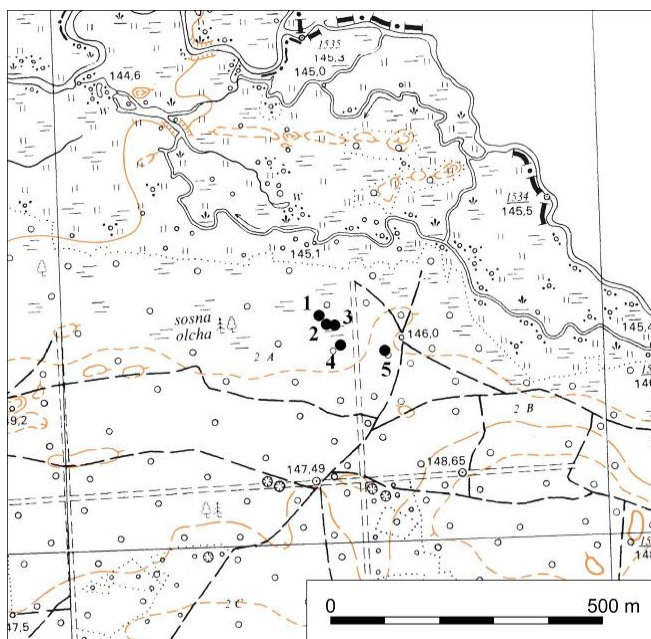
Ostatni rozpoznany wykopaliskowo zespół, złożony z dziewięciu lub dziesięciu nasypów, znajduje się na stanowisku 6 w leśnictwie Rybaki (ryc. III.144 - oddział 783A/B)¹, (m.in. Pokrovskij 1895; Sawicki 1948; Kamiński 1956; Musianowicz 1960; Krasnodębski, Olczak 2019b; Szubska i in. 2020; Szubska 2021a). Ich średnice wahają się na ogół od 11 do 18 m, a wysokości nie przekraczają 0,7 m. Analiza radiowęglowa próbki węgla wskazuje, że przebadany kopiec można datować na V–VI w. n.e.. Tak jak w pozostałych przypadkach datowanie to nie jest jednak pewne, zaś wyniki badań nie wyjaśniają funkcji nasypów.

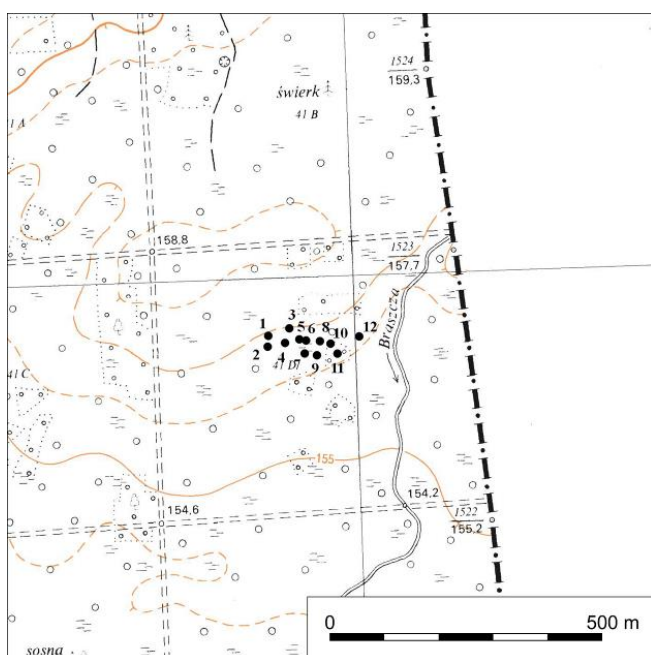
Ryc. III.144. Leśnictwo Rybaki, stan. 6. Numeryczny model terenu (źródło danych ALS LiDAR: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Podobne niedatowane kopce rozpoznawano powierzchniowo m.in. na stanowiskach: Leśn. Pasieki, stan. 2 (ryc. III.145 - oddział 2A/B) i Leśn. Łączyno, stan. 8 (ryc. 146, III.147 - oddział 41D) (Samojlik 2007; Olczak i in. 2018c). Pierwszy zespół pochodzi być może z epoki neolitu. Natomiast analiza radiowęglowa próbki węgla pobranych z drugiego stanowiska wskazuje, że mógł on powstać pomiędzy końcem IV a 1. połową VI w. n.e.

¹ Dawna nazwa tego zespołu to Waśki, stan. 2. W publikacji z badań (Szubska i in. 2020) podano nieprawidłowy numer stanowiska.

Ryc. III.145. Leśnictwo Pasieki, stan. 2. Lokalizacja kopców na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.122, arkusz Siemianówka, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

Ryc. III.146. Leśnictwo Łączyno, stan. 8. Lokalizacja kopców na mapie topograficznej w skali 1:10 000 (256.124, arkusz Masiewo II, źródło mapy: GUGiK). Oprac. H. Olczak

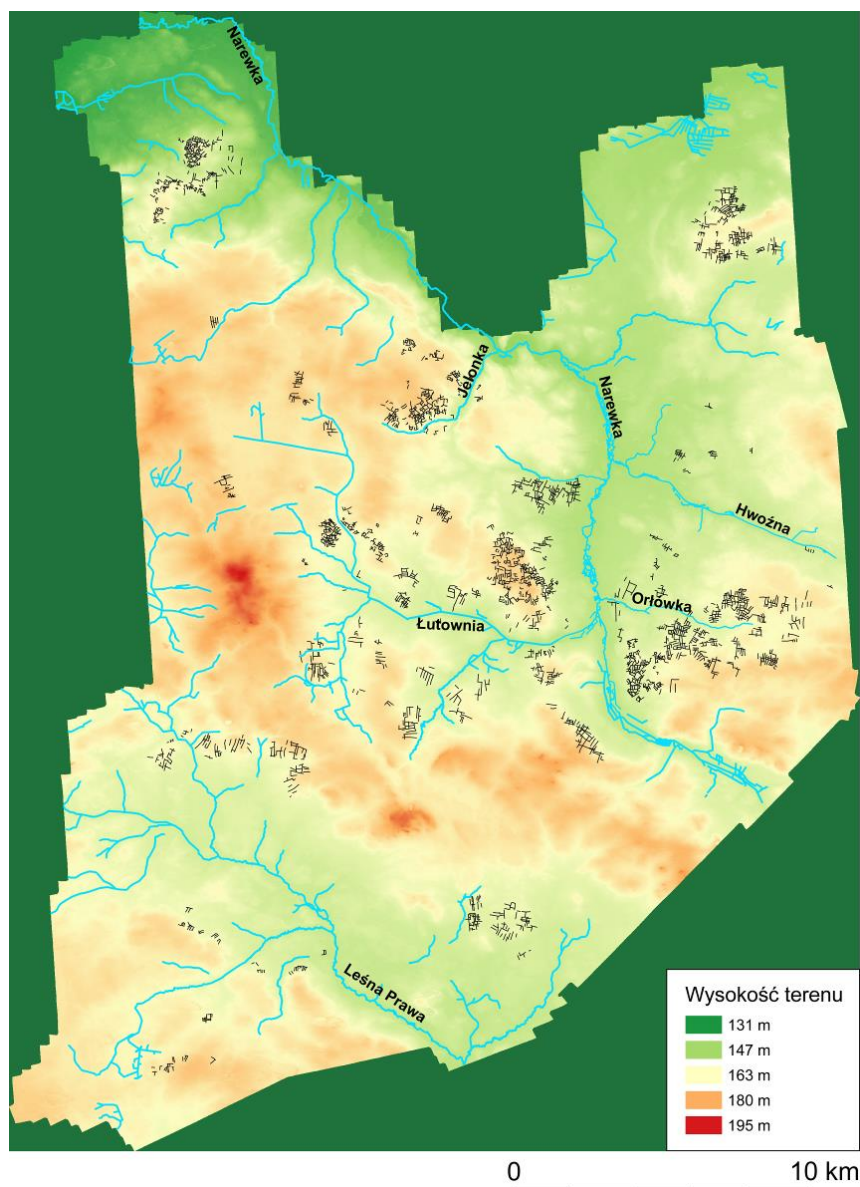

Ryc. III.147. Leśnictwo łańczyno, stan. 8. Widok ogólny (marzec 2018 r.). Fot. D. Krasnodębski

Jedyna konkluzja, jaka nasuwa się w związku z omawianym zagadnieniem, brzmi, że na obecnym etapie badań nie jesteśmy w stanie określić przeznaczenia i datowania znaczącej większości kopców ziemnych z terenu Puszczy Białowieskiej. Nie umożliwia tego rozpoznanie nieinwazyjne, a nierzadko też wykopaliskowe. Dodatkową komplikację wprowadza fakt, że nawet w zespołach – jakby się wydawało – dobrze przebadanych i wydатовanych znajdują się kopce, które w przypadku, gdyby zostały rozpoznane pojedynczo, nie przyniosłyby odpowiedzi na nurtujące nas pytania. Wśród omawianej grupy stanowisk mogą być zarówno pradziejowe, jak i wczesnośredniowieczne kurhany, nowożytnie kopce produkcyjne, jak i pochodzące z różnych okresów kopce graniczne. Z całą pewnością na skutek rozwoju technik badawczych liczba stanowisk, o których niewiele wiadomo, będzie stopniowo się zmniejszać.

III.1.6. Pozostałości dawnych pól

Specyficznym typem obiektów o własnej formie krajobrazowej występujących na obszarze Puszczy Białowieskiej są pozostałości dawnych podziałów pól. Mają one postać słabo widocznych w terenie równoległych i prostopadłych do siebie wałów o zróżnicowanej długości, wahającej się od kilkudziesięciu do kilkuset metrów. Ich szerokość wynosi przeciętnie ok. 2–5 m, niekiedy dochodząc nawet do ok. 8 m, zaś wysokość względna na ogół nie przekracza 0,2–0,3 m, rzadko sięgając ok. 0,5 m. Wały otaczają obszary o kształcie zbliżonym do czworokątnego i powierzchni od kilku arów do ponad 1 ha. Struktury te pod wieloma względami przypominają znane z wielu rejonów Europy Północnej i Zachodniej systemy dawnych pól uprawnych, nazywane tam *celtic fields* lub *fossil fields*, i datowane zwykle od późnej epoki brązu do okresu wpływów rzymskich (m.in. Gerritsen 2003; Lang 2007; Arnberg 2009).

Ryc. III.148. Lokalizacja największych zespołów ze śladami dawnych pól na terenie polskiej części Puszczy Białowieżskiej (źródło mapy hipsometrycznej: IBL). Oprac. H. Olczak

Dzięki analizie danych teledetekcyjnych obecność takich śladów stwierdzono w wielu miejscach polskiej części Puszczy Białowieżskiej (ryc. III.148). Rozciągają się one na płatach wysoczyzny morenowej, położonych w dość zróżnicowanej odległości od większych cieków wodnych. Powierzchnia najmniejszych zespołów wynosi zaledwie kilka, zaś najbardziej rozległych kilkadziesiąt, a nawet kilkaset hektarów. Wyraźne nagromadzenie tego typu struktur zauważalne jest w środkowej części Puszczy, w dorzeczu Narewki i jej dopływów – Łutowni, Jelonki, Przedzielnej i Orłówki. Największe z nich położone są na zachód i wschód od środkowego biegu Narewki – w sąsiedztwie uroczysk Obołonie i Zamczysko (oddziały 251, 252, 280, 281, 311 i 312), na południe od Przedzielnej (oddziały 188, 189, 220 i 221) i nad Orłówką w Białowieżskim Parku Narodowym. Nieco mniejsze skupiska widoczne są m.in. w uroczysku Szczekotowo nad Łutownią (oddziały 213, 214, 245 i 246), a także w uroczysku Jelonka i jego okolicy (oddziały 98, 99, 123 i 124). W północno-wschodniej części Puszczy ślady pól odnotowano na terenie leśnictwa Łączyno, na niewielkich płatach wysoczyzny

na północ od rzeki Braszczy (oddziały 27, 39 i 40). Natomiast w historycznej Puszczy Ładzkiej znajduje się tylko jedno wyraźne skupisko, położone w oddziałach 759, 760, 764 i 765. W południowej części Puszczy Białowieskiej, w dorzeczu Leśnej Prawej, omawiane struktury występują znacznie rzadziej. Z tego obszaru znany jest tylko jeden większy zespół, usytuowany na wschód od Polany Berezowo (oddziały 545, 578–580 i 607).

Ryc. III.149. Leśnictwo Przechody, stan. 8. Środkowa część wykopu. Fot. D. Krasnodębski

W niektórych wałach natrafiono na niewielkie skupiska kamieni, jak na przykład na stanowisku Leśn. Przechody, stan. 8 (oddz. 124A) (Krasnodębski, Olczak 2016c; Krasnodębski, Olczak 2018). Wykop archeologiczny przeciął pod kątem prostym jeden z wałów o orientacji północny zachód-południowy wschód, położony na granicy dwóch w przybliżeniu czworokątnych obszarów (pól?) o powierzchni ok. 38 i ok. 43 arów (ryc. III.149). Długość nasypu wynosi ok. 75 m, przeciętna szerokość ok. 5 m, zaś wysokość względna – w miejscu lokalizacji wykopu – ok. 0,3 m. Podobne kamienne struktury zadokumentowano także w oddziałach 99D, 123B i 124A odkryto bruki lub pojedyncze kamienie. Natomiast w innych wykopach stwierdzono tylko piaszczyste nawarstwienia (Zapłata 2017).

Kolejny zespół pól, zlokalizowany jest w na stanowisku Leśn. Krynica, stan. 4 (Krasnodębski, Olczak 2016c; Krasnodębski, Olczak 2018). Wały ziemne, zorientowane na ogół z północnego wschodu na południowy zachód lub prostopadle do tego kierunku, rozciągają się tu na powierzchni ok. 90 ha (oddziały 759, 760, 764 i 765). Jest to największy znany z tej części obecnej Puszczy Białowieskiej kompleks osadniczy, w którego centrum usytuowane są dwa zespoły kopców – cmentarzysko wczesnośredniowieczne (Leśnictwo Krynica, stan. 2) i nierozpoznane dotychczas wykopaliskowo skupisko nasypów, być może o podobnej chronologii i funkcji (Leśnictwo Krynica, stan. 5). W wyniku badań wykopaliskowych stwierdzono zróżnicowaną budowę znajdujących się w tym miejscu wałów (Pawleta 2017; Krasnodębski, Olczak 2018; Zapłata 2019a; Zapłata 2019b). Obok struktur zbudowanych wyłącznie z piasku wystąpiły też takie, w których odnotowano kamienie, niekiedy tworzące kilka poziomów. W obrębie

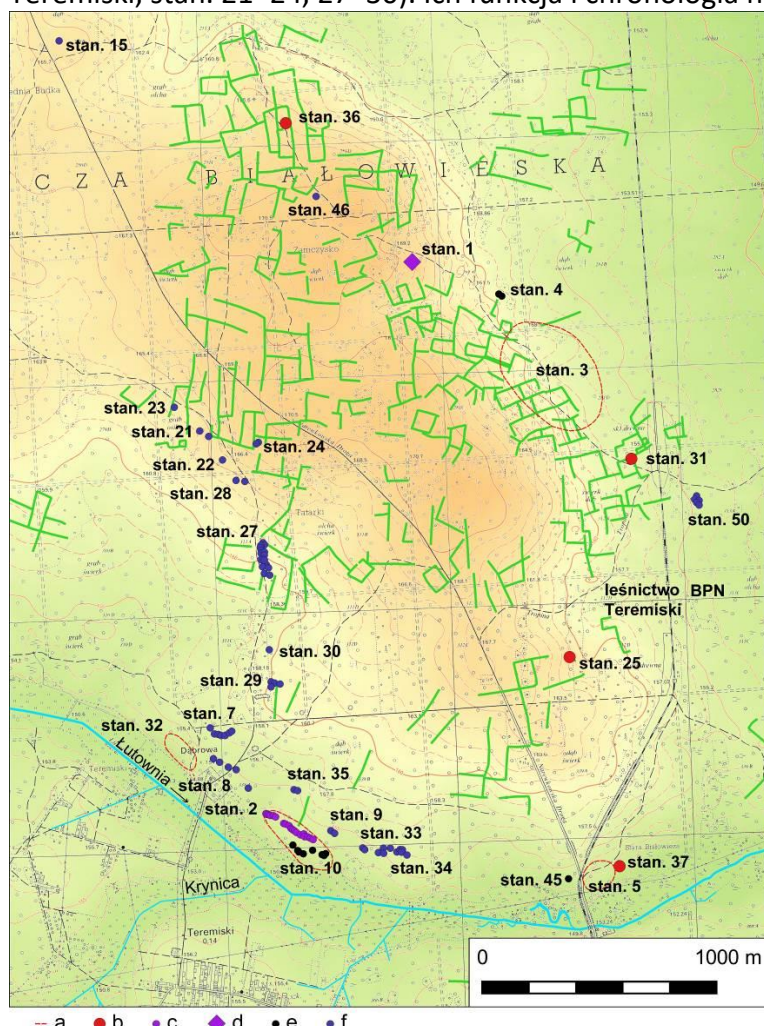
niektórych wałów odkryto fragmenty ceramiki, datowane najczęściej na okres wpływów rzymskich, rzadziej na wczesne średniowiecze, a także nieliczne wytwory krzemienne. Znaleźiska koncentrowały się w oddziale 764B, gdzie przebadano również obiekty osadnicze z okresu wpływów rzymskich.

Następne większe skupisko pól położone jest w zachodniej części Puszczy Białowieskiej, w górnym biegu Łutowni (leśnictwo Postołowo, oddziały 213, 214, 245 i 246. Na wschód od Łutowni wały ziemne są bardzo słabo widoczne. Najlepiej zachowane z nich ciągną się wzdłuż brzegu rzeki, na obszarze o powierzchni ok. 12 ha. Ich przedłużeniem są ślady pól położone dalej na południowy wschód, już poza terenem opisywanego skupiska osadniczego, w oddziałach 215 i 247.

W trakcie badań wykopaliskowych, prowadzonych w oddziałach 213D, 214C, 245B i 246A, w przekrojach wałów stwierdzono piaszczyste nawarstwienia o barwie od jasnobrązowej do ciemnobrunatnej, o nieco większej miąższości w centralnej części, jednak bez konstrukcji kamiennych (Kuciewicz 2017b; Jakubczak 2019; Krupski i in. 2022). Wśród makroszczątków pozyskanych z prób gleby pobranych podczas badań wykopaliskowych tego zespołu odnotowano przewagę roślin synantropijnych i uprawnych (m.in. dwa ziarniaki żyta – *Secale cereale*), natomiast wśród węgli drzewnych dominację sosny zwyczajnej (*Pinus sylvestris*), z bardzo niewielkim udziałem innych gatunków, m.in. grabu pospolitego (*Carpinus betulus*) (Krupski i in. 2022). Datowanie ziarniaka żyta, pobranego z głębokości ok. 0,35–0,40 m od powierzchni gruntu, przyniosło wynik obejmujący po kalibracji okres od 2. połowy I do połowy III w. n.e. Natomiast analizy szczątków roślinnych pozyskanych z głębokości od 0,05 do 0,50 m (żyta zwyczajnego, rdestówki powojowatej – *Fallopia convolvulus* i przytulii czepnej – *Galium aparine*) dały rezultaty zamykające się w przedziale od 2. połowy IX do początku XI w. n.e. Wynikać z tego może, że teren ten był wykorzystywany rolniczo w okresie wpływów rzymskich (I–III w. n.e.), a następnie w starszej fazie wczesnego średniowiecza (IX–X w. n.e.), kiedy to powstały zapewne przynajmniej niektóre z istniejących obecnie wałów (Krupski i in. 2022).

Największe skupisko pozostałości dawnych pól znajduje się w środkowej części Puszczy Białowieskiej, w widłach Narewki i Łutowni (ryc. III.150). Główny zespół zlokalizowany jest w oddziałach 251, 252, 280, 281, 311 i 312, w odległości ok. 1,0–1,5 km na zachód od doliny Narewki i niespełna 1 km na północ od Łutowni. Ciągnie się on na niewielkim cyplu położonym pomiędzy obniżeniami terenu związanymi z dolinami wymienionych rzek, o długości ok. 3 km i szerokości ok. 2 km. Łączna powierzchnia całego zespołu wynosi ok. 500 ha. Wyróżnić w nim można kilka osobnych grup, poprzedzielanych obszarami, na których ślady pól są mniej zagęszczone lub zupełnie niewidoczne. Większość wałów koncentruje się na skraju wyniesienia terenu i zorientowana jest z północnego wschodu na południowy zachód lub prostopadle do tego kierunku. Jedynie w północnej i środkowej części występują także nieliczne odcinki o układzie północ-południe i wschód-zachód. Podobnie jak w przypadku wcześniej opisanych skupisk, również w tym miejscu znajduje się szereg stanowisk archeologicznych. Na wschodnim obrzeżu pól rozciąga się wielokulturowa osada Leśnictwo Teremiski, stan. 3, z głównymi etapami użytkowania przypadającymi na czasy około przełomu er (grupa suraska kultury ceramiki kreskowej), młodszą fazę wczesnego średniowiecza oraz schyłek średniowiecza i początek okresu nowożytnego. Na północ od niej usytuowane jest cmentarzysko Leśnictwo Teremiski, stan. 1 (uroczysko Zamczysko), związane z fazą wczesnośredniowieczną (Krasnodębski i in. 2005). Kolejne stanowiska datowane na wczesną epokę żelaza – okres wpływów rzymskich lub/i na wczesne średniowiecze położone są na północnym skraju zespołu pól

(Leśnictwo Teremiski, stan. 36), a zwłaszcza na południe od niego, na północnym brzegu Łutowni (m.in. Leśnictwo Teremiski, stan. 2, 5, 10 i 32). Pojedyncze fragmenty ceramiki i krzemienie wskazują także na sporadyczne użytkowanie tego terenu w epokach neolitu i brązu (Wawrusiewicz 2018b). Wyróżnia się wśród nich znaleziona w pobliżu stanowiska 36 wkładka sierpowata, potwierdzająca uprawę zbóż. Na uwagę zasługują również kopce ziemne, które ciągną się na zachodnim obrzeżu pól, wzdłuż Drogi Kościelnej (Leśnictwo Teremiski, stan. 21–24, 27–30). Ich funkcja i chronologia nie są jednak na razie znane.

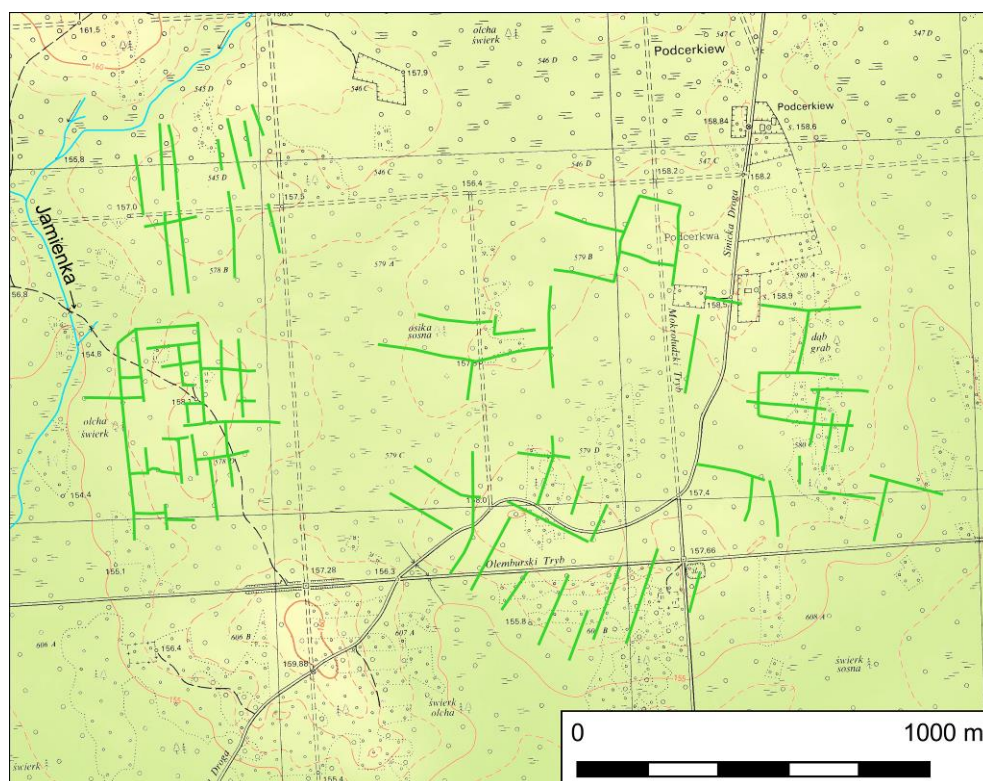

Ryc. III.150. Puszcza Białowieska, leśnictwo Teremiski, oddziały 251, 252, 280, 281, 311 i 312. Lokalizacja śladów dawnych pól i położonych w ich pobliżu stanowisk archeologicznych na podkładzie mapy topograficznej w skali 1:10 000 (256.143 i 256.321, arkusze Cupryk i Teremiski, źródło mapy: GUGiK; źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL): a – domniemany zasięg osady; b – ślad osadniczy; c – kurhan wczesnośredniowieczny; d – wczesnośredniowieczne cmentarzysko płaskie; e – nowożytny kopiec o funkcji produkcyjnej; f – kopiec o nieokreślonej funkcji i chronologii. Oprac. H. Olczak

Jedynie większe skupisko pól z południowej części Puszczy położone jest na terenie oddziałów 545, 578–580 i 607 (ryc. III.151). W części zachodniej (oddziały 545D, 578B i 578D) wały ciągną się pasem o długości ok. 1,2 km i szerokości 550 m bezpośrednio na wschód od doliny rzeczki Jamienki, na obszarze o powierzchni ok. 54 ha. Zajmują dwa niewielkie wyniesienia, przedzielone podmokłym terenem związanym z przepływającym tu niegdyś niewielkim ciekim. Wały tworzą regularny układ, zorientowany po linii północ-południe i wschód-zachód. Najdłuższe z nich, przebiegające z północy na południe, osiągają ok. 550 m. Struktury do nich prostopadłe występują głównie w południowej części zespołu i widoczne są

na krótszych odcinkach. W tym miejscu koncentruje się większość znanych z tego rejonu osad i kopców ziemnych: osada kultury wielbarskiej, być może ze starszą fazą związaną z grupą suraską kultury ceramiki kreskowanej (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 4; por. rozdz. IV.2), cmentarzysko kurhanowe, użytkowane prawdopodobnie w późnym okresie wpływów rzymskich (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 11; por. rozdz. IV.2), pochodzące zapewne z okresu wpływów rzymskich nasypy o niejasnej funkcji (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 12), a także dwa zespoły nowożytnych mielerzy (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 18 i 19). Na zachód od Jamienki wały nie są widoczne, być może z powodu ich zniszczenia w wyniku późniejszego użytkowania rolniczego. Oprócz pozostałości nowożytnych mielerzy (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2 i 17) oraz kopców o nieokreślonym datowaniu (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 24, 25 i 26), znajdują się tu relikty osady grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 1). Wschodni zespół pól, oddalony od zachodniego o ok. 350 m, składa się z kilku grup wałów o zróżnicowanej orientacji. W tym miejscu nie były dotychczas prowadzone szczegółowe badania powierzchniowe, a zatem nie ma informacji o występujących tu ewentualnie stanowiskach archeologicznych.

Ostatni duży zespół pól – a raczej kilkanaście położonych w niewielkiej odległości od siebie mniejszych skupisk – znajduje się w Rezerwacie Ścisłym Białowieskiego Parku Narodowego. Zajmuje on obszar rozciągający się na wschód od Narewki, po obu stronach jej prawego dopływu – Orlanki. Główna grupa ciągnie się wzdłuż Drogi Objazdowej, na wąskim pasie wysoczyzny pomiędzy doliną Narewki a zabagnionymi i torfiastymi terenami na wschód od niej (m.in. w oddziałach 284, 314, 340, 369 i 398). Dalej na wschód widocznych jest kilka kolejnych skupisk, w tym największe położone w oddziałach 341, 342, 370, 371 i sąsiednich, a także następne, zlokalizowane w okolicy oddziału 317. Większość wałów zorientowana jest z północnego wschodu na południowy zachód lub prostopadle do tego kierunku, rzadziej zdarzają się biegnące w przybliżeniu z północy na południe lub z zachodu na wschód. Obszar ten jest bardzo słabo rozpoznany pod względem archeologicznym. Oprócz szeregu stanowisk z kopcami ziemnymi, których funkcja i chronologia nie są jasne, znanych jest stąd zaledwie kilka śladów osadniczych, datowanych głównie na wczesną epokę żelaza – okres wpływów rzymskich. Na północnym skraju zespołu pól położona jest nekropola kultury wielbarskiej w uroczysku Wielka Kletna (oddział 345A, Białowieski Park Narodowy, stan. 33), której towarzyszyła co najmniej jedna osada otwarta (por. rozdz. IV.2, ryc. IV.36). Natomiast w widłach Narewki i Orlanki (oddział 283D) usytuowany jest niezwykły obiekt wykopaliskowo o charakterze obronnym lub kultowym, pochodzący prawdopodobnie z X/XI w. (Białowieski Park Narodowy, stan. 60).

Ryc. III.151. Puszcza Białowieska, leśnictwo Podcerkiew, oddziały 545, 578–580 i 607. Lokalizacja śladów dawnych pól i położonych w ich pobliżu stanowisk archeologicznych na podkładzie mapy topograficznej w skali 1:10 000 (256.341, arkusz Przewłoka, źródło mapy: GUGiK; źródło i oprac. danych ALS LiDAR: IBL). Oprac. H. Olczak

Oprócz rozległych skupisk dawnych pól na terenie Puszczy Białowieskiej znajdują się także zespoły o mniejszej powierzchni. Jako przykład wymienić można wały z oddziałów 395, 396, 423 i 424, położone w odległości ok. 150 m na zachód od cmentarzyska kultury wielbarskiej ze stanowiska 4 w leśnictwie Nowe.

Na podstawie analogii z Europy Północnej i Zachodniej opisane struktury można interpretować jako pozostałości dawnych systemów pól, tzw. *celtic fields*. Poza stwierdzeniem, że są one związane z gospodarką rolną, na obecnym etapie rozpoznania nie da się jednak powiedzieć więcej na temat okoliczności powstania, funkcji i chronologii wałów z obszaru Puszczy Białowieskiej. Pomimo wieloletnich badań wykopaliskowych relikwów pól zachowanych w innych częściach kontynentu, wśród archeologów nadal nie ma zgody w wielu istotnych kwestiach. Najbardziej rozpowszechniony jest pogląd, że ziemne lub kamienno-ziemne wały otaczały pola, pełniąc funkcję granic (miedzi) pomiędzy gruntami wykorzystywanymi w odmiennych sposób (jako pola uprawne lub leżące odłogiem, zagrody do wypasu, grunty różniące się typem upraw), ewentualnie należącymi do różnych właścicieli (m.in. Lang 2016; Arnoldussen 2018; Nielsen i in. 2018). Istnieje również alternatywna hipoteza, według której wały – przynajmniej w młodszym okresie ich użytkowania – stanowiły właściwe pola (m.in. Gerritsen 2003; Groenman-van Waateringe, van Geel 2017). Dopuszcza się też sytuację pośrednią – ich wtórne wykorzystywanie pod uprawy we wczesnym średniowieczu (Groenman-van Waateringe 2012). Kolejna kwestia sporna dotyczy sposobu powstawania poszczególnych systemów pól (m.in. Gerritsen 2003). Większość badaczy skłania się ku tezie, że rozrastały się one stopniowo, w ciągu wielu stuleci, poprzez łączenie pól o mniejszej powierzchni lub rozszerzanie upraw na sąsiednie tereny,

w miarę powiększania się populacji lub wyjąławiania wcześniej użytkowanych gruntów (m.in. Johnston 2005; Arnberg 2009; Nielsen i in. 2018). Istnieje też wiele różnych, niekiedy wykluczających się hipotez na temat przyczyn i okoliczności pojawienia się granic pól o takiej formie. Wskazuje się na możliwość ich powstania w wyniku karczowania lasu, stopniowego formowania się na skutek gromadzenia się gleby podczas orki, kumulacji ziemi w konsekwencji usuwania chwastów z pól i ich składowania wzdłuż dzielących grunty wiklinowych płotów, jak i celowego wznoszenia wałów poprzez usuwanie gleby z pól (m.in. Gerritsen 2003; Widgren 2010; Arnoldussen, van der Linden 2017). Niekiedy podkreśla się też ich związek z hodowlą lub ochroną pól przed zwierzętami (m.in. Yates 2007; Widgren 2010).

III.2. Zestawienie stanowisk archeologicznych z terenu Puszczy Białowieskiej i stan ich zachowania

III.2.1. Stan zachowania zabytków archeologicznych

Czynnikiem wyróżniającym teren Puszczy Białowieskiej pod względem archeologicznym jest, poza nielicznymi wyjątkami, bardzo dobry stan zachowania stanowisk archeologicznych. Dotyczy to zarówno obiektów o własnej formie krajobrazowej (kurhany, kopce produkcyjne, grodziska, ślady pól), jak i niewidocznych na powierzchni osad. Można dość ogólnie stwierdzić, że wpływ na stan zachowania zabytków archeologicznych miały tu wyłącznie czynniki przyrodnicze, takie jak deszcze i wiatry, które niwelowały wysokość sztucznych wzniesień. Do tego dochodzi działalność dzikich zwierząt, ryjący nory i korytarze, oraz wpływ korzeni dużych drzew, które mogły przemieszczać zdeponowane zabytki, jak na przykład fragmenty rozbitych przed stuleciami naczyń. Zagrożenia występujące na terenach otwartych, takie jak głęboka orka (ryc. III.152, III.153), na opisywanym obszarze nie występowały lub występowały na bardzo niewielkiej powierzchni, zaś te wymienione wyżej w większości przypadków w minimalnym stopniu znalazły odbicie w kondycji stanowisk archeologicznych. Jedynym znaczącym zagrożeniem były powszechne na terenie Puszczy wykroty po przewróconych drzewach, które w wyjątkowych przypadkach mogły doprowadzić do całkowitego zniszczenia niewielkich kopców ziemnych.

Na terenie Puszczy Białowieskiej w podobnym stanie przetrwały zatem zarówno kurhany pradziejowe, jak i wczesnośredniowieczne, ślady dawnych pól, a także kopce będące pozostałościami po produkcji drzewnej z czasów nowożytnych. Nie ulega także wątpliwości – i należy to w tym miejscu wyraźnie podkreślić, że tak dobry stan zachowania zabytków archeologicznych na tym obszarze wynika tylko i wyłącznie z minimalnego stopnia przekształcenia tego terenu przez człowieka w ciągu ostatnich stuleci. Wydaje się, że największe zagrożenia wiążą się z okresem nowożytnym i współczesnymi, gdy Puszczę podzielono drogami oddziałowymi i wkroczyła do niej intensywna gospodarka leśna. Doprowadziło to do zniszczenia niektórych stanowisk archeologicznych, na przykład kopców ziemnych (ryc. III.154). Do innego typu zniszczeń należą na przykład rabunkowe rozkopywania kurhanów i cmentarzysk płaskich, prowadzone zapewne głównie w XIX i XX w., choć nie można też oczywiście wykluczyć i wcześniejszych działań tego typu. Stanowiska niszczone były również – i niestety są nadal – z powodu wydobywania piasku i żwiru, orki na zrębach leśnych, budowy dróg i kopania rowów, a także – co należy uznać za szczególnie szkodliwe – w wyniku rozjeżdżania przez ciężki sprzęt używany w gospodarce leśnej

(ryc. III.155). Niezagrożone pod tych względem są właściwie jedynie obiekty położone w granicach Białowieskiego Parku Narodowego i rezerwatów przyrody, chociaż i one, podobnie jak teren całej Puszczy, wystawione są na działalność osób, które w nielegalny sposób prowadzą poszukiwania zabytków przy użyciu wykrywaczy metali (ryc. III.156).

Ryc. III.152. Teren wczesnośredniowiecznej osady na gruntach Krasnej Wsi, zniszczony głęboką orką (lipiec 2005 r.). Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.153. Szpaki, stan. 1 – cmentarzysko kultury wielbarskiej. Jeden ze zniszczony orką i całkowicie zniwelowanych kurhanów. Widok podczas badań wykopaliskowych (lipiec 2005 r.)

Ryc. III.154. Leśn. Sacharewo, stan. 7. Kopiec przecięty przez drogę oddziałową (listopad 2016 r.).
Fot. D. Krasnodębski.

Ryc. III.155. Leśn. Teremiski, stan. 13. Kopiec zniszczony przez ciężki sprzęt w czasie wywożenia drzew po wycince (listopad 2017 r.). Fot. D. Krasnodębski

Ryc. III.156. Leśn. Teremiski, stan. 3. Zabytki metalowe odzyskane od „poszukiwaczy skarbów” (wrzesień 2011 r.). Fot. D. Krasnodębski

III.2.2. Zestawienia stanowisk archeologicznych

III.2.2.1. Białowieski Park Narodowy

Z terenu Białowieskiego Parku Narodowego znanych jest obecnie 75 stanowisk archeologicznych, z których około 70 ma nadaną numerację konserwatorską. Ponadto znajduje się tu kilkanaście zespołów obejmujących wały ziemne, uznawane za pozostałości dawnych systemów pól uprawnych. Do Rejestru zabytków archeologicznych województwa podlaskiego wpisanych jest 29 stanowisk (Białowieski Park Narodowy, stan. 1 – 29). Wszystkie one bez wyjątku należą do stanowisk skupiających kopce ziemne o nieokreślonej funkcji i chronologii. Badania wykopaliskowe prowadzono na stanowiskach 2, 16, 17, 21, 23, 33 i 46. Najciekawsze wyniki otrzymano na stanowisku 33, gdzie odkryto cmentarzysko płaskie kultury wielbarskiej (uroczysko Wielka Kletna).

Zestawienie znanych stanowisk archeologicznych znajduje się w Tabeli 1, zaś ich lokalizacja została zobrazowana na Mapach 1.1 i 1.2 (Załącznik 1).

Tab. III.1. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Białowieskiego Parku Narodowego (AZP 44-92, 44-93, 44-94, 45-92, 45-93, 45-94, 46-92, 46-93, 46-94)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Białowieski Park Narodowy	1	46-93/1	398G	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Białowiecki Park Narodowy	2	46-93/2	398C	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Stanowisko badane wykopaliskowo. Wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	3	46-93/3	398B/C/G	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	4	46-93/4	398B	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	5	46-93/5	398B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	6	46-93/6	398B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	7	46-93/7	398B	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	8	46-93/8	369D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	9	46-93/9	369D	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	10	46-93/10	369A	Nieokreślona	6 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	11	45-93/1	340A	Nieokreślona	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	12	45-93/2	340B	Wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; nieokreślona	Ślad osadniczy; 2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Puszcza Białowiecka stan. 29. Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	13	45-93/3	314A/C	Nieokreślona	14 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Białowiecki Park Narodowy	14	45-93/4	314A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	15	45-93/5	314A	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	16	45-93/6	284D	Nieokreślona	9 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Stanowisko badane wykopaliskowo. Wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	17	45-93/7	284D	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Stanowisko badane wykopaliskowo. Wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	18	45-93/8	284D	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	19	45-93/9	314C/340 A	Nieokreślona; późne średniowiecze – okres nowożytny	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji; ślad osadniczy	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	20	46-93/11	398G	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	21	45-93/10	256D	Pradzieje – prawdopodobnie wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; nieokreślona	Ślad osadniczy; 2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Stanowisko badane wykopaliskowo. Wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	22	45-93/11	257C/D	Pradzieje; nieokreślona, być może okres wpływów rzymskich lub średniowiecze; XIX – 1. połowa XX w., prawdopodobnie lata 20. lub 30. XX w.	Ślad osadniczy; zespół ok. 103 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, prawdopodobnie cmentarzysko; miejsce pozyskiwania surowca kamiennego	Stanowisko badane wykopaliskowo. Wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	23	45-93/12	369B	Nieokreślona	6 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Stanowisko badane wykopaliskowo. Wpisane do rejestru zabytków archeologicznych

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Białowiecki Park Narodowy	24	45-93/13	340B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	25	46-93/12	369A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	26	45-93/14	285A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	27	46-94/1	374C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	28	45-94/1	319A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	29	45-94/2	319A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Stanowisko wpisane do rejestru zabytków archeologicznych
Białowiecki Park Narodowy	30	45-93/15	257D	Nieokreślona, być może późny okres wpływów rzymskich lub wczesne średniowiecze	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji, być może kurhan	
Białowiecki Park Narodowy	31	44-94/1	111C, 136B	Nieokreślona, prawdopodobnie okres nowożytny lub XIX w.; okres nowożytny (XVIII w.?)	3 kopce ziemne o funkcji produkcyjnej (?); pozostałości smolarni (?)	Oszmiański 1996, nr 18
Białowiecki Park Narodowy	32	44-93/2	189D	Okres nowożytny; nieokreślona, prawdopodobnie okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – zespół mielerzy; 1 kopiec o nieokreślonej funkcji, być może produkcyjnej	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 28
Białowiecki Park Narodowy	33	45-94/3	345A	Późny okres wpływów rzymskich	Cmentarzysko płaskie ciałopalne	Nazwa archiwalna: Uroczysko Wielka Kletna. Stanowisko badane wykopaliskowo
Białowiecki Park Narodowy	34	44-93/3	130C	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne - smolarnia	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Białowiecki Park Narodowy	35	44-93/	160A	Wczesne średniowiecze/średniowiecze; późne średniowiecze/okres nowożytny; nieokreślona	Ślad osadniczy; osada; nieokreślona	
Białowiecki Park Narodowy	36	44-93/5	160C	Okres nowożytny	Ślad osadniczy	
Białowiecki Park Narodowy	37	45-93/16	256A	Okres nowożytny	Ślad osadniczy	
Białowiecki Park Narodowy	38	44-94/2	135D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne smolarnia -	
Białowiecki Park Narodowy	39	44-94/3	197A	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne smolarnia -	
Białowiecki Park Narodowy	40	45-93/17	343D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – zespół mielerzy	
Białowiecki Park Narodowy	41	44-92/40	158A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 78
Białowiecki Park Narodowy	42	44-92/41	189B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne smolarnia -	
Białowiecki Park Narodowy	43	44-93/6	164C	Okres nowożytny	2 kopce o nieokreślonej funkcji, prawdopodobnie produkcyjnej (smolarnie/terpentyniarnie ?)	
Białowiecki Park Narodowy	44	44-93/7	164D	Okres nowożytny	7 kopców o nieokreślonej funkcji, prawdopodobnie produkcyjnej (smolarnie/terpentyniarnie ?)	
Białowiecki Park Narodowy	45	44-93/8	164C/D	Okres nowożytny	20 kopców o nieokreślonej funkcji, prawdopodobnie produkcyjnej (smolarnie/terpentyniarnie ?)	
Białowiecki Park Narodowy	46	44-93/9	193A	Nieokreślona, być może młodsza epoka brązu?; pradzieje (epoka brązu – wczesna epoka żelaza?)	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, być może kurhany; osada	Stanowisko badane wykopaliskowo
Białowiecki Park Narodowy	47	44-93/10	193A	Nieokreślona	Ok. 26 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, być może kurhanów	
Białowiecki Park Narodowy	48	44-93/11	105D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Białowiecki Park Narodowy	49	44-93/12	106B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Białowiecki Park Narodowy	50	45-92/43	313A	Nieokreślona	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, być może kurhanów	
Białowiecki Park Narodowy	51	45-92/44	339B	Średniowiecze - okres nowożytny; nieokreślona	Ślad osadniczy; 2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Białowiecki Park Narodowy	52	44-92/42	221A	Nieokreślona, być może okres nowożytny	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Białowiecki Park Narodowy	53	45-94/4	319C	Okres wpływów rzymskich	Ślad osadniczy	
Białowiecki Park Narodowy	54	45-93/18	344B	Pradzieje – wczesna epoka żelaza - okres wpływów rzymskich (?)	Ślad osadniczy	
Białowiecki Park Narodowy	55	44-92/43	221A	Pradzieje – prawdopodobnie wczesna epoka żelaza - okres wpływów rzymskich; nieokreślona; nieokreślona	Ślad osadniczy; ślad osadniczy; relikty granic pól	Stanowisko badane wykopaliskowo
Białowiecki Park Narodowy	56	46-93/22	373?/402 (?)	Późne średniowiecze - okres nowożytny (XV-XVIII w.)	Ślad osadniczy	
Białowiecki Park Narodowy	57	44-93/13	159B (?)	Średniowiecze/okres nowożytny	Ślad osadniczy	
Białowiecki Park Narodowy	58	45-93/19	314C/D	Pradzieje, prawdopodobnie wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; okres nowożytny	Ślad osadniczy; osada	
Białowiecki Park Narodowy	59	46-93/23	łąka na S od oddz. 399	Okres nowożytny	Ślad osadniczy	
Białowiecki Park Narodowy	60	45-93/20	283D	Wczesne średniowiecze	Grodzisko lub gródek kultowy	
Białowiecki Park Narodowy	61	45-92/49	368A	Pradzieje (wczesna epoka żelaza ?); okres nowożytny (XVIII – początek XIX w.); okres nowożytny	Ślad osadniczy; ślad osadniczy; stanowisko produkcyjne – mielerze i zespół jam	
Białowiecki Park Narodowy	62	45-93/21	314A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Białowiecki Park Narodowy	63	45-93/22	340D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Białowiecki Park Narodowy	64	44-94/4	136A	Nieokreślona, prawdopodobnie okres nowożytny	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, być może produkcyjnej	
Białowiecki Park Narodowy	65	44-94/5	229B	Nieokreślona, być może okres nowożytny	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji, być może produkcyjnej	
Białowiecki Park Narodowy	71	45-93/23	341D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – mielerz lub skupisko mielerzy	
Białowiecki Park Narodowy	72	45-93/24	318A/C	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – prawdopodobnie smolarnia	
Białowiecki Park Narodowy	74	45-93/-, 46-93/-	371A/B	Nieokreślona	8 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Białowiecki Park Narodowy	75	46-93/-	372B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Białowiecki Park Narodowy	79	46-93/30	369D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Białowiecki Park Narodowy	-	44-93/-	131C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Białowiecki Park Narodowy	-	44-93/-	190A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Białowiecki Park Narodowy	-	46-93/-	398B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Białowiecki Park Narodowy	-	46-93/-	398B	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Białowiecki Park Narodowy	-	44-92, 44-93, 45-92, 45-93	189C/D, 221A/B/D	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	Kontynuacja stanowiska znajduje się na terenie Leśnictwa Jelonka i Teremiski
Białowiecki Park Narodowy	-	44-93	162C, 193A	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Białowiecki Park Narodowy	-	44-93	193C/D	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Białowiecki Park Narodowy	-	44-93	194A	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Białowiecki Park Narodowy	-	44-93	195B	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Białowiecki Park Narodowy	-	45-93	256	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziejowe lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Białowiecki Park Narodowy	-	45-93	284, 315	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziejowe lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Białowiecki Park Narodowy	-	45-93	315	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziejowe lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Białowiecki Park Narodowy	-	45-93	288, 314, 340	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziejowe lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Białowiecki Park Narodowy	-	45-93, 46-93	340, 369, 398, 399	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziejowe lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Białowiecki Park Narodowy	-	45-93, 46-93	341, 342, 370, 371, 372, 400, 401	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziejowe lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Białowiecki Park Narodowy	-	45-93	317, 318, 343, 344, 373	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziejowe lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Białowiecki Park Narodowy	-	46-93	373, 402	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziejowe lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Białowiecki Park Narodowy	-	45-93, 45-94	318, 319, 344, 345	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziejowe lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Białowiecki Park Narodowy	-	45-94, 46-94	374	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziejowe lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	

III.2.2.2. Nadleśnictwo Białowieża

Z obszaru Nadleśnictwa Białowieża znane są obecnie 143 stanowiska archeologiczne oraz kilkadziesiąt zespołów obejmujących wały ziemne, uznawane za pozostałości dawnych systemów pól uprawnych. Największa liczba stanowisk, bo 51, znajduje się na terenie leśnictwa Teremiski. Z obszaru leśnictwa Podcerkiew znanych jest 31 stanowisk, leśnictwa

Nowe – 24, leśnictwa Batorówka – 14, leśnictwa Grudki – 13, zaś leśnictwa Stoczek – 10. Zespoły pól koncentrują się głównie w północnej części Nadleśnictwa, w leśnictwie Teremiski. Do najważniejszych kompleksów osadniczych należy wielokulturowy zespół położony w uroczyskach Zamczysko i Obołonie (oddz. 281). Jego najważniejszą część tworzą wczesnośredniowieczne cmentarzysko płaskie (stan. 1) oraz osada (stan. 3), użytkowana w okresie wpływów rzymskich, a następnie we wczesnym i późnym średniowieczu oraz okresie nowożytnym. Wokół znajdują się najrozleglejsze w Puszczy Białowieskiej pozostałości dawnych pól oraz szereg innych stanowisk, zarówno osad i śladów osadniczych, jak i kopców ziemnych. Funkcja i chronologia tych ostatnich nie są na razie znane.

Drugi interesujący i najlepiej rozpoznany zespół położony jest nieco dalej na południowy zachód, na lewym brzegu Łutowni. Jego najważniejszą część stanowi wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe (stan. 2), w pobliżu którego znajduje się kilka kolejnych skupisk kopców, w tym kilka domniemanych cmentarzysk (stan. 7, 9 i 35). Do zespołu należy też osada z okresu wpływów rzymskich (stan. 2/10) oraz osada wielokulturowa (stan. 32). Kontynuacją tego zespołu jest wielokulturowa osada położona już na terenie leśnictwa Nowe – stan. 1 (uroczysko Stara Białowieża). Stanowisko to ma kluczowe znaczenie dla historii Puszczy Białowieskiej, ze względu na odkrycie tu pozostałości królewskiego dworu myśliwskiego.

Dużą część stanowisk z Nadleśnictwa Białowieża tworzą nowożytne miejsca o funkcji produkcyjnej, takie jak smolarnie (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 6 i 15, Leśnictwo Teremiski, stan. 11, 14, 20), mielerze (Leśnictwo Podcerkiew, stan. 2 i 17–19) i pozostałości pieców (Leśnictwo Teremiski, stan. 4 i 10).

Zestawienie znanych stanowisk archeologicznych z terenu Nadleśnictwa Białowieża znajduje się w Tabelach 2–7, zaś ich lokalizacja na Mapach 2–7 (Załącznik 1).

Tab. III.2. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Batorówka (AZP 46-92)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Batorówka	1	46-92/1	448B, 449A	Nieokreślona, być może wczesne średniowiecze	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, być może kurhanów	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 38 i 40; Oszmiański 1996, nr 40. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Batorówka	2	46-92/2	448B	Nieokreślona	8 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 39; Oszmiański 1996, nr 39
Leśnictwo Batorówka	3	46-92/3	469A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Puszcza Białowieska stan. 43
Leśnictwo Batorówka	4	46-92/4	448A	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 38

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Batorówka	5	46-92/5	469B	Nieokreślona; nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji; 1 nieregularny wał ziemny	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 45
Leśnictwo Batorówka	6	46-92/26	448A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Batorówka	7	46-92/27	448A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Batorówka	8	46-92/28	393B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Batorówka	9	46-92/29	394A	Okres nowożytny	1 kopiec ziemny, prawdopodobnie o funkcji produkcyjnej	
Leśnictwo Batorówka	10	46-92/30	422A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Batorówka	11	46-92/31	472D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Batorówka	12	46-92/32	448B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Batorówka	13	46-92/33	469A/C (?)	Epoka brązu	Ślad osadniczy	
Leśnictwo Batorówka	14	46-92/34	446D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Oszmiański 1996, nr 75
Leśnictwo Batorówka	-	46-92/-	391D, 392C, 419B, 420A	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	Kontynuacja stanowiska znajduje się na obszarze Leśnictwa Wilczy Jar
Leśnictwo Batorówka	-	46-92/-	393A/B/D, 421B	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Batorówka	-	46-92/-	394A/B, 365B	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	Kontynuacja stanowiska znajduje się na obszarze Leśnictwa Teremiski

Tab. III.3. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Grudki (AZP 47-92, 47-93)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Grudki	1	47-92/14	524D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Grudki	2	47-93/2	497B	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	4 kopce produkcyjne	
Leśnictwo Grudki	3	47-93/3	525C/D	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.; okres nowożytny	4 kopce produkcyjne; 1 smolarnia	
Leśnictwo Grudki	4	47-93/4	525D	Okres nowożytny	3 kopce o funkcji produkcyjnej – smolarnie/terpentyniarnie (?)	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Grudki	5	47-93/5	551B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Grudki	6	47-92/12	525C	Wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze	Ślad osadniczy; ślad osadniczy	
Leśnictwo Grudki	7	47-92/13	581C	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – zespół mielerzy	
Leśnictwo Grudki	-	47-92/-	524B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Grudki	-	47-92/-	525A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Grudki	-	47-92/-	525A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Grudki	-	47-93/-	497C/D	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Grudki	-	47-93/-	527A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Grudki	-	47-93/-	549B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – 1 lub 2 smolarnie	

Tab. III.4. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Nowe (AZP 45-92, 46-92, 46-93)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Nowe	1	45-92/6	367A	Wczesna epoka żelaza (?) – okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; późne średniowiecze – okres nowożytny (XV-XVI w.)	Osada; osada; relikty zabudowy – królewski dwór myśliwski	Stara Białowieża. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Nowe	2	46-92/8	449D	Nieokreślona	Prawdopodobnie 3 kopce o nieokreślonej funkcji (z czego w terenie zlokalizowano jeden)	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 40; Oszmiański 1996, nr 42
Leśnictwo Nowe	3	46-93/19	450D	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 42; Oszmiański 1996, nr 43
Leśnictwo Nowe	4	46-92/9	396C	Późny okres wpływów rzymskich	Cmentarzysko płaskie	Nazwa archiwalna: Puszcza Białowieska stan. 66; Uroczysko Hajduki. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Nowe	5	46-92/10	367B	Nieokreślona, być może okres nowożytny	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, być może produkcyjnej	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 35

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Nowe	6	46-92/11	368C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 36
Leśnictwo Nowe	7	46-92/12	424A/B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 37
Leśnictwo Nowe	8	46-92/13	449C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 41
Leśnictwo Nowe	9	46-93/20	451C	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 44
Leśnictwo Nowe	10	46-92/14	368C	Nieokreślona	6 lub 7 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Pogorzelce (?)
Leśnictwo Nowe	11	46-92/22	368C	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowe	12	46-92/23	424A	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowe	13	46-92/24	424A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowe	14	46-92/25	425A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowe	15	46-93/24	474D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Nowe	16	46-93/25	474D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowe	17	46-92/35	396C	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowe	-	46-92/-	367D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowe	-	46-92/-	396D	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowe	-	46-92/-	449A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowe	-	46-92/-	449A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowe	-	46-92/-	449A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowe	-	46-93/-	450C/D	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowe	-	46-93/-	451D	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Nowe	-	46-92/-	367, 396A/B	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziejowe lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	
Leśnictwo Nowe	-	46-92/-	395, 396C/D	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziejowe lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	
Leśnictwo Nowe	-	46-92/-, 46-93/-	425A/C/D, 450A/B/D, 451C	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziejowe lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	

Tab. III.5. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Podcerkiew (AZP 46-92, 47-92, 48-92)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Podcerkiew	1	47-92/1	545C, 578A	Schyłkowy paleolit lub mezolit; okres wpływów rzymskich; okres nowożytny – XVIII–XX w.	Osada; osada; osada	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Podcerkiew	2	47-92/2	545C	Okres nowożytny – 2. poł. XVIII w.	Stanowisko produkcyjne – zespół mielerzy	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Podcerkiew	3	47-92/3	544D, 577B	Wczesna epoka żelaza - okres wpływów rzymskich; okres nowożytny – XVII–XX w.	Osada; ślad osadniczy	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Podcerkiew	4	47-92/4	578B/D	Wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich	Osada	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Podcerkiew	5	46-92/15	469C	Okres nowożytny – początek XX w.; XX w. (1. połowa ?)	Stanowisko produkcyjne - 4 lub 5 kopców ziemnych - smolarni/terpentyniarni (?); piwniczka	
Leśnictwo Podcerkiew	6	47-92/5	522C	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Podcerkiew	7	47-92/6	520D	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji.	
Leśnictwo Podcerkiew	8	47-92/7	520D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Podcerkiew	9	47-92/8	522D, 523C, 547A	Okres nowożytny – być może początek XX w.	Stanowisko produkcyjne – zespół ok. 23 kopców ziemnych – smolarni/terpentyniarni (?) oraz towarzyszących im jam, sztucznych wyniesień i innych form przekształcenia terenu	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Podcerkiew	10	47-92/9	523C, 547A	Okres nowożytny – być może początek XX w.	Stanowisko produkcyjne – zespół ok. 15 kopców ziemnych (smolarni terpentyniarni ?) oraz towarzyszących im innych form przekształcenia terenu (jamy, rowy)	
Leśnictwo Podcerkiew	11	47-92/10	578B	Okres wpływów rzymskich	8 kurhanów	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Podcerkiew	12	47-92/11	578D	Pradzieje – prawdopodobnie okres wpływów rzymskich	10 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, być może kurhanów	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Podcerkiew	13	48-92/1	671-673 (?)	Epoka brązu – wczesna epoka żelaza	Ślad osadniczy	
Leśnictwo Podcerkiew	14	48-92/2	638C	Pradzieje, być może wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich	Ślad osadniczy	
Leśnictwo Podcerkiew	15	47-92/15	520D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Podcerkiew	16	47-92/16	545D	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Podcerkiew	17	47-92/17	577D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – 3 kopce ziemne o funkcji produkcyjnej (mielerze ?)	
Leśnictwo Podcerkiew	18	47-92/18	578B	Okres nowożytny; okres nowożytny?	Stanowisko produkcyjne – zespół mielerzy; 1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Podcerkiew	19	47-92/19	578B	Okres nowożytny; nieokreślona, prawdopodobnie okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – pozostałości mielerzy; 2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Podcerkiew	20	47-92/20	578C	Okres nowożytny (XIX – 1. poł. XX w. ?)	Pozostałości fundamentów budynku (?)	
Leśnictwo Podcerkiew	21	47-92/21	578D	1915-1918 (?)	Nasyp kolejki (?)	
Leśnictwo Podcerkiew	22	47-92/22	521D	Nieokreślona, być może okres nowożytny	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Podcerkiew	23	47-92/23	544C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Podcerkiew	24	47-92/24	545D	Nieokreślona	8 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Podcerkiew	25	47-92/25	545D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Podcerkiew	26	47-92/26	545D	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Podcerkiew	27	47-92/27	578C	Okres nowożytny – być może początek XX w.	4 kopce ziemne o funkcji produkcyjnej – smolarnie/terpentyniarnie (?)	
Leśnictwo Podcerkiew	28	47-92/28	580C	Okres nowożytny – być może początek XX w.	1 kopiec ziemny o funkcji produkcyjnej – smolarnia/terpentyniarnia (?)	
Leśnictwo Podcerkiew	-	46-92/-	495B	Okres nowożytny	1 stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Podcerkiew	-	47-92/-	493B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Podcerkiew	-	47-92/-	521D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Podcerkiew	-	47-92/-	545D, 578B/C/D, 606B	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Podcerkiew	-	47-92/-	579, 580A/C/D, 607A/B, 608A	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Podcerkiew	-	47-92/-, 48-92/-	608C, 641A	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	

Tab. III.6. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Stoczek (AZP 46-93)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Stoczek	1	46-93/14	453A/C	Okres nowożytny lub XX w.	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 46
Leśnictwo Stoczek	2	46-93/15	453C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 47
Leśnictwo Stoczek	3	46-93/16	453C	Nieokreślona, być może wczesne średniowiecze	7 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, być może kurhanów	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 48
Leśnictwo Stoczek	4	46-93/17	453C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 48
Leśnictwo Stoczek	5	46-93/26	453C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Stoczek	6	46-93/27	477A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 48
Leśnictwo Stoczek	7	46-93/28	477A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Stoczek	8	47-93/1	499, 528, 552	1. połowa XX w. (?), prawdopodobnie okres I wojny światowej	Rów strzelniczy	Kontynuacja stanowiska znajduje się na obszarze Leśnictwa Grudki
Leśnictwo Stoczek	9	46-93/29	453C	Nieokreślona, być może okres nowożytny lub współczesny	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Stoczek	-	46-93/-	402B	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	

Tab. III.7. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Teremiski (AZP 45-92, 46-92)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Teremiski	1	45-92/1	281A	Prawdopodobnie paleolit schyłkowy; wczesne średniowiecze – młodsza faza	Ślad osadniczy; cmentarzysko szkieletowe płaskie lub mocno zniszczone kurhany	Nazwa archiwalna: Uroczysko Zamczysko. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Teremiski	2	45-92/2	338A/B	Wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze – starsza faza	Osada; cmentarzysko kurhanowe ciałopalne	Nazwy archiwalne: Oszmiański 1996, nr 33 i 34; Teremiski-Dąbrowa. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Teremiski	3	45-92/3	281A-D	Wczesny okres atlantycki - mezolit; wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze – młodsza faza; późne średniowiecze	Ślad osadniczy; osada; osada; osada	Nazwa archiwalna: Uroczysko Zamczysko, Uroczysko Obołonie. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Teremiski	4	45-92/4	281A	Wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; okres nowożytny – XVIII – początek XIX w. (?)	Osada; stanowisko produkcyjne - 2 kopce ziemne	Nazwa archiwalna: Uroczysko Obołonie. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Teremiski	5	45-92/5	339A	Prawdopodobnie mezolit lub subneolit; neolit; wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze – młodsza faza; późne średniowiecze – początek okresu nowożytnego; okres nowożytny (XVIII-XIX w.)	Osada; osada; osada; osada; osada	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Teremiski	6	45-92/8	309B	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 30
Leśnictwo Teremiski	7	45-92/9	338A	Nieokreślona, być może wczesne średniowiecze	7 lub 8 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, być może kurhanów	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 31

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Teremiski	8	45-92/10	338A	Nieokreślona	9 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, w tym jeden domniemany	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 32
Leśnictwo Teremiski	9	45-92/11	338B	Nieokreślona, być może wczesne średniowiecze	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, być może kurhany	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 34
Leśnictwo Teremiski	10	45-92/12	338A/B	Wczesna epoka żelaza - okres wpływów rzymskich; późne średniowiecze/okres nowożytny; okres nowożytny	Osada; ślad osadniczy; ślad osadniczy; 8 lub 9 kopców ziemnych o funkcji produkcyjnej	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 34. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Teremiski	11	44-92/38	216B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne - smolarnia	
Leśnictwo Teremiski	12	45-92/13	216B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	13	44-92/39	218B	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	14	45-92/14	219A	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne - smolarnia	
Leśnictwo Teremiski	15	45-92/15	250B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	16	45-92/16	277A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	17	45-92/17	277A	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, w tym 1 domniemany	
Leśnictwo Teremiski	18	45-92/18	277B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	19	45-92/19	277C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	20	45-92/20	279A	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Teremiski	21	45-92/21	280C	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	22	45-92/22	280C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	23	45-92/23	280C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	24	45-92/24	280C	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Teremiski	25	45-92/25	312D	Wczesne średniowiecze - okres nowożytny; nieokreślona, prawdopodobnie okres nowożytny	Osada; 1 kopiec ziemny, być może o funkcji produkcyjnej - mielerz (?)	
Leśnictwo Teremiski	26	45-92/26	310C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	27	45-92/27	311A	Nieokreślona	15 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	28	45-92/28	311A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	29	45-92/29	311C	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	30	45-92/30	311C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	31	45-92/31	312B	Pradzieje	Ślad osadniczy	
Leśnictwo Teremiski	32	45-92/32	338A	Wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze (IX-XI w.)	Ślad osadniczy; osada	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Teremiski	33	45-92/33	338B	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, być może kurhany	
Leśnictwo Teremiski	34	45-92/34	338B	Nieokreślona	9 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	35	45-92/35	338A	Nieokreślona, być może wczesne średniowiecze	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, być może kurhany	
Leśnictwo Teremiski	36	45-92/36	251	Epoka brązu - początki epoki żelaza	Ślad osadniczy	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Teremiski	37	45-92/37	339A	Wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich	Ślad osadniczy	
Leśnictwo Teremiski	38	46-92/16	363A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	39	46-92/17	363A	Nieokreślona	1 domniemany kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	40	45-92/38	309B	Pradzieje; nieokreślona	Ślad osadniczy; 8 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	41	45-92/39	309B	Nieokreślona, być może okres nowożytny	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, być może produkcyjnej	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Teremiski	42	45-92/40	309B	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	43	45-92/45	277A/B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	44	45-92/46	250B?	Okres nowożytny (2. poł. XVIII); początek XX w.	Ślad osadniczy; ślad osadniczy	
Leśnictwo Teremiski	45	45-92/47	338C	Nieokreślona, być może okres nowożytny	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji, być może produkcyjnej	
Leśnictwo Teremiski	46	45-92/48	251D	Nieokreślona	1 domniemany kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	-	45-92/-	250B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	-	45-92/-	250B	Nieokreślona	2 domniemane kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	-	45-92/-	308A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	-	45-92/-	309B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Teremiski	-	45-92/-	311B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Teremiski	-	45-92/-	216D	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	
Leśnictwo Teremiski	-	45-92/-	248B	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	
Leśnictwo Teremiski	-	45-92/-	217	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	
Leśnictwo Teremiski	-	45-92/-	277	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	
Leśnictwo Teremiski	-	44-92/-, 45-92/-	220	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	Kontynuacja stanowiska znajduje się na obszarze BPN i Leśnictwa Jelonka
Leśnictwo Teremiski	-	45-92/-	277C, 307A	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Teremiski	-	45-92/-	278D, 309B, 310A	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziej lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	
Leśnictwo Teremiski	-	45-92/-	310A/B	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziej lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	
Leśnictwo Teremiski	-	45-92/-	280, 281, 311, 312, 338, 339	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziej lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	Kontynuacja stanowiska znajduje się na obszarze BPN
Leśnictwo Teremiski	-	46-92/-	363A/B	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziej lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	
Leśnictwo Teremiski	-	46-92/-	365B, 394A/B	Nieokreślona, prawdopodobnie pradziej lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	Kontynuacja stanowiska znajduje się na obszarze Leśnictwa Batorówka

III.2.2.3. Nadleśnictwo Browsk

Na terenie Nadleśnictwa Browsk zidentyfikowano dotychczas 170 stanowisk archeologicznych. Większość z nich znajduje się na obszarze dwóch leśnictw: Przechody – 38 stanowisk i Gnilec – 33 stanowisk. Nieco ponad 20 stanowisk odnotowano w leśnictwach Łączyno – 21 i Olchówka – 21, a po kilkanaście w pozostałych: leśnictwo Jelonka – 15, leśnictwo Krynica – 18 i leśnictwo Rybaki – 11. Najmniej stanowisk zarejestrowano do tej pory na terenie leśnictw Pasieki i Nowodwory – odpowiednio 9 i 4. Poza tym na obszarze Nadleśnictwa Browsk znajduje się kilka zespołów dawnych pól, z czego najbardziej rozległe i najlepiej zachowane zlokalizowane są w leśnictwach Krynica, Łączyno i Przechody.

Najlepiej dotychczas rozpoznane, wielokulturowe zespoły osadnicze położone są w dwóch miejscach. Pierwszy z nich zlokalizowany jest na północnym brzegu rzeki Jelonki – w uroczysku Jelonka i w jego okolicy. Znajdują się tu m.in. jedne z najlepiej zachowanych wczesnośredniowiecznych cmentarzysk kurhanowych (Leśnictwo Przechody, stan. 9 i 10) oraz szereg osad, w tym przebadana wykopaliskowo osada na stanowisku Leśnictwo Przechody, stan. 6. W ich pobliżu zidentyfikowano pozostałości pól oraz relikty nowożytnej wytwórczości drzewnej, głównie mielerze – Leśnictwo Przechody, stan. 7, 13 i 14. Kolejne cmentarzysko wczesnośredniowieczne (Leśnictwo Przechody, stan. 17) oraz cmentarzysko domniemane (Leśnictwo Przechody, stan. 1) znajdują się w zachodniej części leśnictwa, w dorzeczu Łutowni. Drugi ważny zespół osadniczy, datowany od wczesnej epoki żelaza – okresu wpływów(1) rzymskich do wczesnego średniowiecza, usytuowany był na terenie leśnictwa Krynica. Jego główną część stanowi wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe (Leśnictwo Krynica, stan. 2) oraz położony na wschód od niego drugie skupisko kopców, być może również kurhanów – Leśnictwo Krynica, stan. 5. Zespołom tym towarzyszą wały ziemne, będące pozostałością granic pól. Podobnie jak w nadleśnictwie Białowieża, również w Nadleśnictwie Browsk odnotować można liczne stanowiska produkcyjne z okresu

nowożytnego. Oprócz wspomnianych już mielerzy z leśnictwa Przechody są to m.in. smolarnie (na przykład Leśnictwo Pasieki, stan. 1, 4, 6, Leśnictwo Przechody, stan. 24, 30 i 31).

Bardzo dużą liczbę stanowisk tworzą zespoły kopców ziemnych, których chronologii i funkcji nie można na obecnym etapie badań ustalić. Występują one licznie we wszystkich leśnictwach, zwłaszcza zaś Gnilec i Przechody. Tylko dla niektórych z nich można zaproponować datowanie na epokę neolitu (Leśnictwo Pasieki, stan. 2) czy okres wpływów rzymskich (Leśnictwo Łączyno, stan. 8).

Zestawienie znanych stanowisk archeologicznych z terenu Nadleśnictwa Browśk znajduje się w Tabelach 8–16, zaś ich lokalizacja na Mapach 8–16 (Załącznik 1).

Tab. III.8. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Gnilec (AZP 43-91, 43-92)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Gnilec	1	43-91/2	33B/45B	Prawdopodobnie wczesne średniowiecze; nieokreślona	1 kurhan; 19 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 3; Bernadzki Most stan. 1; Oszmiański 1996, nr 2. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Gnilec	2	43-91/3	45B	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 4 - Bernadzki Most stan. 1
Leśnictwo Gnilec	3	43-91/4	33B	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 5; Bernadzki Most stan. 1. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Gnilec	4	43-91/21	33B/46A	Nieokreślona, być może okres nowożytny	Ok. 7 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 6; Bernadzki Most stan. 2; Nadleśnictwo Browśk stan. 5; Oszmiański 1996, nr 4. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Gnilec	5	43-92/6	47A/C	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 7; Bernadzki Most stan. 3; Nadleśnictwo Browśk stan. 7
Leśnictwo Gnilec	6	43-92/5	34C	Nieokreślona, być może wczesne średniowiecze	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Nadleśnictwo Browśk stan. 6; Oszmiański 1996, nr 7
Leśnictwo Gnilec	7	43-91/5	45B	Nieokreślona	3 lub 4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 3
Leśnictwo Gnilec	8	43-91/6	46B	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 5
Leśnictwo Gnilec	9	43-92/3	46C	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Oszmiański 1996, nr 6; Nadleśnictwo Browśk stan. 4
Leśnictwo Gnilec	10	43-91/7	33B	Nieokreślona, być może okres nowożytny	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji, być może produkcyjnej	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Gnilec	11	43-91/8	33B	Nieokreślona, być może okres nowożytny	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, być może produkcyjnej	
Leśnictwo Gnilec	12	43-91/9	33C	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	13	43-91/10	33C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	14	43-92/31	34A	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia oraz być może inne bardzo słabo zachowane kopce produkcyjne	
Leśnictwo Gnilec	15	43-92/32	34D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	16	43-92/33	34D	Okres nowożytny/XX w.	Skupisko jam o nieokreślonej funkcji, być może magazynowej lub produkcyjnej	
Leśnictwo Gnilec	17	43-91/12	59B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	18	43-91/13	59B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	19	43-91/14	45B	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	20	43-91/15	46B	Nieokreślona	7 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	21	43-91/16	46B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Gnilec	22	43-91/17	55C	Nieokreślona, być może okres nowożytny	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, być może produkcyjnej	
Leśnictwo Gnilec	23	43-91/18	59A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	24	43-91/19	59A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	25	43-91/20	44A/B	Okres nowożytny/XX w.	9 lub 10 jam otoczonych wałami – ziemianki (?)	
Leśnictwo Gnilec	26	43-91/22	58E	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	27	43-91/23	61A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	28	43-91/24	58B	Nieokreślona	2 lub 3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	29	43-91/25	59A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	30	43-91/26	59A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	31	43-91/27	59C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	-	43-91/-	59A	Nieokreślona, być może okres nowożytny/XX w.	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Gnilec	-	43-91/-	61D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Gnilec	-	43-91/-	55D, 58B	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	

Tab. III.9. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Jelonka (AZP 44-92, 44-93)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Jelonka	1	44-92/15	186B	Nieokreślona, być może wczesne średniowiecze	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji - być może kurhany	Nazwa archiwalna: Puszcza Białowieska stan. 20
Leśnictwo Jelonka	2	44-92/16	126A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 14
Leśnictwo Jelonka	3	44-92/17	155C	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 15
Leśnictwo Jelonka	4	44-92/18	100D	Nieokreślona	2 lub 3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 27
Leśnictwo Jelonka	5	44-92/33	79C	Nieokreślona; okres nowożytny – XIX-XX w. (?)	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, być może kurhany; 1 kopiec - pozostałość zabudowy	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 24
Leśnictwo Jelonka	6	44-92/34	102B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Jelonka	7	44-92/35	103C	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne - smolarnia	
Leśnictwo Jelonka	8	44-93/14	129A	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Jelonka	9	44-92/36	155C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Jelonka	10	44-92/37	156A	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Jelonka	11	44-93/15	129A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Jelonka	12	44-93/16	103E	Okres nowożytny, najprawdopodobniej XX w.	Jama otoczona wałem – ziemianka (?)	
Leśnictwo Jelonka	13	44-92/46	125A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Jelonka	14	44-92/47	100A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Jelonka	15	44-92/48	100A	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Jelonka	-	44-92/-	100A/B/C	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Jelonka	-	44-92/-	100D	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Jelonka	-	44-92/-	187D, 188C/D	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	Kontynuacja stanowiska znajduje się na obszarze BPN i Leśnictwa Teremiski

Tab. III.10. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Krynica (AZP 42-91, 43-91)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Krynica	1	42-91/20	759B	Nieokreślona; nieokreślona; okres nowożytny	Skupisko głązów - zniszczone cmentarzysko (?); 2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji; stanowisko produkcyjne - milerze	Nazwy archiwalne: Puszcza Ładzka stan. 2; Uroczysko Sierednie (Serednie)
Leśnictwo Krynica	2	42-91/8	759D, 760C	Wczesne średniowiecze	ok. 30 kurhanów - cmentarzysko	Nazwy archiwalne: Puszcza Ładzka stan. 5; Puszcza Białowieska stan. 44; Puszcza Białowieska stan. 45; Nadleśnictwo Browśk stan. 1. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Krynica	3	43-91/1	780C/D	Nieokreślona; okres nowożytny/XX w.	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji; 4 jamy otoczone wałami - ziemianki (?)	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 1
Leśnictwo Krynica	4	42-91/22	759D	Pradzieje; nieokreślona - być może pradzieje	Ślad osadniczy; pozostałości granic pól	
Leśnictwo Krynica	5	42-91/23	760C	Nieokreślona, być może wczesne średniowiecze	Ok. 16 kopców ziemnych - być może cmentarzysko kurhanowe	
Leśnictwo Krynica	6	43-91/11	780C	Okres nowożytny/XX w.	4 jamy otoczone wałami - ziemianki (?)	
Leśnictwo Krynica	7	42-91/24	765A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynica	8	42-91/25	765A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynica	9	42-91/26	760A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynica	10	42-91/27	760C	Nieokreślona; wczesna epoka żelaza - okres wpływów rzymskich	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji; ślad osadniczy	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Krynica	11	42-91/28	765A	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynica	12	42-91/29	760C	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynica	-	42-91/-	764B	Okres wpływów rzymskich	Osada	
Leśnictwo Krynica	-	43-91/-	780D	Nieokreślona, być może okres nowożytny/XX w.	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynica	-	43-91/-	780D	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynica	-	43-91/-	781C	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Krynica	-	43-91/-	780D	Nieokreślona	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, być może kurhanów	
Leśnictwo Krynica	-	43-91/-	778D	Nieokreślona	1 wał ziemny o nieokreślonej funkcji, być może grodzisko	
Leśnictwo Krynica	-	42-91/-	759B/D, 760A-D, 762A/B, 764B, 765A, 766B/C	Nieokreślona – pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Krynica	-	42-91/-, 43-91/-	763, 764, 765C/D, 766A/C, 767B/C/D, 768B, 769A	Nieokreślona – pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	

Tab. III.11. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Łączyno (obszary AZP 43-93, 43-94)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Łączyno	1	43-93/1	28C	Nieokreślona	9 lub 10 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 17
Leśnictwo Łączyno	2	43-93/12	26B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łączyno	3	43-93/13	27C	Nieokreślona	6 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łączyno	4	43-93/18	26B/D	XX w.	Doły na sadzonki leśne	Stanowisko nie istnieje (nie zostało zaznaczone na mapie)
Leśnictwo Łączyno	5	43-93/19	26C	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – zespół mielerzy	Nazwa archiwalna: Leśnictwo Olchówka stan. 7 (nazwa nadana błędnie w 2015 r.)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Łączyń	6	43-93/21	67A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 13, Olchówka stan. 3. Kopce prawdopodobnie całkowicie zniszczone
Leśnictwo Łączyń	7	43-94/1	28D	Nieokreślona	Nasyp ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 1, Masiewo stan. 1
Leśnictwo Łączyń	8	43-94/2	41D	Wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; nieokreślona	Ślad osadniczy; 12 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łączyń	9	43-94/3	41A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łączyń	10	43-94/4	41D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łączyń	11	43-94/5	41D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łączyń	12	43-93/36	26D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne - zespół mielnicy	
Leśnictwo Łączyń	13	43-93/37	40B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łączyń	14	43-93/38	40B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łączyń	15	43-93/39	68B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łączyń	16	43-93/40	41A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łączyń	17	43-94/6	41B/D	Średniowiecze lub okres nowożytny	Ślad osadniczy	
Leśnictwo Łączyń	18	43-93/41	27A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łączyń	19	43-93/42	27C	Nieokreślona, być może okres nowożytny	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, być może produkcyjnej	
Leśnictwo Łączyń	-	43-93/-	26D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Łączyń	-	43-93/-	28C	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Łączyń	-	43-94/-	26B/C/D, 27A-D, 39A-D, 40A-D, 41B/C/D, 51B, 52A	Nieokreślona – pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	Kontynuacja stanowiska znajduje się na obszarze Leśnictwa Pasieki

Tab. III.12. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Nowosady (AZP 44-91)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	
Leśnictwo Nowosady	1	44-91/17	76A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowosady	2	44-91/18	147B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowosady	-	44-91/-	74B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Nowosady	-	44-91/-	75C	Okres nowożytny (?)	2 kopce ziemne, prawdopodobnie milerze	
Leśnictwo Nowosady	-	44-91/-	94B/D	Nieokreślona – pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	Kontynuacja stanowiska znajduje się na obszarze Leśnictwa Przechody
Leśnictwo Nowosady	-	44-91/-	147D, 178A/B, 179A	Nieokreślona – pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	

Tab. III.13. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Olchówka (AZP 43-92, 43-93, 44-93)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Olchówka	1	43-93/2	63B	Nieokreślona, być może wczesne średniowiecze	6 kopców ziemnych, być może kurhanów	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 12, Olchówka stan. 1, Oszmiański 1996, nr 21
Leśnictwo Olchówka	2	43-93/3	42B	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, w tym 1 obecnie całkowicie zniszczony (nieistniejący)	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 8, Olchówka stan. 1, Oszmiański 1996, nr 22
Leśnictwo Olchówka	3	43-93/4	49B	Nieokreślona	12 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 9 i 10, Olchówka stan. 2, Oszmiański 1996, nr 23
Leśnictwo Olchówka	4	43-93/5	38C	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 29
Leśnictwo Olchówka	5	43-93/6	62C/63 C	Nieokreślona	21 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, być może kurhanów	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 11, Narewka stan. 1
Leśnictwo Olchówka	6	43-93/16	50B	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Olchówka	7	43-93/22	81A	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 14; Narewka stan. 2
Leśnictwo Olchówka	8	43-93/23	66 (?)	Nieokreślona	Ślad osadniczy	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Olchówka	9	43-92/30	80A	Nieokreślona, być może okres nowożytny	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, być może produkcyjnej	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 20
Leśnictwo Olchówka	10	43-93/27	37A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Olchówka	11	43-93/28	37B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Olchówka	12	43-93/29	38A/C	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 2, Olchówka stan. 4
Leśnictwo Olchówka	13	43-93/30	49D	Okres nowożytny – XX w., prawdopodobnie 1. poł. XX w.	3 jamy otoczone wałami - ziemianki (?)	
Leśnictwo Olchówka	14	43-93/31	49D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Olchówka	15	43-93/32	50D	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Olchówka	16	43-93/33	63B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Olchówka	17	43-93/34	63C	Nieokreślona	2 lub 3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Olchówka	18	43-93/35	80B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Olchówka	19	44-93/1	82C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 15; Narewka stan. 3
Leśnictwo Olchówka	-	43-93/-	38C	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Olchówka	-	43-93/-	49A	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	

Tab. III.14. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Pasieki (AZP 42-93, 42-94, 43-93)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Pasieki	1	43-93/20	25D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Pasieki	2	42-94/1	2A/B	Nieokreślona, być może pradzieje	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Pasieki	3	42-94/2	4D	Nieokreślona, być może okres nowożytny	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Pasieki	4	42-94/3	9B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	

Leśnictwo Pasieki	5	43-93/24	16C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Pasieki	6	43-93/25	25A	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne smolarnia –	
Leśnictwo Pasieki	7	43-93/26	17A	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Pasieki	8	42-93/29	17A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Pasieki	9	42-94/4	2A/B	Wczesne średniowiecze (?); późne średniowiecze	Ślad osadniczy; ślad osadniczy	
Leśnictwo Pasieki	-	43-94/-	16D, 17C/D	Nieokreślona – pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	Kontynuacja stanowiska znajduje się na obszarze Leśnictwa Łańczyno

Tab. III.15. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Przechody (AZP 44-91, 44-92)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Przechody	1	44-91/1	95D	Nieokreślona, prawdopodobnie wczesne średniowiecze	2 kopce ziemne z kamiennymi obstawami, prawdopodobnie kurhany	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 16, Oszmiański 1996, nr 8A. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Przechody	2	44-91/15	95D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – 4 mielerze	
Leśnictwo Przechody	3	44-92/1	124C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 48, Puszcza Białowieska stan. 67, Oszmiański 1996, nr 12. Stanowisko wpisane do Rejestru zabytków archeologicznych
Leśnictwo Przechody	4	44-92/2	124B/D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 49, Puszcza Białowieska stan. 68, Oszmiański 1996, nr 12. Stanowisko wpisane do Rejestru zabytków archeologicznych

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Przechody	5	44-92/3	124A/B/C/D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 47, Puszcza Białowieska stan. 69, Oszmiański 1996, nr 12. Stanowisko wpisane do Rejestru zabytków archeologicznych
Leśnictwo Przechody	6	44-92/6	123C	Neolit lub początkowe okresy epoki brązu; starsza epoka brązu; wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze – starsza faza; późne średniowiecze – okres nowożytny	Ślad osadniczy; osada; osada; ślad osadniczy	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Przechody	7	44-92/7	123C	Pradzieje; wczesne średniowiecze; okres nowożytny	Ślad osadniczy; osada; stanowisko produkcyjne – 1 kopiec produkcyjny i 3 mielerze	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 11. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Przechody	8	44-92/8	124A	Epoka brązu (?) / wczesny okres epoki żelaza; wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; średniowiecze / okres nowożytny; nieokreślona, być może pradzieje	Ślad osadniczy; ślad osadniczy; ślad osadniczy; domniemane granice dawnych pól	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Przechody	9	44-92/4	123A	Wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze – młodsza faza	Osada; cmentarzysko kurhanowe szkieletowe (ok. 40 kurhanów)	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 17B, Oszmiański 1996, nr 10, Uroczysko Jelonka. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Przechody	10	44-92/5	123A/C	Wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze – młodsza faza	Osada; cmentarzysko kurhanowe szkieletowe (ok. 40 kurhanów)	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 17A, Oszmiański 1996, nr 10, Uroczysko Jelonka. Stanowisko badane wykopaliskowo

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Przechody	11	44-92/9	152C	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Puszcza Białowieska stan. 18. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Przechody	12	44-91/16	181A (?)	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji (obecnie być może całkowicie zniszczone)	Nazwa archiwalna: Puszcza Białowieska stan. 19
Leśnictwo Przechody	13	44-92/10	124D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne - pozostałości kilku mielerzy	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 25
Leśnictwo Przechody	14	44-92/11	124D	Pradzieje (?); okres nowożytny	Ślad osadniczy; stanowisko produkcyjne - 2 zespoły mielerzy	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 26
Leśnictwo Przechody	15	44-92/12	154A	Nieokreślona, prawdopodobnie okres nowożytny lub XX w.	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 16
Leśnictwo Przechody	16	44-92/13	182D	Nieokreślona	Ok. 10 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 9
Leśnictwo Przechody	17	44-92/14	183B	Pradzieje, prawdopodobnie wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze	Ślad osadniczy; cmentarzysko kurhanowe ciałopalne (17 kurhanów)	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 8' i 69. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Przechody	18	44-92/19	182D	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Przechody	19	44-92/20	183A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Przechody	20	44-92/21	183B	Nieokreślona	10 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Przechody	21	44-92/22	183B	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Przechody	22	44-92/23	183D	Nieokreślona, być może wczesne średniowiecze	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, być może kurhanów	
Leśnictwo Przechody	23	44-92/24	184A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Przechody	24	44-92/25	97B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Przechody	25	44-92/26	99B	Nieokreślona, być może wczesne średniowiecze	Ok. 7 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, być może kurhanów	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 70
Leśnictwo Przechody	26	44-92/27	99D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Przechody	27	44-92/28	97C/122A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Przechody	28	44-92/29	153D	Nieokreślona	8 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Przechody	29	44-92/30	153D	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Przechody	30	44-92/31	122C	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – prawdopodobnie smolarnia	
Leśnictwo Przechody	31	44-92/32	154B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Przechody	32	44-92/44	124B	Wczesne średniowiecze; okres nowożytny; nieokreślona, być może okres nowożytny	Osada; ślad osadniczy; 6 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, w tym 2 niepewne	
Leśnictwo Przechody	33	44-92/45	124A/C	Pradzieje, prawdopodobnie wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze	Ślad osadniczy; osada	
Leśnictwo Przechody	34	44-92/49	153A	Nieokreślona, być może okres nowożytny	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Przechody	35	44-92/50	153A	Nieokreślona; okres nowożytny/XX w.	6 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji; 2 jamy – ziemianki (?)	
Leśnictwo Przechody	-	44-91/-	121B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Przechody	-	44-92/-	183B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Przechody	-	44-92/-	124	Okres wpływ rzymskich	Cmentarzysko płaskie, ciałopalne	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Przechody	-	44-91/-	77C, 95A/C	Nieokreślona – pradzieje wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	Kontynuacja stanowiska znajduje się na obszarze Leśnictwa Nowosady

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Przechody	-	44-91/-	120B/D, 121A/C	Nieokreślona – pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	
Leśnictwo Przechody	-	44-92/-	78A/C/D	Nieokreślona – pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	Zespół badany wykopaliskowo
Leśnictwo Przechody	-	44-92/-	97D, 98B	Nieokreślona – pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	
Leśnictwo Przechody	-	44-92/-	98A/C	Nieokreślona – pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	
Leśnictwo Przechody	-	44-92/-	99B	Nieokreślona – pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	
Leśnictwo Przechody	-	44-92/-	122B, 123, 124	Nieokreślona – pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół uprawnych pól	Zespół badany wykopaliskowo

Tab. III.16. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Rybaki (AZP 42-90, 42-91)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Rybaki	1	42-91/-	747, 748, 753, 754, 759, 760 (?)	Wczesne średniowiecze	Cmentarzysko kurhanowe	Dokładna lokalizacja stanowiska nie jest znana (brak oznaczenia na mapie); nazwy archiwalne: Puszcza Ładzka stan. 1, Uroczysko Stara Narew. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Rybaki	2	42-91/21	749A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	nazwa archiwalna: Puszcza Ładzka stan. 3
Leśnictwo Rybaki	3	42-91/9	750A	Pradzieje, prawdopodobnie neolit; okres wpływów rzymskich (?)	Osada; cmentarzysko kurhanowe (6 kurhanów)	nazwy archiwalne: Puszcza Ładzka stan. 6, Nadleśnictwo Browśk stan. 2, Oszmiański 1996, nr 71. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Rybaki	4	42-91/10	748D	Nieokreślona, prawdopodobnie okres nowożytny	1 kopiec ziemny, być może o funkcji produkcyjnej	nazwy archiwalne: Puszcza Ładzka stan. 7, Nadl. Browśk stan. 3
Leśnictwo Rybaki	5	42-90/126	783B	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Rybaki	6	42-90/2	783A/B	Nieokreślona	9 lub 10 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	nazwa archiwalna: Waški stan. 1. Stanowisko wpisane do Rejestru zabytków archeologicznych, badane wykopaliskowo
Leśnictwo Rybaki	7	42-90/127	745A	Nieokreślona, być może okres nowożytny/XX w.	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 72
Leśnictwo Rybaki	8	42-91/30	749D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	nazwy archiwalne: Puszcza Ładzka stan. 6, Nadleśnictwo Browśk stan. 2, Oszmiański 1996, nr 71
Leśnictwo Rybaki	-	42-91/-	758A	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Rybaki	-	42-91/-	758B	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Rybaki	-	42-90/-	740A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	

III.2.2.4. Nadleśnictwo Hajnówka

Na terenie Nadleśnictwa Hajnówka zarejestrowano do tej pory 219 stanowisk archeologicznych. Największa ich liczba znajduje się na obszarze następujących leśnictw: Postołowo – 30 stanowisk, Sacharewo – 38 stanowisk, Krynoczka – 31 stanowisk i Łozice – 37 stanowisk. Od kilkunastu do nieco ponad 20 stanowisk odnotowano w leśnictwach: Czerlonka – 21, Długi Bród – 18, Topiło – 17 i Wilczy Jar – 18.. Najmniej stanowisk zarejestrowano do tej pory na terenie leśnictw Leśnica i Słobódka – odpowiednio 4 i 5. Poza tym na obszarze Nadleśnictwa Hajnówka zarejestrowano kilkanaście zespołów dawnych pól. Największy z ich zlokalizowany jest w leśnictwie Postołowo, a kilka mniejszych również w innych częściach Nadleśnictwa.

Do najbardziej wartościowych i najlepiej rozpoznanych zespołów osadniczych należy ten położony na terenie uroczyska Szczekotowo (oddz. 213, 214). Znajdujące się tu zespoły kopców ziemnych, w tym wczesnośredniowieczne i pradziejowe kurhany (Leśnictwo Postołowo, stan. 1–5 i 11), tworzą unikatowy w skali Polski i Europy krajobraz kulturowy. Towarzyszą im wielokulturowe osady i kopce produkcyjne (Leśnictwo Postołowo, stan. 1, 2, 7 i 8), które są świadectwem jednego z najważniejszych nowożytnych miejsc produkcyjnych na terenie Puszczy Białowieskiej. Kolejny ważny zespół osadniczy znajduje się w pobliżu leśniczówki Sacharewo i obejmuje wielokulturową osadę (leśnictwo Sacharewo, stan. 9) oraz zespół kopców (kurhanów?) pochodzący przypuszczalnie z końca okresu starożytnego.

Bardzo liczną grupę stanowisk, zwłaszcza w południowej części nadleśnictwa Hajnówka, tworzą kopce produkcyjne, które można zapewne datować na początek XX w. Koncentrują się one zwłaszcza na terenie leśnictw Łozice i Czerlonka. Poza tym, podobnie jak na pozostałym obszarze Puszczy, występują tu datowane na XVI–XVIII w. smolarnie

(m.in. Leśnictwo Łozice, stan. 1, Leśnictwo Topiło, stan. 11–13) i mielerze (m.in. Leśnictwo Sacharowo, stan. 10 i 11).

Zestawienie znanych stanowisk archeologicznych z terenu Nadleśnictwa Hajnówka zawarto w Tabelach 17–26, zaś ich lokalizację zaznaczono na Mapach 17–26 (Załącznik 1).

Tab. III.17. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Czerlonka (46-91, 46-92, 47-91)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Czerlonka	1	46-91/5	415C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Oszmiański 1996, nr 55
Leśnictwo Czerlonka	2	46-91/6	415A	Pradzieje, prawdopodobnie wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; okres nowożytny; nieokreślona, zapewne okres nowożytny	Ślad osadniczy; stanowisko produkcyjne – 2 smolarnie; 3 kopce ziemne, prawdopodobnie o funkcji produkcyjnej	Oszmiański 1996, nr 54
Leśnictwo Czerlonka	3	46-91/7	415A	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Oszmiański 1996, nr 53
Leśnictwo Czerlonka	4	46-91/8	414B/415A	Nieokreślona	9 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Puszcza Białowieska stan. 37, Oszmiański 1996, nr 52
Leśnictwo Czerlonka	5	46-91/18	442D	Nieokreślona	Skupiska kamieni o nieokreślonej funkcji, być może cmentarzysko	
Leśnictwo Czerlonka	6	46-92/6	468C/E	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne - 11 kopców ziemnych – smolarni (?) / terpentyniarni (?)	Oszmiański 1996, nr 50
Leśnictwo Czerlonka	7	46-92/7	468C	Okres nowożytny; nieokreślona	Stanowisko produkcyjne - 6 kopców ziemnych – smolarni (?) / terpentyniarni (?); 1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Oszmiański 1996, nr 51
Leśnictwo Czerlonka	8	46-91/-	414D	Okres nowożytny; nieokreślona, zapewne okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia; 3 kopce ziemne, prawdopodobnie o funkcji produkcyjnej	
Leśnictwo Czerlonka	11	46-91/33	416D	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	5 kopców o funkcji produkcyjnej	
Leśnictwo Czerlonka	10	46-91/32	416D	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	4 kopce o funkcji produkcyjnej	
Leśnictwo Czerlonka	9	46-91/31	416D	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	3 kopce o funkcji produkcyjnej	
Leśnictwo Czerlonka	-	46-91/-	414B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Czerlonka	-	46-91/-	414B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Czerlonka	-	46-91/-	414D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Czerlonka	-	46-91/-	415C	Nieokreślona, być może okres nowożytny (początek XX w.?)	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji, być może produkcyjnej	
Leśnictwo Czerlonka	-	46-91/-	415C	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	6 kopców o funkcji produkcyjnej	
Leśnictwo Czerlonka	-	46-91/-	467C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Czerlonka	-	46-91/-	463B	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Czerlonka	-	47-91/-	486D	Nieokreślona	6 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Czerlonka	-	47-91/-	490C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Czerlonka	-	47-91/-	486C	Nieokreślona	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Czerlonka	-	46-91/-	414A, B, C, D	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Czerlonka	-	46-91/-	415B, D, 416A, C, D	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	Kontynuacja stanowiska znajduje się na obszarze Leśnictwa Krynoczek
Leśnictwo Czerlonka	-	46-91/-	441A, C	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	

Tab. III.18. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Długi Bród (AZP 47-90, 47-91, 48-90, 48-91)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Długi Bród	1	48-91/5	632A	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Długi Bród	2	48-90/-	627A	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Długi Bród	3	48-91/7	629D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Długi Bród	4	48-91/8	599D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Długi Bród	5	48-91/10	662D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – zespół mielerzy	
Leśnictwo Długi Bród	6	48-91/13	632D	Okres nowożytny lub XIX/XX w.	Stanowisko produkcyjne (?) – 2 jamy lub smolarnie	
Leśnictwo Długi Bród	-	47-90/-	594A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Długi Bród	-	47-90/-	595B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Długi Bród	-	47-91/-	597B	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Długi Bród	-	47-91/-	597B	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Długi Bród	-	47-91/-	598C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Długi Bród	-	47-91/-	598A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Długi Bród	-	47-91/-	597D	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Długi Bród	-	48-90/-	596C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Długi Bród	-	48-90/-	596C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Długi Bród	-	48-90/-	596C	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Długi Bród	-	48-90/-	629A	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Długi Bród	-	48-91/-	598C	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Długi Bród	-	47-91/-, 48-91/-	599B/D	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	

Tab. III.19. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Krynoczek (AZP 45-91, 46-91)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Krynoczek	1	46-91/9	387D	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 36, Oszmiański 1996, nr 65
Leśnictwo Krynoczek	2	46-91/10	387D	Neolit/starszy okres epoki brązu; wczesne średniowiecze; nieokreślona, być może wczesne średniowiecze	Osada; cmentarzysko kurhanowe ciepłopalne (6 kurhanów); 4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji, być może kurhany	Nazwy archiwalne: Oszmiański 1996, nr 64, Puszcza Białowieska stan. 36
Leśnictwo Krynoczek	3	46-91/11	387C, D	Nieokreślona	8 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Oszmiański 1996, nr 63, Puszcza Białowieska sant. 36
Leśnictwo Krynoczek	4	46-91/12	387C/D	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 62
Leśnictwo Krynoczek	5	46-91/13	355B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Oszmiański 1996, nr 61, Puszcza Białowieska st. 30

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Krynoczek	6	46-91/14	356C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Oszmiański 1996, nr 61, Puszcza Białowieska st. 30
Leśnictwo Krynoczek	7	46-91/21	355C/356C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynoczek	8	46-91/22	387	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Puszcza Białowieska st. 33. Stanowisko niezlokalizowane w terenie
Leśnictwo Krynoczek	9	45-91/10	304C	Pradziej – epoka kamienia	Ślad osadniczy	Nazwa archiwalna: Puszcza Białowieska stan. 69
Leśnictwo Krynoczek	10	45-91/14	333D	Pradziej (?); wczesne średniowiecze (XI-XII w. ?); późne średniowiecze lub okres nowożytny	Ślad osadniczy lub osady	Nazwa archiwalna: Puszcza Białowieska stan. 70
Leśnictwo Krynoczek	11	46-91/25	355B, C	Okres nowożytny – 1. poł. XX w. (?)	3 zagłębienia otoczone wałami oraz 2 jamy – obiekty o nieokreślonej funkcji, być może związane z działaniami wojennymi	
Leśnictwo Krynoczek	12	45-91/37	330B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia i kopiec z jamą lub wał ziemny	
Leśnictwo Krynoczek	13	45-91/38	330D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Krynoczek	14	46-91/28	359C	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia i jama	
Leśnictwo Krynoczek	15	46-91/34	355A	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Krynoczek	-	45-91/-	301A	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	1 kopiec produkcyjny	
Leśn Krynoczek	-	46-91/-	356A/C	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynoczek	-	46-91/-	356B	Nieokreślona	1 kopiec o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynoczek	-	46-91/-	359A	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynoczek	-	46-91/-	356C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśn Krynoczek	-	46-91/-	356D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynoczek	-	46-91/-	356D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Krynoczek	-	46-91/-	355C	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	3 kopce produkcyjne	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Krynoczka	-	46-91/-	358D	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynoczka	-	46-91/-	387B	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynoczka	-	46-91/-	387B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynoczka	-	46-91/-	387A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Krynoczka	-	46-91/-	387A	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	1 kopiec produkcyjny	
Leśnictwo Krynoczka	-	46-91/-	387B	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	1 kopiec produkcyjny	
Leśnictwo Krynoczka	-	46-91/-	387B	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	1 kopiec produkcyjny	
Leśnictwo Krynoczka	-	46-91/-	387B	Nieokreślona, być może początek XX w.	1 kopiec ziemny, być może o funkcji produkcyjnej	
Leśnictwo Krynoczka	-	45-91/-, 46-91/-	332D, 333A/C, 359B, 360A/B/C	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	

Tab.III. 20. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Leśnica (AZP 47-91, 47-92)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Leśnica	1	47-92/29	543D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Leśnica	2	47-92/30	519B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Leśnica	-	47-92/-	543B	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Leśnica	-	47-91/-	541C	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	

Tab. III.21. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Łozice (AZP 47-90, 47-91)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Łozice	1	47-90/-	567D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Łozice	2	47-90/-	566C	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	4–6 kopców produkcyjnych	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	534D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	534D	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	3 kopce produkcyjne	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	536D	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	1 kopiec produkcyjny	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	566A	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	1 kopiec produkcyjny	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	566B	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	2 kopce produkcyjne	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	566B	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	1 kopiec produkcyjny	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	566B	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	1 kopiec produkcyjny	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	566B	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	1 kopiec produkcyjny	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	566B	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	1 kopiec produkcyjny	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	566B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	568A	Nieokreślona	1 kopiec produkcyjny	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	568A	Nieokreślona	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji oraz 1 domniemany	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	568A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	568A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	568A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	568A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	566C	Nieokreślona	Wał ziemny – prawdopodobnie ziemianka	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	566C	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	566C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	566C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	566D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	567D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łozice	-	47-90/-	568A, C	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	7 kopców produkcyjnych	
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	514A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	514B	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	12 kopców produkcyjnych	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	513C	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	2 kopce ziemne produkcyjne	
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	538A/B, 513C/D	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	Ok. 30 kopców produkcyjnych	
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	537C	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	3 kopce ziemne produkcyjne	
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	569A/B, 570A	Nieokreślona	Ok. 13 kopców ziemnych, w większości o funkcji produkcyjnej	
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	570C	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	1 kopiec produkcyjny	
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	569B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	569D	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	570C/D	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	9 kopców produkcyjnych	
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	568D	Okres nowożytny, prawdopodobnie początek XX w.	10 kopców produkcyjnych	
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	569A	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne smolarnia	–
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	537B/D	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	537C, 569A/B, 570A	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Łozice	-	47-91/-	570A/C/D	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	

Tab. III.22. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Postołowo (AZP 44-91, 45-91, 45-92)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Postołowo	1	45-91/15	214C	Okres nowożytny (XVIII w. ?)	1 kopiec	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 1, Uroczysko Szczekotowo stan. 1
Leśnictwo Postołowo	2	45-91/16	214C	Okres nowożytny	Duży mielerz i 1 kopiec	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 2, Uroczysko Szczekotowo stan. 2

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Postołowo	3	45-91/19	214C/D	Późny mezolit lub wczesny/średniowieczny neolit, wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich, starsza faza wczesnego średniowiecza – V/VI-VII w. (?), wczesne średniowiecze (2 poł. XI – poł. XIII w.)	Ślady osadnicze i osady, 57 kurhanów cmentarzysko WSR	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 3, Uroczysko Szczekotowo stan. 3. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Posotołowo	4	45-91/20	214D	Późny mezolit lub neolit (?), wczesna epoka żelaza (?) – okres wpływów rzymskich, późny okres wpływów rzymskich (?)	Ślady osadnicze, 6 kopców ziemnych – cmentarzysko kurhanowe (?)	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 4, Puszcza Białowieska stan. 25, Uroczysko Szczekotowo stan. 4. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Postołowo	5	45-91/21	214C/D	Starszy okres epoki brązu, wczesna epoka żelaza - okres wpływów rzymskich, nieokreślona, być może starsza faza wczesnego średniowiecza lub przełom OWR i WSR (V/VI-VII w.), starsza faza wczesnego średniowiecza (?), starsza faza wczesnego średniowiecza (VII-IX w.), okres nowożytny	Ślady osadnicze, osady, 11 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, najprawdopodobniej cmentarzysko kurhanowe; 41 kurhanów cmentarzysko kurhanowe ciałopalne; smolarnia nowożytna	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 5, Puszcza Białowieska stan. 22 i 23, Uroczysko Szczekotowo stan. 5. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Postołowo	6	45-91/22	214C	Późny mezolit lub neolit; neolit/starszy okres epoki brązu; wczesny okres epoki żelaza - okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze; okres nowożytny (XVI-XVII w.)	Ślady osadnicze i osady	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Postołowo	7	45-91/23	214D/2 46B	Okres nowożytny (2. poł. XVIII w. ?)	Stanowisko produkcyjne – zespół młynów i kopców ziemnych	
Leśnictwo Postołowo	8	45-91/24	214B	Nieokreślona	6 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Postołowo	9	45-92/7	214B	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 27, Oszmiański 1996, nr 68

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Postołowo	10	45-91/25	214B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Postołowo	11	45-91/17	213D, 214C	Neolit (?)/starszy okres epoki brązu (?); wczesna epoka żelaza - okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze (VIII-IX/X w.); wczesne średniowiecze (2. poł. XI – 1. poł. XIII w.); okres nowożytny	śląd osadniczy; osady; 5 kurhanów – cmentarzysko; 1 kopiec produkcyjny; pozostałości pól	Nazwy archiwalne: Puszcza Białowieska stan. 21, Oszmiański 1996, nr 67. Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Postołowo	12	45-91/26	213D	Nieokreślona, pradzieje, średniowiecze, nieokreślona	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji; ślady osadnicze; pozostałości pól	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Postołowo	13	45-91/27	214C	Okres nowożytny; prawdopodobnie XIX w. – 1- poł. XX w.	Stanowisko produkcyjne – smolarnia; 1 kopiec ziemny – być może pozostałości budynku lub gruzowisko	
Leśnictwo Postołowo	14	45-91/12	245C	Pradzieje – epoka kamienia/epoka brązu	Ślad osadniczy	Nazwa archiwalna: Puszcza Białowieska stan. 67
Leśnictwo Postołowo	15	45-91/11	273B	Pradzieje – epoka kamienia/epoka brązu	Ślad osadniczy	Nazwa archiwalna: Puszcza Białowieska stan. 68
Leśnictwo Postołowo	16	45-91/13	245B	Epoka kamienia (?); wczesna epoka żelaza – okres wpływów rzymskich; wczesne średniowiecze (?), późne średniowiecze (?) – okres nowożytny	Ślady osadnicze i osady	Nazwa archiwalna: Puszcza Białowieska stan. 71
Leśnictwo Postołowo	17	45-91/29	213D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Postołowo	18	45-92/41	247A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Postołowo	19	45-92/42	247A	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Postołowo	20	45-91/30	213B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Postołowo	21	44-91/19	213B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Postołowo	22	44-91/20	213A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Postołowo	23	45-91/31	213D	Pradzieje; wczesne średniowiecze; nieokreślona	Ślady osadnicze/osady; pozostałości pól	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Postołowo	24	45-91/32	245B	Pradzieje; wczesne średniowiecze (młodsza faza); nieokreślona	Ślady osadnicze; pozostałości pól	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Postołowo	25	45-91/33	245B	Nieokreślona	Ślad osadniczy; pozostałości pól	Stanowisko badane wykopaliskowo

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Postołowo	26	45-91/35	272B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Postołowo	-	45-91/-	243B	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Postołowo	-	45-91/-	243B, 211D	Nieokreślona	6 lub 8 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Postołowo	-	45-91/-	273B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Postołowo	-	45-91/-	273C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Postołowo	-	44-92, 45-91, 45-92	213B/D, 214, 245B, 246A	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	Zespół badany wykopaliskowo
Leśnictwo Postołowo	-	45-92	215C, 247	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	

Tab. III.23. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Sacharewo (46-90, 46-91)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Sacharewo	1	46-91/1	385D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 56
Leśnictwo Sacharewo	2	46-91/2	413A	Nieokreślona	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 59
Leśnictwo Sacharewo	3	46-91/3	413A	Schyłek okresu wpływów rzymskich – początkowa faza wczesnego średniowiecza	10 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, prawdopodobnie kurhanów	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 57
Leśnictwo Sacharewo	4	46-91/4	412A	Nieokreślona	10 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, być może kurhanów	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 60
Leśnictwo Sacharewo	5	46-91/16	384D	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	6	46-91/17	383D, 384C	Nieokreślona	8 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, w tym 2 domniemane	
Leśnictwo Sacharewo	7	46-91/19	384D, 385D	Nieokreślona	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	8	46-91/20	384B, D	Nieokreślona	15 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	9	46-91/23	413A	Okres wpływów rzymskich – początkowa faza wczesnego średniowiecza	Osada wielokulturowa	
Leśnictwo Sacharewo	10	46-91/29	412B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – 2 mielerze	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Sacharewo	11	46-91/30	412B/ 413A	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – mielerz	
Leśn, Sacharewo	-	46-91/-	384B	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	1 kopiec o funkcji produkcyjnej	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-91/-	384B	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	4 kopce o funkcji produkcyjnej	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-91/-	384B, 385C	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	3 kopce o funkcji produkcyjnej	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-91/-	385C	Nieokreślona, prawdopodobnie okres nowożytny/XX w.	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-91/-	383D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo. Sacharewo	-	46-91/-	384D	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	2 kopce o funkcji produkcyjnej	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-91/-	384D	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	5 kopców o funkcji produkcyjnej	
Sacharewo	-	46-91/-	384D	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	1 kopiec o funkcji produkcyjnej	
Sacharewo	-	46-91/-	384D	Okres nowożytny (?), być może początek XX w.	1 kopiec o funkcji produkcyjnej (?)	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-91/-	385D	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśn. Sacharewo	-	46-91/-	385E	Nieokreślona	6 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-91/-	411B	Nieokreślona	7 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-91/-	411B	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśn Sacharewo	-	46-91/-	413B	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-91/-	413C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-91/-	437D	Nieokreślona	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-91/-	437D	Nowożytna	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-90/-	383D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-90/-	383D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-90/-	383D	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	1 kopiec o funkcji produkcyjnej	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-90/-	410C	Nieokreślona, prawdopodobnie okres nowożytny/XX w.	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Sacharewo	-	46-90/-	410C	Nieokreślona, prawdopodobnie okres nowożytny/XX w.	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-90/-	411A	Okres nowożytny, zapewne początek XX w.	1 kopiec o funkcji produkcyjnej	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-90/-	411B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-90/-	411B	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-90/-	411B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Sacharewo	-	47-91/-	485B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne smolarnia	-
Leśnictwo Sacharewo	-	46-91/-	412C, 411D, 437A	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-91/-	385C	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Sacharewo	-	46-91/-	414A, C, 413A, B	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	

Tab. III.24. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Słobódka (AZP 48-90, 48-91)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Słobódka	-	48-91/-	664A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Słobódka	-	48-91/-	696B	Nieokreślona	Stanowisko produkcyjne smolarnia	-
Leśnictwo Słobódka	-	48-91/-	697B	Nieokreślona	8 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Słobódka	-	48-90/-	724A	Okres I lub II wojny światowej (?)	Okopy/rowy strzeleckie	
Leśnictwo Słobódka	-	48-90/-	724B	Okres I lub II wojny światowej (?)	Okopy/rowy strzeleckie	

Tab. III.25. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Topiło (AZP 48-91, 48-92)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Topiło	1	48-91/1	601C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 77

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Topiło	2	48-91/2	601C	Nieokreślona, prawdopodobnie okres nowożytny	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji, być może produkcyjnej	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 77
Leśnictwo Topiło	3	48-91/3	634E, 668A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji. Owalne, niewielkie, płaskie kopce. Wymiary: 10×10×0,3 m, 10×10×0,3 m. Obiekty niebadane.	
Leśnictwo Topiło	4	48-91/4	668A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji. Owalny, niewielki, płaski kopiec. Wymiary: 13×11×0,5 m. Obiekt niebadany.	
Leśnictwo Topiło	5	48-92/3	669B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Topiło	6	48-92/4	669B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji Wymiary: 12 × 12 × 0,4 m. Obiekt niebadany	
Leśnictwo Topiło	7	48-92/5	669D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji Wymiary: 25 × 24 × 1,1 m. Obiekt niebadany	
Leśnictwo Topiło	8	48-92/6	669D	XIX (?) – XX w. I/II wojna światowa?	Jama otoczona wałem ziemnym – ziemianka (?) 1 kopiec ziemny – interpretowany jako stanowisko ogniowe. Owalny, średniej wielkości, pierścieniowaty kopiec. Wymiary: 13 × 13 × 0,5 m. Obiekt niebadany.	
Leśnictwo Topiło	9	48-92/7	669E	Okres nowożytny – 1 poł. XX w. (?) Okres nowożytny – II wojna światowa?	Zagłębienie terenu otoczone wałami – stanowisko ogniowe (?) Nasyp ziemny – interpretowany jako stanowisko czołgowe. Prostokątny, zamknięty z 3 stron wałem o wysokości ok. 0,7 m. Wymiary: 25 × 14 × 0,7 m. Obiekt niebadany.	
Leśnictwo Topiło	10	48-91/6	668D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Topiło	11	48-91/9	633B	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Topiło	12	48-91/11	633C	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Topiło	13	48-91/12	633D	Okres nowożytny	1 zagłębienie otoczone wałem – smolarnia (?)	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Topiło	-	47-91/-	514E	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Topiło	-	47-91/-	573A, B	Nieokreślona	7 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Topiło	-	47-91/-	573B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Topiło	-	47-91/-	573B	Nieokreślona	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Topiło	-	47-91/-, 48-91/-	600D, 601C	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	

Tab. III.26. Zestawienie stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Wilczy Jar (AZP 45-91, 46-91, 46-92)

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Wilczy Jar	1	46-91/15	416B	Okres nowożytny/współczesny (XIX – 1 poł. XX w. ?)	1 kopiec – relikty zabudowy lub kopiec produkcyjny (?)	Nazwy archiwalne: Leśnictwo Wilczy Jar stan. 1; Oszmiański 1996, nr 66
Leśnictwo Wilczy Jar	2	45-91/28	306C	Okres wpływów rzymskich	Grób kurhanowy lub miejsce kultu	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Wilczy Jar	3	46-92/18	391B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Wilczy Jar	4	46-92/19	391B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Wilczy Jar	5	46-92/20	391B/D	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	Nazwa archiwalna: Oszmiański 1996, nr 73
Leśnictwo Wilczy Jar	6	46-92/21	468B	Nieokreślona, prawdopodobnie początek XX w.	Stanowisko produkcyjne - 3 kopce ziemne, prawdopodobnie smolarnie (?) / terpentyniarnie (?)	
Leśnictwo Wilczy Jar	7	46-91/24	416A	Nieokreślona	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Wilczy Jar	8	45-91/34	306D	Epoka brązu – wczesna epoka żelaza	Osada	Stanowisko badane wykopaliskowo
Leśnictwo Wilczy Jar	9	46-91/26	443A	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Wilczy Jar	10	46-91/27	443B	-	4 niewielkie wzniesienia – struktury geologiczne	Stanowisko nie istnieje
Leśnictwo Wilczy Jar	11	45-91/39	334A/C	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – skupisko mielerzy	
Leśnictwo Wilczy Jar	-	46-91/-	388B	Nieokreślona, być może okres nowożytny lub XIX – XX w.	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji	

Nazwa stan.	Nr stan.	Nr stan. na obszarze AZP	Oddz.	Chronologia	Funkcja	Uwagi
Leśnictwo Wilczy Jar	-	46-91/-	417B	Okres nowożytny (?)	Stanowisko produkcyjne (?) – smolarnia (?)	
Leśnictwo Wilczy Jar	-	46-91/-	417C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Wilczy Jar	-	46-91/-	417D	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Wilczy Jar	-	46-92/-	444C	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Wilczy Jar	-	46-92/-	444D	Okres nowożytny	Stanowisko produkcyjne – smolarnia	
Leśnictwo Wilczy Jar	-	46-92/-	468B	Nieokreślona	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji	
Leśnictwo Wilczy Jar	-	45-91/-, 45-92/-	306D	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Wilczy Jar	-	45-91/-, 45-92/-	334A/B/ D	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Wilczy Jar	-	45-92/-, 46-92/-	335A/C, 362A/B	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Wilczy Jar	-	46-91/-, 46-92/-	361C/D, 390A	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Wilczy Jar	-	46-92/-	391A/B	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	
Leśnictwo Wilczy Jar	-	46-92/-	391D, 419B/C	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	Kontynuacja stanowiska znajduje się na obszarze Leśnictwa Batorówka
Leśnictwo Wilczy Jar	-	46-91/-	416A/C/ D	Nieokreślona, prawdopodobnie pradzieje lub wczesne średniowiecze	Zespół pól uprawnych	Kontynuacja stanowiska znajduje się na obszarze Leśnictwa Czerlonka

Tab.III.27. Zestawienie liczbowe znanych stanowisk archeologicznych z terenu polskiej części Puszczy Białowieskiej

Nazwa	Ogólna liczna stanowisk archeologicznych – bez zespołów pól	W tym wpisanych do rejestru zabytków	Ogólna liczna stanowisk archeologicznych – tylko zespoły pól
Białowiecki Park Narodowy	74	29	15
Leśnictwo Batorówka	14	0	3
Leśnictwo Grudki	13	0	0

Leśnictwo Nowe	24	0	3
Leśnictwo Podcerkiew	31	0	3
Leśnictwo Stoczek	10	0	0
Leśnictwo Teremiski	51	0	11
łącznie na terenie Nadleśnictwa Białowieża	143	0	20
Leśnictwo Gnilec	33	0	1
Leśnictwo Jelonka	15	0	3
Leśnictwo Krynica	18	0	2
Leśnictwo Łączyno	21	0	1
Leśnictwo Nowosady	4	0	2
Leśnictwo Olchówka	21	0	0
Leśnictwo Pasieki	9	0	1
Leśnictwo Przechody	38	3	7
Leśnictwo Rybaki	11	1	0
łącznie na terenie Nadleśnictwa Browsk	170	4	17
Leśnictwo Czerlonka	21	0	3
Leśnictwo Długi Bród	18	0	1
Leśnictwo Krynoczka	31	0	1
Leśnictwo Leśnica	4	0	0
Leśnictwo Łozice	37	0	3
Leśnictwo Postołowo	30	5	2
Leśnictwo Sacharewko	38	0	3
Leśnictwo Słobódka	5	0	0
Leśnictwo Topiło	17	0	1
Leśnictwo Wilczy Jar	18	0	7
łącznie na terenie Nadleśnictwa Hajnówka	219	5	21
łącznie na terenie Puszczy Białowieskiej	606	38	73

IV. Analiza istniejących zapisów w przepisach prawa i dokumentach/wytycznych stosowanych w Nadleśnictwach Białowieża, Browsk i Hajnówka, Regionalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska w Białymstoku (rezerваты przyrody zlokalizowane na terenie Puszczy Białowieskiej) i Białowieskiego Parku Narodowego

Na wstępie należy przypomnieć, że podstawowym aktem prawnym Rzeczypospolitej Polski jest *Konstytucja* z dnia 2 kwietnia 1997 r., gdzie wśród sześciu najważniejszych wartości, których ochrona należy do absolutnie podstawowych obowiązków państwa, na piątym miejscu znajduje się dziedzictwo narodowe (art.5 Konstytucji RP).

Jedną ze składowych dziedzictwa narodowego jest dziedzictwo archeologiczne, które w świetle prawa międzynarodowego rozumiane jest jako „wszelkie pozostałości, obiekty i jakiegokolwiek inne ślady ludzkości z minionych epok: (I) których zachowanie i analizy pomogą prześledzić historię ludzkości i jej stosunek do środowiska naturalnego, (II) dla których wykopaliska i odkrycia oraz inne metody badań nad dziejami ludzkości i jej środowiskiem są podstawowym źródłem informacji” (art. 1, ust. 2 *Europejskiej konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego* z 1992 r.). Lub ujmując to nieco inaczej „Dziedzictwo archeologiczne jest tą częścią dziedzictwa materialnego, w stosunku do której podstawowej informacji dostarczają metody archeologiczne. Obejmuje ono wszelkie ślady ludzkiej egzystencji i składa się z miejsc związanych z wszystkimi świadectwami działalności ludzkiej, opuszczonych budowli i wszelkiego rodzaju pozostałości (włączając w to obiekty podziemne i podwodne), wraz z wszelkim ruchomym materiałem kulturowym z nimi związanym” (art. 1 *Międzynarodowej Karty Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym* z 1989 r.).

Podstawowym aktem prawnym określającym sposób postępowania z zabytkami jest *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z dnia 23 lipca 2003 r., z późniejszymi zmianami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840). Stanowiska znajdujące się na terenie Puszczy Białowieskiej podlegają zatem tym samym przepisom prawa, co obiekty położone poza jej zasięgiem. Warto przytoczyć z niej fragmenty, które bezpośrednio dotyczą zabytków archeologicznych. W art. 3 czytamy: „zabytek archeologiczny - zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem”. W przypadku obiektów przedstawionych w rozdziale III niniejszej ekspertyzy nie ulega zatem wątpliwości, że są one zabytkami archeologicznymi (rozważania na temat różnych rodzajów zabytków archeologicznych – por. Kobyliński 2001).

Dwa kolejne artykuły mówią o zabytkach archeologicznych znajdujących się na terenie lasów lub gruntów ornych:

Art. 127:

W ustawie z dnia 28 września 1991 r. o lasach (Dz. U. z 2000 r. Nr 56, poz. 679, Nr 86, poz. 958 i Nr 120, poz. 1268, z 2001 r. Nr 110, poz. 1189 i Nr 145, poz. 1623, z 2002 r. Nr 25, poz.

253, Nr 113, poz. 984 i Nr 200, poz. 1682 oraz z 2003 r. Nr 80, poz. 717 i 721) wprowadza się następujące zmiany:

1) w art. 7 ust. 3 otrzymuje brzmienie:

„Gospodarka leśna w lasach wpisanych do rejestru zabytków i w lasach, na terenie których znajdują się zabytki archeologiczne wpisane do rejestru zabytków, prowadzona jest w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, z uwzględnieniem przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.”;

Art. 131:

W ustawie z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych (Dz. U. Nr 16, poz. 78, z 1997 r. Nr 60, poz. 370, Nr 80, poz. 505 i Nr 160, poz. 1079, z 1998 r. Nr 106, poz. 668, z 2000 r. Nr 12, poz. 136 i Nr 120, poz. 1268, z 2001 r. Nr 81, poz. 875 i Nr 100, poz. 1085, z 2002 r. Nr 113, poz. 984 oraz z 2003 r. Nr 80, poz. 717) art. 34 otrzymuje brzmienie: „Art. 34. W stosunku do gruntów, na których znajdują się zabytki archeologiczne, wojewódzki konserwator zabytków może określić, w drodze decyzji, zakres i sposób eksploatacji takich gruntów”.

Widać z tego zatem, że wszelkie działania związane z zabytkami archeologicznymi znajdującymi się na terenie lasów winny być ustalane w porozumieniu z Wojewódzkim konserwatorem zabytków i ma on prawo decydować o ich losach. W przypadku stanowisk położonych na terenie Puszczy Białowieskiej jest w tym jednak pewna trudność, bowiem jak to przedstawione zostanie niżej, liczba stanowisk, które uznawane są w nadleśnictwach za obiekty archeologiczne – i co za tym idzie uwzględniane w planowaniu m.in. zalesień – jest znikoma. Jeszcze mniej stanowisk jest wpisanych do rejestru zabytków. Jako że nie ma takiego obowiązku prawnego, Lasy Państwowe nie konsultują z Wojewódzkim konserwatorem zabytków działań związanych z prowadzeniem gospodarki leśnej.

Przyjrzyjmy się zatem, jak wygląda świadomość zarządzania dziedzictwem archeologicznym na terenie trzech puszczańskich nadleśnictw. Podstawowymi dokumentami są tutaj *Programy ochrony przyrody. Plany urządzania lasu*, wyznaczające kierunki działania dla tych jednostek organizacyjnych. Obiekty archeologiczne, w tym także te wpisane do rejestru zabytków woj. podlaskiego, uwzględnione były w planach urządzania lasu (PUL) z lat 2012-2021 i znaleźć je można także w projektach PUL przygotowanych na lata 2022-2031 (jeszcze niezatwierdzonych).

Pierwszy z nich, przygotowany dla terenu administrowanego przez Nadleśnictwo Białowieża - *Program ochrony przyrody. Plan urządzania lasu Nadleśnictwa Białowieża na okres 01.01.2022 – 31.12.2031*, liczy wraz z załącznikami ponad 200 stron. Część dotycząca archeologii zajmuje około 2 stron (s. 110-112), przy czym większość to ogólny zarys historii badań archeologicznych. Warto tutaj przytoczyć pełne teksty wszystkich dokumentów, aby uświadomić, jak niewiele informacji jest tam zawartych (podkreślenia Dariusz Krasnodębski):

„Obszar Nadleśnictwa Białowieża podobnie jak cała Puszcza Białowieska bogaty jest w zabytki archeologiczne. Występują tu liczne cmentarzyska kurhanowe, pozostałości dawnych mielerzy, smolarni, potażarni itp. oraz specyficzne obiekty liniowe – pozostałości dawnych miedz. **Pomimo dużego nagromadzenia obiektów tylko niewielka ich część została wpisana do rejestru zabytków.**

Historia odkryć archeologicznych w Puszczy sięga 1825 r. kiedy to administracja carska rozkopała wczesnośredniowieczne cmentarzysko w uroczysku Zamczysko. Jednak na poważne badania trzeba było czekać do końca I WŚ kiedy to niemiecki archeolog Alfred Götze zinwentaryzował 328 kopców ziemnych i na 35 z nich przeprowadziła badania

wykopaliskowe. Szerzej zakrojone badania prowadzono już po II WŚ w latach 60. i 70. Podczas wykopalisk prowadzonych przez Irenę Górską w 1973 r. odkryto 30 nowych skupisk kopców ziemnych (Krasnodębski, Olczak 2012). Prof. Faliński (1980) udokumentował występowanie 88 stanowisk kurhanowych z 542 kurhanami. Przeprowadzona w 1996 roku na zlecenie Wojewódzkiego Oddziału Służby Ochrony Zabytków w Białymstoku inwentaryzacja kurhanów na obszarze Puszczy Białowieskiej (bez Rezerwatu Ścisłego BPN) wykazała obecność na tym terenie 80 stanowisk i 515 kurhanów. Wznowienie zainteresowania archeologią Puszczy Białowieskiej w XXI wiąże się z podjęciem zagadnień związanych z badaniem wpływu człowieka przemiany środowiska przyrodniczego przez naukowców z Instytutu Biologii Ssaków PAN w Białowieży przy współpracy z Instytutem Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie. W 2003 r. w Uroczysku Zamczysko rozpoznano cmentarzysko wczesnośredniowieczne, w 2004-05 r. w Rezerwacie Podcerkwa gdzie potwierdzono osadę związaną z kulturą ceramiki kreskowej. W latach 2005-08 prowadzono prace na obszarze siedzib królewskich – w Parku Pałacowym i uroczysku Stara Białowieża gdzie potwierdzono istnienie dworu myśliwskiego, prawdopodobnie najstarszego w Puszczy. Szeroko zakrojone prace prowadzono w 2011 r. na uroczysku Obolonie (Krasnodębski, Olczak 2012).

Od 2015 r. prowadzone są badania z użyciem lotniczego skanowania laserowego w ramach projektów Life+ ForBioSensing oraz Ocena stanu różnorodności biologicznej w Puszczy Białowieskiej na podstawie wybranych elementów przyrodniczych i kulturowych (Zapłata, Stareńczak 2016), uzupełnienie o terenowe rozpoznanie wykrytych obiektów. Wyniki wskazują na dużo większą niż dotąd sądono aktywność ludzką w Puszczy w okresie wpływów rzymskich (I-IV w. n.e.) i wczesnym średniowieczu (VI-XIII w.) (Stareńczak i in. 2020). **Podczas badań zidentyfikowano ponad 20 tys. potencjalnych punktowych obiektów archeologicznych**, z czego część przebadano identyfikując m.in. kurhany, mielerze czy potażarnie. Ale **na szczególną uwagę zasługuje wykrycie blisko 300 km pozostałości po dawnych polach uprawnych** (miedz), na powierzchni ok. 2500 ha obecnie pokrytej przez las. Wiek wykrytych pól określono na podstawie analizy radiowęglowej na I-IV oraz VII-VIII w. n.e. Najnowsze odkrycia wskazują na duże pole do dalszych badań. Dotychczasowe wykopaliska wskazują, że najliczniejsze cmentarzyska kurhanowe pochodzą z okresu wczesnego średniowiecza. Prace wykopaliskowe wykazały, że są wśród nich zarówno kurhany zawierające pochówki szkieletowe, jak i całopalne. Ich powstanie datuje się na X – poł. XIII w. i przypisuje się osadnictwu ruskiemu. Na terenie Puszczy odnajdywano również tzw. groby płaskie, które wiążą się z osadnictwem mazowieckim tamtego okresu. Największe kurhany mają u podstawy średnicę do kilkunastu metrów, najliczniej spotykane są obiekty o średnicy od 8 do 12 metrów. Ich wysokość jest zróżnicowana i z reguły nie przekracza 1 metra. Na omawianym terenie spotykane są kurhany o różnym kształcie – od kolistego do czworokątnego. Większość z nich występuje w grupach od kilku do kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu sztuk, tylko nieliczne występują pojedynczo.

Większość stanowisk kurhanowych zlokalizowana jest wzdłuż większych i średnich cieków puszczańskich, głównie Narewki i jej dopływów: Łutowni, Przędzielnej, Orłowki, Hwoźnej, Jelonki i Braszczy. W dorzeczu rzeki Leśnej ilość kurhanów jest znacznie mniejsza.

W Wykazie zabytków archeologicznych województwa podlaskiego (stan na 18.03.2019 r.) zaewidencjonowano jeden obiekt na terenie Nadleśnictwa Białowieża – uroczysko „Zamczysko”, wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe (nr rej. C-101, dec. nr RZ-4012-9/RS/07 z dn. 17.10.2007 r.), zlokalizowany jest w oddziale 281Ab.”

Informację o obiektach archeologicznych w tym dokumencie dopełnia kilka liniiek dotyczących nowożytnych obiektów sepulkralnych:

„Mogiły, cmentarze i miejsca pamięci, obiekty cenne historycznie na gruntach nadleśnictwa”, które już jednak nie mieszczą się w kategorii zabytków archeologicznych. Są to: miejsce straceń z lat 1941 – 44; dwa krzyże z okresu międzywojennego, mogiła z krzyżem upamiętniająca mieszkańców Białowieży, którzy zmarli w trakcie epidemii w 1710 r. (tylko ten obiekt można podciągnąć pod kategorię stanowisk archeologicznych), krzyż w miejscu obozowania powstańców w 1863 r. oraz mogiła (powstańcza?), krzyż upamiętniający zesłanych na Sybir. W podrozdziale tym znalazło się także zdanie: **„Ponadto na terenie Nadleśnictwa Białowieża znajdują się liczne kurhany i mielerze niewpisane do rejestru zabytków:**

- kurhany: 220 Bc, 220Df, 309Ab, 338Bf, 338Ci, 448Bb, 448Da, 453Cc;
- mielerze: 474Db, 522Cc, 525Cj, 549Cj”.

Uzupełnieniem tej informacji jest krótka wzmianka w drugim dokumencie o nazwie *Prognoza oddziaływania na środowisko planu urządzenia lasu Nadleśnictwa Białowieża*: „Oddziaływanie na zabytki i dobra kultury materialnej. Zabytki i dobra kultury materialnej na terenie nadleśnictwa, ze względu na ich lokalizację, można podzielić na 2 grupy:

- znajdujące się bezpośrednio na gruntach Lasów Państwowych,
- zlokalizowane w zasięgu administracyjnym nadleśnictwa.

Na podstawie danych uzyskanych w trakcie prac taksacyjnych oraz informacji uzyskanych z nadleśnictwa, można stwierdzić, iż zabytki oraz dobra kultury materialnej stanowią: obiekty archeologiczne, cmentarze, mogiły, krzyże i obeliski upamiętniające zdarzenia historyczne. **Wszystkie obiekty cenne kulturowo znane są gospodarzowi terenu, zostały zinwentaryzowane i są chronione przed zniszczeniem.** Lokalizacja wymienionych wyżej obiektów zaznaczona jest na odpowiednich mapach tematycznych, będących załącznikiem Planu. **Odpowiednie wykonanie zabiegów gospodarczych w drzewostanach nie spowoduje zniszczenia tych obiektów. Nie stwierdzono również wpływu założeń Planu na zabytki w zasięgu terytorialnym nadleśnictwa.** Należy uznać, że realizacja zapisów analizowanego dokumentu wykazuje obojętne oddziaływanie na zabytki i dobra kultury materialnej”.

Tyle w tekstach pisanych, pora zatem przyjrzeć się dokumentowi o nazwie *Mapa sytuacyjno-przeglądowa walorów przyrodniczo-kulturowych Nadleśnictwa Białowieża*. Jak wynika z zamieszczonej na niej legendy, w interesujących nas kategoriach uwzględnione zostały na niej: „kurhany” oznaczone przez czarne kwadraty, „mielerze” oznaczone przez brązowe kwadraty oraz symbol „dwóch wież”, którym oznaczono tzw. miejsca kulturowe.

W kategorii „kurhany” uwzględnione zostały obiekty znajdujące się w oddziałach: 220B, 220D, 309A, 338B, 338C, 448B, 448D, 453C. Do tego dochodzą trzy lokalizacje w kategorii „mielerz”: 474D, 522C, 525C, 549C. Te dane wyczerpują informacje dotyczące terenu Nadleśnictwa Białowieża. Jak widać, nie jest tego zbyt wiele i duży niedosyt pozostawia także ich interpretacja oraz wyróżnienie akurat tych obiektów, spośród kilkudziesięciu, o ile nie kilkuset innych, zlokalizowanych na tym obszarze. Co ciekawe, w podobnym dokumencie obejmującym lata 2012-2021 autorzy co prawda ograniczyli opis archeologii do niecałej strony, ale podają przynajmniej informację o ogólnej liczbie obiektów:

Tabela 35. Rozmieszczenie kurhanów w Nadleśnictwie Białowieża (PUL 2012-2021)

Obręb	Liczba stanowisk	Liczba obiektów
Białowieża	5	17
Zwierzyniec	17	86

Dopisano także trzy wiele znaczące zdania „**W okresie od powstania kurhanów do czasów dzisiejszych uległa zmniejszeniu ilość i wielkość cmentarzysk. Część obiektów pochłonęło późniejsze osadnictwo, rozbudowa węglarni oraz gospodarka leśna. Wnętrza kurhanów są często miejscem schronienia ssaków leśnych. Wspomnieć również należy o próbach plądrowania niektórych stanowisk kurhanowych**”.

Z nieznanych przyczyn w aktualnym opracowaniu zabrakło wśród nich tak ważnych i znanych obiektów archeologicznych jak miejsce, w którym znajdował się pierwszy królewski dwór myśliwski w uroczysku Stara Białowieża – Szlak Dębów Królewskich, w oddz. 367A czy zespół wczesnośredniowiecznych kurhanów w uroczysku Teremiski-Dąbrowa, oddz. 338A. Dziwi to tym bardziej że w miejscach tych Nadleśnictwo ustawiło niegdyś lub utrzymuje nadal tablice informacyjne, mówiące o wynikach wykopalisk i traktuje je jako atrakcję turystyczną (por. niżej).

Przyjrzyjmy się teraz, jak wygląda sytuacja na terenie zarządzanym przez Nadleśnictwo Browsk. Podobnie jak w przypadku Nadleśnictwa Białowieża, podstawowym dokumentem jest *Programu ochrony przyrody. Plan urządzania lasu Nadleśnictwa Browsk*. Mowa tu o projekcie dokumentu przygotowanego na lata 2022-2031. W tym prawie 250 stronicowym opracowaniu archeologia również zajmuje 2 strony (s. 116-118):

Obszar Nadleśnictwa Browsk podobnie jak cała Puszcza Białowieska bogaty jest w zabytki archeologiczne. Występują tu liczne cmentarzyska kurhanowe, pozostałości dawnych mielarzy, smolarni, potażarni itp. oraz specyficzne obiekty liniowe – pozostałości dawnych miedz. Pomimo dużego nagromadzenia obiektów tylko niewielka ich część została wpisana do rejestru zabytków (tab. 29).

Historia odkryć archeologicznych w Puszczy sięga 1825 r. kiedy to administracja carska rozkopała wczesnośredniowieczne cmentarzysko w uroczysku Zamczysko. Jednak na poważne badania trzeba było czekać do końca I WŚ kiedy to niemiecki archeolog Alfred Götze zinwentaryzował 328 kopców ziemnych i na 35 z nich przeprowadził badania wykopaliskowe. Z okresu międzywojennego pochodzą doniesienia o kurhanach w oddz. 748/753 w Puszczy Lackiej. Szerzej zakrojone badania prowadzono już po II WŚ w latach 60. i 70. Duży zasięg miały zwłaszcza wykopaliska prowadzone przez Irenę Górską w 1973 r. kiedy to odkryto 30 nowych skupisk kopców ziemnych. Przez następne 30 lat Puszcza Białowieska uznawana była za teren mało interesujący dla archeologów, przede wszystkim ze względu na powszechną wówczas w środowisku opinię o „pustce osadniczej na obszarach leśnych”, braku możliwości prowadzenia badań powierzchniowych i trudności związane z pracami wykopaliskowymi w terenie leśnym [Krasnodębski & Olczak 2012].

Prace inwentaryzacyjne podjął zaś ekolog, prof. Faliński [1980], który w polskiej części Puszczy Białowieskiej udokumentował występowanie 88 stanowisk kurhanowych z 542 kurhanami. Przeprowadzona w 1996 roku na zlecenie Wojewódzkiego Oddziału Służby Ochrony Zabytków w Białymstoku inwentaryzacja kurhanów na obszarze Puszczy Białowieskiej (bez Rezerwatu Ścisłego BPN) wykazała obecność na tym terenie 80 stanowisk i 515 kurhanów. **Z danych tych wynika, że w Nadleśnictwie Browsk stwierdzono 30 stanowisk z 196 kurhanami (Obr. Browsk: 7 stanowisk, 33 kurhany; Narewka: 14 stanowisk, 128 kurhanów; Lacka Puszcza: 9 stanowisk, 35 kurhanów).**

Wznowienie zainteresowania archeologią Puszczy Białowieskiej w XXI wiąże się z podjęciem zagadnień związanych z badaniem wpływu człowieka przemiany środowiska przyrodniczego przez naukowców z Instytutu Biologii Ssaków PAN w Białowieży przy współpracy

z Instytutem Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie. Badania koncentrowały się początkowo na analizie obiektów łowieckich (np. Wielkiego Kletna), a w dalszej kolejności prac, nasypów związanych z produkcją przemysłową, zidentyfikowanych później jako potażarnie, milerze i smolarnie, w północnej i środkowej części Puszczy [Krasnodębski & Olczak 2012]. Obiecujące wyniki pociągnęły za sobą dalsze prace w 2003 r. W uroczysku Zamczysko rozpoznano cmentarzysko wczesnośredniowieczne, w 2004-05 r. w rezerwacie Podcerkwa potwierdzono osadę związaną z kulturą ceramiki kreskowanej. W latach 2005-08 prowadzono prace na obszarze siedzib królewskich – w Parku Pałacowym i uroczysku Stara Białowieża, gdzie potwierdzono istnienie dworu myśliwskiego, prawdopodobnie najstarszego w Puszczy. Szeroko zakrojone prace prowadzono w 2011 r. w uroczysku Obołonie.

Rewolucję w badaniu archeologii Puszczy Białowieskiej przyniosły jednak dopiero badania z użyciem lotniczego skanowania laserowego prowadzone od 2015 r. w ramach projektów Life+ FoeBioSensing oraz Ocena stanu różnorodności biologicznej w Puszczy Białowieskiej na podstawie wybranych elementów przyrodniczych i kulturowych [Zapłata & Stereńczak 2016], uzupełnione o terenowe rozpoznanie wykrytych obiektów. Wyniki wskazują na dużo większą, niż dotąd sądzono aktywność ludzką w Puszczy w okresie wpływów rzymskich (I-IV w. n.e.) i wczesnym średniowieczu (VI-XIII w.) [Stereńczak i in. 2020]. **Podczas badań zidentyfikowano ponad 20 tys. potencjalnych punktowych obiektów archeologicznych,** z czego część przebadano identyfikując m.in. kurhany, mielerze czy potażarnie. **Ale na szczególną uwagę zasługuje wykrycie blisko 300 km pozostałości po dawnych polach uprawnych (miedz), na powierzchni ok. 2500 ha** obecnie pokrytej przez las. Wiek wykrytych pól określono na podstawie analizy radiowęglowej na I-IV oraz VII-VIII w. n.e.

Najnowsze odkrycia wskazują na duże pole do dalszych badań. Dotychczasowe wykopaliska wskazują, że najliczniejsze cmentarzyska kurhanowe pochodzą z okresu wczesnego średniowiecza. Prace wykopaliskowe wykazały, że są wśród nich zarówno kurhany zawierające pochówki szkieletowe, jak i całopalne. Ich powstanie datuje się na X – poł. XIII w. i przypisuje się osadnictwu ruskiemu. Na terenie Puszczy odnajdywano również tzw. groby płaskie, które wiążą się z osadnictwem mazowieckim tamtego okresu. Największe kurhany mają u podstawy średnicę do kilkunastu metrów, najliczniej spotykane są obiekty o średnicy od 8 do 12 metrów. Ich wysokość jest zróżnicowana i z reguły nie przekracza 1 metra. Na omawianym terenie spotykane są kurhany o różnym kształcie – od kolistego do czworokątnego. Większość z nich występuje w grupach od kilku do kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu sztuk, tylko nieliczne występują pojedynczo.

Większość stanowisk kurhanowych zlokalizowana jest wzdłuż większych i średnich cieków puszczańskich, głównie Narewki i jej dopływów: Łutowni, Przędzielnej, Orłówki, Hwoźnej, Jelonki i Braszczu. W dorzeczu rzeki Leśnej ilość kurhanów jest znacznie mniejsza. Duża liczba kurhanów znajduje się na terenie Obrębu Narewka.

Jak wspomniano wyżej, tylko niewielka część odkrytych obiektów została wpisana do rejestru zabytków. Na gruntach w zarządzie Nadleśnictwa Browsk znajdują się cztery takie obiekty. Pełen wykaz zabytków archeologicznych w granicach administracyjnych nadleśnictwa wpisanych do rejestru umieszczono w tabeli poniżej (dane z BIP Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku – Rejestr C, stan na 18 marca 2019 r.).

Tabela 30. Rejestr zabytków archeologicznych (PUL 2012-2021)

Lp.	Powiat	Gmina	Miejscowość	Obiekt	Nr rejestru	Data wpisu	Nr decyzji
1	hajnowski	Narew	Łosinka	Kurhan	C-4	8.01.1958	Kult. V-2b-107-36-58
2	hajnowski	Narew	Łosinka	Cmentarzysko kurhanowe, 5 kurhanów	173, 11/A	12.05.1960	Kl.III-2-173-6/60
3	hajnowski	Narew	Narew	Osada wydmowa z epoki kamienia	C-37	29.12.1976	670-1/59/76 i 670-1/60/76
4	hajnowski	Narew	Waśki	6 kurhanów w kompleksie leśnym nieopodal wsi Waśki, Leś. Rybaki, oddz. 783A i 783B	125-A; C-1	10.11.1970	670-1/22/70 i 670-1/23/70
5	hajnowski	Narewka	Gruszki	Kurhan, st. 1, w Puszczy Białowieskiej, w oddz. 124Ca na granicy z 124Aa i 124Da	196/A	28.10.1974	670-1/17/74
6	hajnowski	Narewka	Gruszki	Kurhan, st. 2, w Puszczy Białowieskiej, oddz. 124Ca	197/A	28.10.1974	670-1/18/74
7	hajnowski	Narewka	Gruszki	Kurhan, st. 3, w Puszczy Białowieskiej, w oddz. 124Da na granicy z 124Ba	198/A	28.10.1974	670-1/19/74

Tyle o archeologii. Nie jest tego dużo, ale w porównaniu z wcześniej obowiązującym PUL (lata 2012-2021) i tak nastąpił olbrzymi przyrost informacji, gdyż wówczas nie wspomniano żadnego zabytku archeologicznego (napisano jedynie, że w Puszczy występują kurhany, m.in. w rezerwacie Szczekotowo i w oddziale 387D, które nie znajdują się na terenie Nadleśnictwa Browsek).

Z powyższej tabelki widać jednak, że na terenie zarządzanym przez Nadleśnictwo Browsek znajdują się jedynie obiekty 4-7, z czego tylko trzy położone w okolicach miejscowości Gruszki wchodzą w skład głównego kompleksu leśnego Puszczy Białowieskiej.

Co ciekawe, na *Mapie sytuacyjno-przeglądowej walorów przyrodniczo-kulturowych Nadleśnictwa Browsk* znalazły się także inne obiekty związane z przeszłością kulturową Puszczy. Ze względu na brak rozróżnienia na obiekty „archeologiczne” lub „kulturowe” i zastosowanie tylko jednej ikony („dwie wieże”) o nazwie „miejsca kulturowe”, trudno stwierdzić, czy chodzi tylko o obiekty/stanowiska archeologiczne, czy też o inne ślady przeszłości Puszczy. W każdym razie znaczek ten postawiono w oddziałach: 33B, 45B, 46C, 59D, 100B/100D, 100C, 123D, 124A, 124B, 124C/124D, 124D, 126A, 747C, 783A.

Uzupełnieniem tej informacji są jeszcze *Mogiły i miejsca pamięci narodowej*, wśród których znajdują się pomniki, mogiły, miejsca straceń i krzyże upamiętniające tragiczne wydarzenia przede wszystkim z okresu I i II Wojny Światowej i powstań narodowych. W tabeli znalazły się m.in. mogiła żołnierza radzieckiego (pilota) z II Wojny Światowej, mogiła podleśniczego zastrzelonego podczas pełnienia obowiązków służbowych (sprzed II wojny światowej), pomnik upamiętniający Danutę Siedzikówną „Inkę” przy siedzibie Nadleśnictwa 4 Łączyń, mogiła żołnierza radzieckiego z II wojny światowej, grób zbiorowy mieszkańców wsi Łuka i Tarnopol zamordowanych przez Niemców 18 sierpnia 1941 r., mogiła żołnierzy radzieckich z II Wojny Światowej itp.

W dokumencie tym znalazła się także deklaracja: „W zakresie ochrony środowiska kulturowego i krajobrazu należy dążyć do ochrony i utrzymania w należyтым stanie technicznym obiektów kultury materialnej wpisanych do rejestru zabytków, miejsc pamięci narodowej itp. oraz zachowania i ochrony przed zmianami przyrodniczego krajobrazu ukształtowanego w procesie historycznym wraz z tradycyjnymi formami zabudowy i zagospodarowania. **Szczególną uwagę służby nadleśnictwa muszą zwrócić na zewidencjonowane, a niewpisane do rejestru zabytków obiekty archeologiczne tj. kurhany, mielerze, potażarnie oraz prehistoryczne miedze**”. Ze względu jednak na fakt, iż nie podano informacji, gdzie te obiekty się znajdują, trudno przyjąć, by ta uwaga miała znaczenie praktyczne.

Problematyka zabytków archeologicznych uwzględniona została także w dokumencie o nazwie *Prognoza oddziaływania na środowisko. Plan urządzania lasu Nadleśnictwa Browsk*. W rozdziale nazwanym *Oddziaływanie na zabytki i dobra kultury materialnej* padają następujące stwierdzenia:

„Zabytki i dobra kultury materialnej na terenie nadleśnictwa, ze względu na ich lokalizację, można podzielić na 2 grupy:

- znajdujące się bezpośrednio na gruntach Lasów Państwowych,
- zlokalizowane w zasięgu administracyjnym nadleśnictwa.

Na podstawie danych uzyskanych w trakcie prac taksacyjnych oraz informacji uzyskanych z nadleśnictwa można stwierdzić, iż zabytki oraz dobra kultury materialnej stanowią: obiekty archeologiczne, cmentarze, mogiły, krzyże i obeliski upamiętniające zdarzenia historyczne. Wszystkie obiekty cenne kulturowo znane są gospodarzowi terenu, zostały zinwentaryzowane i są chronione przed zniszczeniem. Lokalizacja wymienionych wyżej obiektów zaznaczona jest na odpowiednich mapach tematycznych, będących załącznikiem Planu. **Odpowiednie wykonanie zabiegów gospodarczych w drzewostanach nie spowoduje zniszczenia tych obiektów.** Nie stwierdzono również wpływu założeń Planu na zabytki w zasięgu terytorialnym nadleśnictwa. Należy uznać, że realizacja zapisów analizowanego dokumentu wykazuje obojętne oddziaływanie na zabytki i dobra kultury materialnej.”

A zatem podobnie jak w przypadku opracowania dotyczącego Białowieży sądzić można, że wszystkie znajdujące się na terenie zarządzanym przez Nadleśnictwo Browsk stanowiska

archeologiczne są zabezpieczone. Tylko że tak naprawdę, poza wymienieniem ogólnej lokalizacji, nigdzie nie napisano, co to za zabytki i na czym miałyby polegać ich chronienie przed zniszczeniem.

Jeszcze bardziej enigmatycznie wygląda to w przypadku trzeciego puszczańskiego nadleśnictwa – Hajnówki. Tu również oprzeć się możemy na dokumentach, które zostały przygotowane na lata 2022-2031. Przyjrzyjmy się zatem pierwszemu z nich, czyli liczącemu ponad 270 stron dokumentowi o nazwie *Program ochrony przyrody. Plan urządzenia lasu nadleśnictwa Hajnówka*. Zaczyna się dość optymistycznie, bowiem pierwsza wzmianka o stanowiskach archeologicznych pojawia się już na stronie 33: „Rezerwat Szczekotowo. Rezerwat częściowy, leśny i przyrody nieożywionej. Powołany został zarządzeniem Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 16 października 1979 r. (M.P. nr 26 poz. 141), zmienione zarządzeniem RDOŚ w Białymstoku z dnia 19 grudnia 2016 r. (Dz. Urz. Woj. Podl. poz. 4931). Powierzchnia rezerwatu wynosi 36,63 ha (wg aktu powołującego 36,67 ha). Położony jest w północnej części Nadleśnictwa Hajnówka, nad rzeczką Łutownią, w obrębie Hajnówka w oddziałach: 214Ca-h, j-n, 214Da-d. Celem utworzenia rezerwatu jest zachowanie w stanie nienaruszonym dla celów naukowych, dydaktycznych i turystycznych największego puszczańskiego skupiska ziemnych kurhanów słowiańskich z okresu wczesnego średniowiecza, pozostałości po smolarniach i węglarniach z XVIII wieku, użytkowanych przez mieszkańców istniejącej tu kiedyś wsi Szczekotowo oraz zbiorowisk grądowych z licznymi drzewami pomnikowymi i szeregiem roślin rzadkich i chronionych. Lasy i położone w środku rezerwatu łąki kryją interesujące zabytki archeologiczne mogące przyczynić się do poznania dziejów zasiedlania Puszczy Białowieskiej. W granicach rezerwatu znajduje się ok. 130 kurhanów o średnicy od 3 do 20 metrów i wysokości od 0,7 do 2 m.

Wśród zespołów leśnych największą powierzchnię zajmuje grąd *Tilio-Carpinetum* z licznymi dębami szypułkowymi o wymiarach drzew pomnikowych. W sąsiedztwie rzeczki Łutowni występuje łęg jesionowo-olszowy *Fraxino-Alnetum* z fragmentami olsu porzeczkowego *Ribeso nigri-Alnetum*. Rezerwat nie posiada aktualnego planu ochrony ani ustanowionych zadań ochronnych”.

Ostatnie zdanie nie napawa optymizmem, ale ważne jest, że znajdujące się na terenie rezerwatu kurhany i nowożytne obiekty produkcyjne objęte są jakąś formą ochrony i nie podlegają gospodarce leśnej. Nieco więcej (pozornie) informacji znaleźć można na stronach 112-114:

„Obszar Nadleśnictwa Hajnówka podobnie jak cała Puszcza Białowieska bogaty jest w zabytki archeologiczne. Występują tu liczne cmentarzyska kurhanowe, pozostałości dawnych mielerzy, smolarni, potażarni itp., oraz specyficzne obiekty liniowe – pozostałości dawnych miedz. Pomimo dużego nagromadzenia obiektów tylko niewielka ich część została wpisana do rejestru zabytków”.

Historia odkryć archeologicznych w Puszczy sięga 1825 r., kiedy to administracja carska rozkopała wczesnośredniowieczne cmentarzysko w uroczysku Zamczysko. Jednak na poważne badania trzeba było czekać do końca I WŚ, kiedy to niemiecki archeolog Alfred Götze zinwentaryzował 328 kopców ziemnych i na 35 z nich przeprowadziła badania wykopaliskowe. Szerzej zakrojone badania prowadzono już po II WŚ w latach 60-tych. i 70-tych. Podczas wykopalisk prowadzonych przez Irenę Górską w 1973 r. odkryto 30 nowych skupisk kopców ziemnych [Krasnodębski, Olczak 2012]. Prof. Faliński (1980) udokumentował występowanie 88 stanowisk kurhanowych z 542 kurhanami. Przeprowadzona w 1996 roku na zlecenie Wojewódzkiego Oddziału Służby Ochrony Zabytków w Białymstoku

inwentaryzacja kurhanów na obszarze Puszczy Białowieskiej (bez Rezerwatu Ścisłego BPN) wykazała obecność na tym terenie 80 stanowisk i 515 kurhanów.

Wznowienie zainteresowania archeologią Puszczy Białowieskiej w XXI wiąże się z podjęciem zagadnień związanych z badaniem wpływu człowieka przemiany środowiska przyrodniczego przez naukowców z Instytutu Biologii Ssaków PAN w Białowieży przy współpracy z Instytutem Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie. W 2003 r. w Uroczysku Zamczysko rozpoznano cmentarzysko wczesnośredniowieczne, w 2004-05 r. w Rezerwacie Podcerkwa gdzie potwierdzono osadę związaną z kulturą ceramiki kreskowej. W latach 2005-08 prowadzono prace na obszarze siedzib królewskich – w Parku Pałacowym i uroczysku Stara Białowieża gdzie potwierdzono istnienie dworu myśliwskiego, prawdopodobnie najstarszego w Puszczy. Szeroko zakrojone prace prowadzono w 2011 r. na uroczysku Obołonie [Krasnodębski, Olczak 2012].

Od 2015 r. prowadzone są badania z użyciem lotniczego skanowania laserowego w ramach projektów Life+ ForBioSensing oraz Ocena stanu różnorodności biologicznej w Puszczy Białowieskiej na podstawie wybranych elementów przyrodniczych i kulturowych (Zapłata, Stereńczak 2016), uzupełnienie o terenowe rozpoznanie wykrytych obiektów. Wyniki wskazują na dużo większą, niż dotąd sądzono aktywność ludzką w Puszczy w okresie wpływów rzymskich (I-IV w. n.e.) i wczesnym średniowieczu (VI-XIII w.) [Stereńczak i in. 2020]. **Podczas badań zidentyfikowano ponad 20 tys. potencjalnych punktowych obiektów archeologicznych, z czego część przebadano identyfikując m.in. kurhany, mielerze czy potażarnie. Ale na szczególną uwagę zasługuje wykrycie blisko 300 km pozostałości po dawnych polach uprawnych (miedz), na powierzchni ok. 2500 ha obecnie pokrytej przez las. Wiek wykrytych pól określono na podstawie analizy radiowęglowej na I-IV oraz VII-VIII w. n.e.**

Najnowsze odkrycia wskazują na duże pole do dalszych badań. Dotychczasowe wykopaliska wskazują, że najliczniejsze cmentarzyska kurhanowe pochodzą z okresu wczesnego średniowiecza. Prace wykopaliskowe wykazały, że są wśród nich zarówno kurhany zawierające pochówki szkieletowe, jak i całopalne. Ich powstanie datuje się na X – poł. XIII w. i przypisuje się osadnictwu ruskiemu. Na terenie Puszczy odnajdywano również tzw. groby płaskie, które wiążą się z osadnictwem mazowieckim tamtego okresu. Największe kurhany mają u podstawy średnicę do kilkunastu metrów, najliczniej spotykane są obiekty o średnicy od 8 do 12 metrów. Ich wysokość jest zróżnicowana i z reguły nie przekracza 1 metra. Na omawianym terenie spotykane są kurhany o różnym kształcie – od kolistego do czworokątnego. Większość z nich występuje w grupach od kilku do kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu sztuk, tylko nieliczne występują pojedynczo.

Większość stanowisk kurhanowych zlokalizowana jest wzdłuż większych i średnich cieków puszczańskich, głównie Narewki i jej dopływów: Łutowni, Przędzielnej, Orłówki, Hwoźnej, Jelonki i Braszcy. W dorzeczu rzeki Leśnej ilość kurhanów jest znacznie mniejsza.

Największe skupisko cmentarzysk puszczańskich znajduje się nad rzeką Łutownią w Nadleśnictwie Hajnówka, oddz.: 214C, 214D, gdzie odnaleziono liczne kurhany zgrupowane w 5 stanowiskach. W celu ich ochrony utworzono w 1979 r. rezerwat archeologiczny - leśny „Szczekotowo”. Obiekty te figurują w wykazie zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru, wyszczególniono je w tabeli poniżej (dane z BIP Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku – Rejestr C, stan na 18 marca 2019 r.).

Podobnie jak w przypadku opracowania przygotowanego dla Nadleśnictwa Browsk, także i hajnowskie stanowiska archeologiczne ujęte zostały w bardzo klarownej tabelce.

Tab. 30. Rejestr zabytków archeologicznych (PUL 2022-2031)

Lp	Powiat	Gmina	Miejsco wość	Obiekt	Nr rejestru	Data wpisu	Nr decyzji
1	hajnowski	Hajnówka	Lipiny	Kurhan wczesnośrednio wieczny	238/A	27.12.1978	670- 1/29/78
2	hajnowski	Hajnówka	Lipiny	7 kurhanów	239/A	27.12.1978	670- 1/30/78
3	hajnowski	Hajnówka	Lipiny	59 kurhanów	240/A	27.12.1978	670- 1/31/78
4	hajnowski	Hajnówka	Lipiny	2 kurhany	241/A	27.12.1978	670- 1/32/78
4	hajnowski	Hajnówka	Lipiny	61 kurhanów	242/A	27.12.1978	670- 1/33/78

Uzupełnienie informacji o obiektach kulturowych stanowią także podrozdział *Mogiły i miejsca pamięci narodowej*, wśród których przeważają obiekty związane z I i II Wojną Światową, z zatem niewchodzące lub w minimalnym stopniu znajdujące się w zakresie zainteresowania archeologii. Sytuacja ta uległa jednak znacznej poprawie w stosunku do PUL z roku 2021, gdzie w liczącym prawie 500 stron dokumencie słowo archeologia nie pojawia się wcale (podobnie *nota bene* jest w takim samym opracowaniu dla nadleśnictwa Browsk), zaś jedynymi kurhanami są obiekty znajdujące się na uroczysku Szczekotowo i w oddz. 387D. Nieco informacji znaleźć można w *Programie ochrony przyrody. Plan Urządzania Lasu Nadleśnictwa Hajnówka*. Poza standardową formułką, identyczną jak ta zapisana w tekście dotyczącym nadleśnictwa Białowieża, oraz krótką charakterystyką kurhanów znajdujących się w rezerwacie Szczekotowo, znalazła się tam bowiem tabelka, w której podano liczbę wszystkich kurhanów położonych w lasach zarządzanych przez Nadleśnictwo Hajnówka.

Tabela 36. Rozkład stanowisk archeologicznych i kurhanów (PUL 2022-2031)

Obręb	Liczba stanowisk	Liczba kurhanów
Hajnówka	14	167
Leśna	10	52
Starzyna	1	2
Łącznie w Nadl. Hajnówka	25	221

„Z innych stanowisk archeologicznych występujących na omawianym obszarze należy wymienić nieczynne już węglarnie rozrzucone po całej Puszczy, w tym trzy zespoły węglarni w rezerwacie Szczekotowo i na jego obrzeżach”.

Uzupełnienie informacji stanowi *Mapa sytuacyjno-przeglądowa walorów przyrodniczo-kulturowych Nadleśnictwa Hajnówka*. Znalazły się na niej obiekty archeologiczne zlokalizowane w dwóch oddziałach: 214C i 214D. Tym razem do oznaczenia „cmentarzysk i kurhanów” użyto znaczka przedstawiającego „szpiczaste góry”.

Wzmiankę o stanowiskach archeologicznych znaleźć można także w drugim dokumencie o nazwie *Prognoza oddziaływania na środowisko Planu Urządzenia Lasu Nadleśnictwa Hajnówka* (s. 117):

„Oddziaływanie na zabytki i dobra kultury materialnej. Zabytki i dobra kultury materialnej na terenie nadleśnictwa, ze względu na ich lokalizację, można podzielić na 2 grupy:

- znajdujące się bezpośrednio na gruntach Lasów Państwowych,
- zlokalizowane w zasięgu administracyjnym nadleśnictwa.

Na podstawie danych uzyskanych w trakcie prac taksacyjnych oraz informacji uzyskanych z nadleśnictwa, można stwierdzić, iż zabytki oraz dobra kultury materialnej stanowią: obiekty archeologiczne, cmentarze, mogiły, krzyże i obeliski upamiętniające zdarzenia historyczne. Wszystkie obiekty cenne kulturowo znane są gospodarzowi terenu, zostały zinwentaryzowane i są chronione przed zniszczeniem. **Odpowiednie wykonanie zabiegów gospodarczych w drzewostanach nie spowoduje zniszczenia tych obiektów.** Nie stwierdzono również wpływu założeń *Planu* na zabytki w zasięgu terytorialnym nadleśnictwa.

Należy uznać, że realizacja zapisów analizowanego dokumentu wykazuje obojętne oddziaływanie na zabytki i dobra kultury materialnej”.

Z przedstawionych dokumentów płynie kilka podstawowych wniosków. Po pierwsze, główną ich część stanowią, we wszystkich nadleśnictwach powtarzane w prawie niezmiennionej formie, bardzo ogólne informacje dotyczące historii osadnictwa w Puszczy Białowieskiej. I na tym niestety kończą się pozytywne wnioski płynące z lektury wszystkich tych opracowań. Podano w nich bowiem w sposób dość chaotyczny i niepełny informację o znajdujących się na terenie zarządzanym przez nadleśnictwa stanowiskach archeologicznych, koncentrując się (o ile można tak powiedzieć, gdyż zostały one tylko wymienione) na obiektach znajdujących się w Rejestrze zabytków woj. podlaskiego. Nie byłoby w tym nic złego, jako że przecież Lasy Państwowe nie są instytucją powołaną do opieki nad zabytkami i działania te znajdują się w kompetencji innych organów administracji rządowej lub samorządowej (https://samorząd.nid.pl/baza_wiedzy/tag/struktura-ochrony-zabytkow/ dostęp 05.12.2022). Fakt ten dziwić jednak może z uwagi na przeprowadzoną w latach 2016-2019 *Inwentaryzacja dziedzictwa kulturowego*, wykonywaną na zlecenie Dyrekcji Generalnej Lasów Państwowych, jako część programu *Ocena stanu różnorodności biologicznej w Puszczy Białowieskiej na podstawie wybranych elementów przyrodniczych i kulturowych* (Krasnodębski i in. 2016; Krasnodębski, Olczak 2018; Zapłata i in. 2019; Stereńczak i in. 2020; Portal przyrodniczo-kulturowy 2022). U podłoża tego przedsięwzięcia legła chęć wykazania przez Ministerstwo Środowiska i DGLP, że Puszcza Białowieska nie jest lasem naturalnym, lecz obszarem od wielu wieków poddawany antropopresji i mocno przekształconym przez człowieka (<https://wksim.edu.pl/wp-content/uploads/2016/03/Sprawozdanie-z-przebiegu-wraz-z-wnioskami-Konferencji-naukowej.pdf>; <https://naukawpolsce.pl/aktualnosci/news%2C414692%2Cszyszko-puszcze-bialowieska-bezprawnie-wpisano-na-liste-dziedzictwa-przyrodniczego-unesco.html>; <https://tvn24.pl/biznes/z-kraju/puszcza-bialowieska-na-liscie-swiatowego-dziedzictwa->

unesco-ra750875-4481531 – dostęp 10.12.2022). W trakcie badań powierzchniowych zweryfikowano pozytywnie 3634 – jak to określono – „pojedyncze obiekty archeologiczne” (Zapłata i in. 2019). Wyróżniono wśród nich: mielerze, cmentarzyska kurhanowe, potażarnie, grodziska, fortyfikacje polowe, stanowiska płaskie – osady, pola bitew, znaleziska luźne, historyczne szlaki komunikacyjne, osady i obiekty eksploatacji surowców naturalnych oraz dawne systemy pól. W latach 2017–2019 przeprowadzono też badania wykopaliskowe w kilkunastu miejscach Puszczy, których celem było głównie poszukiwanie śladów rolniczego użytkowania tego terenu (m.in. Kuciewicz 2017a; Kuciewicz 2017b; Lepiejza 2017; Olejarczyk, Kuciewicz 2017; Pawleta 2017; Zapłata 2019a; Zapłata 2019b; Zapłata i in. 2019; <https://www.ibles.pl/badania/puszcza-bialowieska-dziedzictwo-kulturowe/inwentaryzacja-dziedzictwa-kulturowego>; <https://geoforum.pl/news/28308/dziedzictwo-archeologiczne-w-polskiej-czesci-puszczy-bialowieskiej> - dostęp 05.12.2022). Tym samym DGLP stworzyła, dostępną w większości tylko sobie (choć mogą do niej sięgnąć wszystkie zainteresowane osoby), bazę stanowisk archeologicznych i innych obiektów kulturowych. Wydawać by się mogło, że ta skądinąd bardzo pożyteczna inicjatywa stanowić będzie bazę do tworzenia planów związanych z użytkowaniem Puszczy Białowieskiej. O tym, że tak się jednak nie stało, świadczą przytoczone wyżej cytaty z PUL, które przygotowano w oderwaniu od aktualnej bazy danych (stworzoną zresztą w sposób bardzo profesjonalny przy użyciu narzędzi GIS). W praktyce wygląda to tak, że w chwili obecnej jakąkolwiek ochroną objęte są jedynie stanowiska wpisane do Rejestru zabytków woj. podlaskiego.

Jak wynika z informacji uzyskanych w Podlaskim Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków, nadleśnictwa puszczańskie w żaden sposób nie konsultują swoich działań z Urzędem Konserwatorskim. Jest to zresztą zgodnie z przytoczonymi wyżej zapisami Ustawy o ochronie zabytków, w świetle których takie działania winny się odbywać tylko w przypadku stanowisk wpisanych do rejestru zabytków. Jednocześnie jednak trudno się oprzeć wrażeniu, że w takich okolicznościach, jak to ma miejsce w przypadku Puszczy Białowieskiej, gdy sama GDLP wskazuje na bogactwo pozostałości archeologicznych tego terenu, działania takie (szczególnie po zakończeniu prowadzonej w latach 2016-2019 inwentaryzacji) powinny być standardową procedurą. Tym bardziej, że jak wynika z deklaracji tej instytucji, sprawa zabytków archeologicznych jest jej bardzo bliska i ma ważne miejsce w całokształcie innych działań ochronnych i edukacyjnych (por. <https://www.lasy.gov.pl/pl/informacje/aktualnosci/lesna-archeologia-czasy-przed-nasza-era-na-bogato>). Widać jednak, że świadomość ta trafia stopniowo do „środowisk leśnych”, czego przykładem mogą być coraz częstsze artykuły ukazujące się prasie branżowej i nie tylko – pisane przez archeologów mających wielkie doświadczenie w tej materii (np. <https://www.laspolski.pl/s/19/3557/3557-zabytek-i-co-dalej-czyli-jak-pogodzic-archeologie-z-gospodarka-lesna-82019>; <https://www.dladziedzictwa.org/2021/08/04/archeologiczne-dziedzictwo-w-lasach/>; <http://www.poznan.wuoz.gov.pl/seminarium-archeologiczne-archeologia-w-lasach>; <https://amu.edu.pl/nauka/popularyzacja-nauki/zielony-uam/co-archeolog-musi-wiedziec-o-lasach> - dostęp 07.12.2022).

Osobnego przyjrzenia się wymaga teren Białowieskiego Parku Narodowego, jako oddzielnej jednostki zarządzania lasami Puszczy Białowieskiej. Na jego terenie znajduje się 29 wpisanych do Rejestru stanowisk archeologicznych:

Tab. IV.1. Białowiecki Park Narodowy – stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków woj. podlaskiego (stan. na 2021 r.)

Lp.	Nazwa stanowiska	Nr rejestru	Chronologia (wg danych z rejestru zabytków)	Opis
1	BPN, stan. 1	137/A, dec. 670-1/1/71	Wczesne średniowiecze	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji
2	BPN, stan. 2	138/A, dec. 670-1/2/71	Wczesne średniowiecze	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji
3	BPN, stan. 3	139/A, dec. 670-1/3/71	Wczesne średniowiecze	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji
4	BPN, stan. 4	140/A, dec. 670-1/4/71	Wczesne średniowiecze	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji
5	BPN, stan. 5	141/A, dec. 670-1/5/71	Wczesne średniowiecze	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji
6	BPN, stan. 6	142/A, dec. 670-1/6/71	Wczesne średniowiecze	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji
7	BPN, stan. 7	143/A, dec. 670-1/7/71	Wczesne średniowiecze	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji
8	BPN, stan. 8	144/A, dec. 670-1/8/71	Wczesne średniowiecze	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji
9	BPN, stan. 9	145/A, dec. 670-1/9/71	Wczesne średniowiecze	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji
10	BPN, stan. 10	146/A, dec. 670-1/10/71	Wczesne średniowiecze	6 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji
11	BPN, stan. 11	147/A, dec. 670-1/11/71	Wczesne średniowiecze	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji
12	BPN, stan. 12	148/A, dec. 670-1/12/71	Wczesne średniowiecze	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji
13	BPN, stan. 13	149/A, dec. 670-1/13/71	Wczesne średniowiecze	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji
14	BPN, stan. 14	150/A, dec. 670-1/14/71	Wczesne średniowiecze	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji
15	BPN, stan. 15	151/A, dec. 670-1/15/71	Wczesne średniowiecze	3 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji
16	BPN, stan. 16	152/A, dec. 670-1/16/71	Wczesne średniowiecze	9 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji
17	BPN, stan. 17	153/A, dec. 670-1/17/71	Wczesne średniowiecze	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji
18	BPN, stan. 18	154/A, dec. 670-1/18/71	Wczesne średniowiecze	4 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji
19	BPN, stan. 19	155/A, dec. 670-1/19/71	Wczesne średniowiecze	5 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji
20	BPN, stan. 20	156/A, dec. 670-1/20/71	Wczesne średniowiecze	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji

Lp.	Nazwa stanowiska	Nr rejestru	Chronologia (wg danych z rejestru zabytków)	Opis
21	BPN, stan. 21	157/A, dec. 670-1/21/71	Wczesne średniowiecze	2 kopce ziemne o nieokreślonej funkcji
22	BPN, stan. 22	158/A, dec. 670-1/22/71	Wczesne średniowiecze	Zespół ok. 103 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji, prawdopodobnie cmentarzysko
23	BPN, stan. 23	164/A, dec. 670-1/46/71	Wczesne średniowiecze	6 kopców ziemnych o nieokreślonej funkcji
24	BPN, stan. 24	165/A, dec. 670-1/47/71	Wczesne średniowiecze	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji
25	BPN, stan. 25	166/A, dec. 670-1/48/71	Wczesne średniowiecze	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji
26	BPN, stan. 26	167/A, dec. 670-1/49/71	Wczesne średniowiecze	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji
27	BPN, stan. 27	168/A, dec. 670-1/50/71	Wczesne średniowiecze	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji
28	BPN, stan. 28	179/A, dec. 670-1/49/72	Wczesne średniowiecze	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji
29	BPN, stan. 29	180/A, dec. 670-1/50/72	Wczesne średniowiecze	1 kopiec ziemny o nieokreślonej funkcji

Z tego zestawienia widać, że stanowiska wpisywane były w trzech etapach, w latach 1971 i 1972 roku. Co ciekawe, wszystkie one zapisane zostały jak kurhany wczesnośredniowieczne, przy części z datowaniem na okres pomiędzy VIII a XI wiekiem, zaś przy pozostałych widnieje informacja, że są one grobem słowiańskim doby wczesnego średniowiecza. Taka informacja w żaden sposób nie spełnia oczekiwań odnośnie rzetelności przekazu, jaki jest oczekiwany wobec parku narodowego, którego jednym z zadań (w świetle *Ustawy o ochronie przyrody* z 2004 r.) są: „Zadania związane z ochroną przyrody, badaniami naukowymi i działalnością edukacyjną, a także ochroną mienia parku narodowego oraz zwalczaniem przestępstw i wykroczeń w zakresie ochrony przyrody na terenie parku narodowego wykonuje Służba Parku Narodowego” (art. 103. 1), zaś do zadań Służby Parku Narodowego „prowadzenie badań naukowych w celu określenia metod i sposobów ochrony przyrody, skuteczności działań ochronnych oraz rozpoznawania różnorodności biologicznej” (art. 103. 3). Jakkolwiek nie ma tu bezpośredniego odniesienia do zabytków archeologicznych, jednak jasno podany jest cel tych badań, które powinny określić metody ich ochrony. Inaczej będzie to wyglądało w przypadku kurhanu wczesnośredniowiecznego, inaczej zaś nowożytnego obiektu pozostałego po produkcji drzewnej.

V. Proponowane działania do uwzględnienia w Planie Zarządzania Białowieża Forest, dotyczące ochrony zasobów archeologicznych w kontekście zachowania Wyjątkowej Uniwersalnej Wartości Dobra

Z przedstawionej w rozdziale IV analizy wynika jednoznaczny wniosek, że zabytki archeologiczne znajdujące się na terenie Puszczy Białowieskiej (poza tymi wpisanymi do rejestru zabytków) nie podlegają żadnej ochronie. Wobec faktu, że zgodnie z wynikami wspomnianej wyżej Inwentaryzacji, przeprowadzonej w latach 2016-2019, z terenu puszczańskich nadleśnictw znanych jest kilkaset stanowisk archeologicznych, których lokalizacja jest wskazana w *Raporcie o stanie lasów Puszczy Białowieskiej* (Zapłata i in. 2019), fakt ten musi co najmniej dziwić. Stoi to bowiem w wyraźnej sprzeczności z Ustawą o ochronie zabytków, której Art. 110.1. mówi: „Kto będąc właścicielem lub posiadaczem zabytku nie zabezpieczył go w należyty sposób przed uszkodzeniem, zniszczeniem, zaginięciem lub kradzieżą, podlega karze aresztu, ograniczenia wolności albo grzywny”. Wygląda bowiem na to, że zabytki znajdujące się na terenie Puszczy Białowieskiej, poza tymi położonymi na terenie Białowieskiego Parku Narodowego, mogą zostać „nieświadomie” uszkodzone bądź zniszczone w trakcie wykonywania działań związanych z pracami leśnymi. Wykazano to w rozdziale dotyczącym stanu zachowania stanowisk archeologicznych. **Konieczne jest zatem podjęcie wielowarstwowych działań, które pozwolą objąć stanowiska znajdujące się na terenie Puszczy Białowieskiej pełną ochroną.** Ująć to można w kilku prostych zaleceniach, których wprowadzenie w życie nie będzie stanowić żadnego problemu dla zarządzania leśnego.

Bez zmiany istniejących przepisów prawa możliwe jest wprowadzenie rozwiązań, które na trwałe pozwoliłyby chronić znajdujące się na terenie Puszczy Białowieskiej zabytki archeologiczne:

- 1) Wszystkie znane stanowiska archeologiczne powinny zostać wprowadzone na *Mapy sytuacyjno-przeglądowe walerów przyrodniczo-kulturowych* oraz do tekstów *Programów ochrony przyrody. Planów urządzania lasu*. Wraz z uwzględnionymi w tych dokumentach stanowiskami przyrodniczymi (np. siedliska Natura 2000, specjalne obszary ochrony siedlisk, obszary specjalnej ochrony ptaków, stanowiska gatunku chronionego rośli czy stanowiska gatunku chronionego zwierząt), wskazywać to będzie, gdzie należy zachować większą ostrożność przy działaniach związanych z gospodarką leśną. Należy przy tym obligatoryjnie nakazać ujednolicenie stosowanych na mapach symboli, co je uczyni i nada wyższą użyteczność praktyczną².

² W Nadleśnictwie Browsk stosowane oznaczenie przedstawia słabo czytelny symbol zameczka (dwie wieże) i oznacza „miejsca kulturowe”, przy czym zastosowano je na wszystkie kopce, niezależnie od ich chronologii, w Nadleśnictwie Białowieża zastosowano oznaczenie czarnego kwadratu na „kurhany” i brązowego kwadratu na „mielerz” oraz symbol zameczka na „miejsca kulturowe”; w nadleśnictwie Hajnówka „cmentarzyska i kurhany” oznaczono szpiczastą górką (co jest zupełnie nieczytelne i nie ma nic wspólnego z rzeczywistością), zaś „miejsca kulturowe” oznaczono podobnie jak w pozostałych nadleśnictwach symbolem zameczka.

- 2) Wprowadzenie stanowisk archeologicznych do PUL powinno pociągać za sobą konieczność konsultacji działań prowadzonych na ich terenie i w bezpośrednim sąsiedztwie z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.
- 3) Należałoby zobowiązać Lasy Państwowe, jako instytucję zarządzającą wspólnym dobrem do przeprowadzenia dodatkowych szczegółowych badań powierzchniowych, które pozwoliłyby na wykrycie stanowisk nieposiadających własnej formy krajobrazowej (przeprowadzona w latach 2016-2019 Inwentaryzacja nastawiona była na stanowiska o własnej formie terenowej i nie uwzględniała zupełnie doskonale zachowanych stanowisk osadniczych).
- 4) Zgodnie z Art. 9. 1. *Ustawy o ochronie zabytków*, który mówi, że: „Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy” Lasy Państwowe (Dyrekcja Regionalna LP w Białymstoku lub Dyrekcja Generalna Lasów Państwowych w Warszawie) powinny wnioskować o wpisanie do rejestru wszystkich obiektów archeologicznych znajdujących się na terenie zarządzanym przez nadleśnictwa puszczańskie³.
- 5) W celu określenia zasięgu i pozyskania podstawowych informacji dotyczących funkcji i chronologii stanowisk zarządca terenu powinien przeprowadzić badania wykopaliskowe na wskazanych przez służby konserwatorskie stanowiskach.
- 6) Straż Leśna i leśnicy powinni z całą stanowczością przestrzegać prawa zakazującego penetracji terenów Puszczy przez tzw. poszukiwaczy skarbów, rabujących stanowiska archeologiczne. Niestety nadal jest duże przyzwolenie społeczne dla tego rodzaju działań, co prowadzi do bezpowrotnego zniszczenia bardzo cennych stanowisk archeologicznych. Jednym z elementów tych działań powinna być szeroko zakrojona akcja edukacyjna i informacyjna, polegająca m.in. na ustawieniu tablic z podstawowymi danymi o stanowiskach archeologicznych i informujących o zakazie nielegalnych poszukiwań oraz niszczenia.
- 7) W przypadku Białowieskiego Parku Narodowego, zgodnie z zadaniami stojącymi przed tego rodzaju instytucjami, należałoby wprowadzić konieczność wykonania pełnego rozpoznania archeologicznego, analogicznego do tego, które zostało zrealizowane na terenach zarządzanych przez nadleśnictwa. Pozwoliłoby to ocenić znajdujące się tam zasoby archeologiczne i podjąć stałe ich monitorowanie, tak jak to ma miejsce w przypadku stanowisk przyrodniczych. Aby zapewnić stanowiskom archeologicznym jak najlepszą ochroną, powinien zostać rozpoznany ich zasięg, chronologia i funkcja. O tym, że takie badania są prowadzone gdzie indziej, świadczą m.in. wyniki prac w Biebrzańskim Parku Narodowym (Pietrowski, Balcerzak 2000). Efektem tych działań powinno być, podobnie jak w przypadku nadleśnictw Hajnówka, Browsk i Białowieża, wystąpienie do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z wnioskiem o wpisanie ich do rejestru zabytków.
- 8) Do działań należałoby włączyć Narodowy Instytut Dziedzictwa, jako instytucję zajmującą się koordynowaniem archeologicznych badań powierzchniowych

³ Podobne działanie zostało podjęte w roku 2015 r. na terenie Puszczy Knyszyńskiej, w Nadleśnictwie Krynki, gdzie na wniosek ówczesnego nadleśniczego Waldemara Sieradzkiego podjęto działania mające na celu wpisanie do rejestru zabytków znajdującego się tam wczesnośredniowiecznego grodziska. (<https://historiamniejznanaizapomniana.wordpress.com/2015/12/13/odkryto-wczesnosredniowieczne-grodzisko-we-wsi-talkowszczyzna/>).

i finansującą programy badawcze związane z ich realizacją, aby w pierwszym rządzie sfinansowała wykonanie na tym terenie ujednoliconych badań metodą tzw. Archeologicznego Zdjęcia Polski.

- 9) Jako, że Puszcza Białowieska znajduje się administracyjnie na terenie gmin Białowieża, Narewka i Hajnówka, zgodnie z Art. 7, pkt 4 *Ustawy o ochronie zabytków* „ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego” powinna zostać stworzona gminna ewidencja zabytków i ustalenie ich ochrony zapisane w miejscowym planie zagospodarowania.

Wydaje się, że wszystkie te działania są możliwe do wprowadzenia bez istotnych zmian prawnych. Niezależnie od tych działań doraźnych należałoby podjąć również kroki bardziej sformalizowane, polegające na objęciu wszystkich obiektów archeologicznych ścisłą ochroną konserwatorską, wpisując je do rejestru zabytków. Działanie to jest o tyle celowe, że:

- 1) Puszcza Białowieska stanowi jedyny obszar na Nizinie Środkowoeuropejskiej i w zachodniej części Niziny Wschodnioeuropejskiej, gdzie na tak dużej powierzchni **zachowały się w niezmiennym stanie wszystkie ślady działalności ludzkiej od neolitu do połowy XX w.**, stanowiąc jedyny w swoim rodzaju „park” archeologiczny i kulturowy, obrazujący kolejne etapy rozwoju cywilizacyjnego.
- 2) Ze względu na stan rozpoznania archeologicznego nie ma obecnie możliwości, a także – jak się wydaje – potrzeby, aby wśród znanych stanowisk przeprowadzać klasyfikację na obiekty cenniejsze kulturowo i mniej wartościowe. Wydaje się, że na przykład dobrze zachowany zespół mielerzy lub smolarnia z XVII/XVIII w. może dorównywać pod względem znaczenia dla dziedzictwa kulturowego kurhanom wczesnośredniowiecznym. O wartości tych obiektów decyduje bowiem fakt, że przetrwały do dnia dzisiejszego w niezminionej lub prawie niezminionej formie.

Objęcie wszystkich stanowisk ochroną oznaczałoby, że na ich terenie (przypadku skupisk kopców pas ochronny obejmowałby obszar o szerokości co najmniej 10 m wokół nich), nie byłoby wolno prowadzić prac leśnych mogących naruszyć wierzchnią warstwę gleby. Powyższe uwagi dotyczą także zespołów pól, które stanowią unikatowy na skalę europejską przykład zachowania śladów dawnego użytkowania ziemi. Obszary, na których zostały one odkryte, powinny być traktowane w identyczny sposób, jak stanowiska wpisane do rejestru zabytków.

Aneks 1 do rozdziału V

Przykładem stanowiska, na którym działania ochronne na pewno przyniosłyby pożądany skutek, jest jedno z większych wczesnośredniowiecznych cmentarzysk kurhanowych, położone w oddziale 123A/C. Pomimo że jest ono znane zarówno archeologom, jak i leśnikom od ponad 100 lat, do tej pory nie znalazło się w żadnym oficjalnym wykazie obiektów zabytkowych. Obserwacje z ostatnich 15 lat pokazują, jak dramatycznie zmienił się stan zachowania jego (por. ryciny dalej).

Leśn. Przechody, stan. 9/10. Widok ogólny (maj 2005 r.) Fot. D. Krasnodębski

Leśn. Przechody, stan. 9/10. Widok drogi pomiędzy ćwiartkami A i C (maj 2005 r.) Fot. D. Krasnodębski

**Leśn. Przechody, stan. 9/10. Ślady po przejeździe ciężkiego sprzętu usuwającego drzewa (marzec 2009 r.).
Fot. D. Krasnodębski**

**Leśn. Przechody, stan. 9/10. Widok drogi pomiędzy ćwiartkami A i C ze śladami przejazdu ciężkiego sprzętu, który częściowo zniszczył kurhany znajdujące się w bezpośrednim jej sąsiedztwie (marzec 2009).
Fot. D. Krasnodębski**

Leśn. Przechody, stan. 9/10. Przewrócone przez wicherę świerki leżące na powierzchni kurhanów (listopad 2012 r.). Fot. D. Krasnodębski

Leśn. Przechody, stan. 9/10. Przewrócone przez wicherę świerki leżące na powierzchni kurhanów (listopad 2012 r.). Fot. D. Krasnodębski

Leśn. Przechody, stan. 9/10. Przewrócone przez wicherę świerki leżące na powierzchni kurhanów (marzec 2014 r.). Fot. D. Krasnodębski

Leśn. Przechody, stan. 9/10. Przewrócone przez wicherę świerki leżące na powierzchni kurhanów i zarastające je podszycie leśne (wrzesień 2022 r.). Fot. D. Krasnodębski

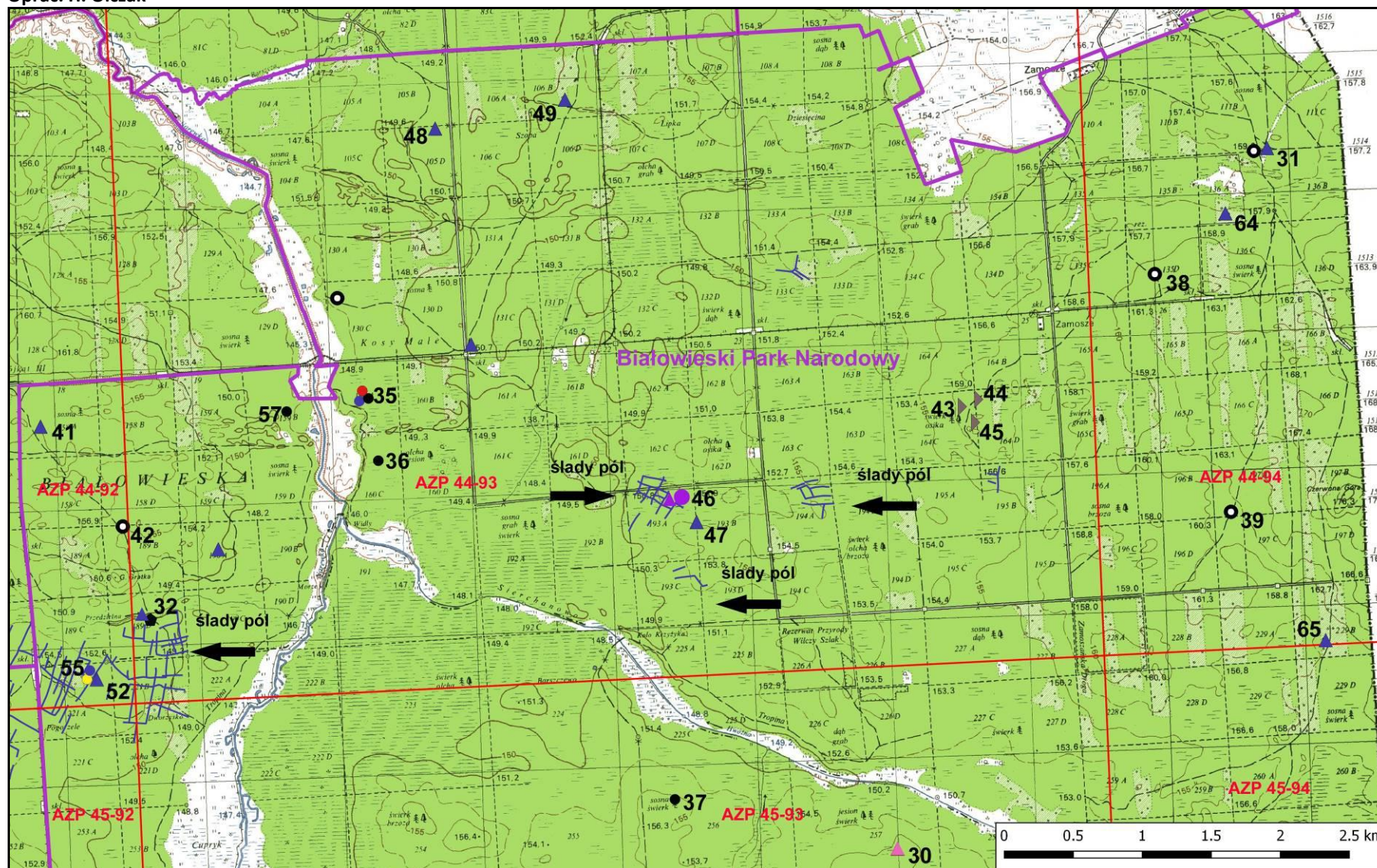
Leśn. Przechody, stan. 9/10. Przewrócone przez wicherę świerki leżące na powierzchni kurhanów i zarastające je podszycie leśne (wrzesień 2022 r.). Fot. D. Krasnodębski

Załącznik 1 – mapy z lokalizacją znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Puszczy Białowieskiej

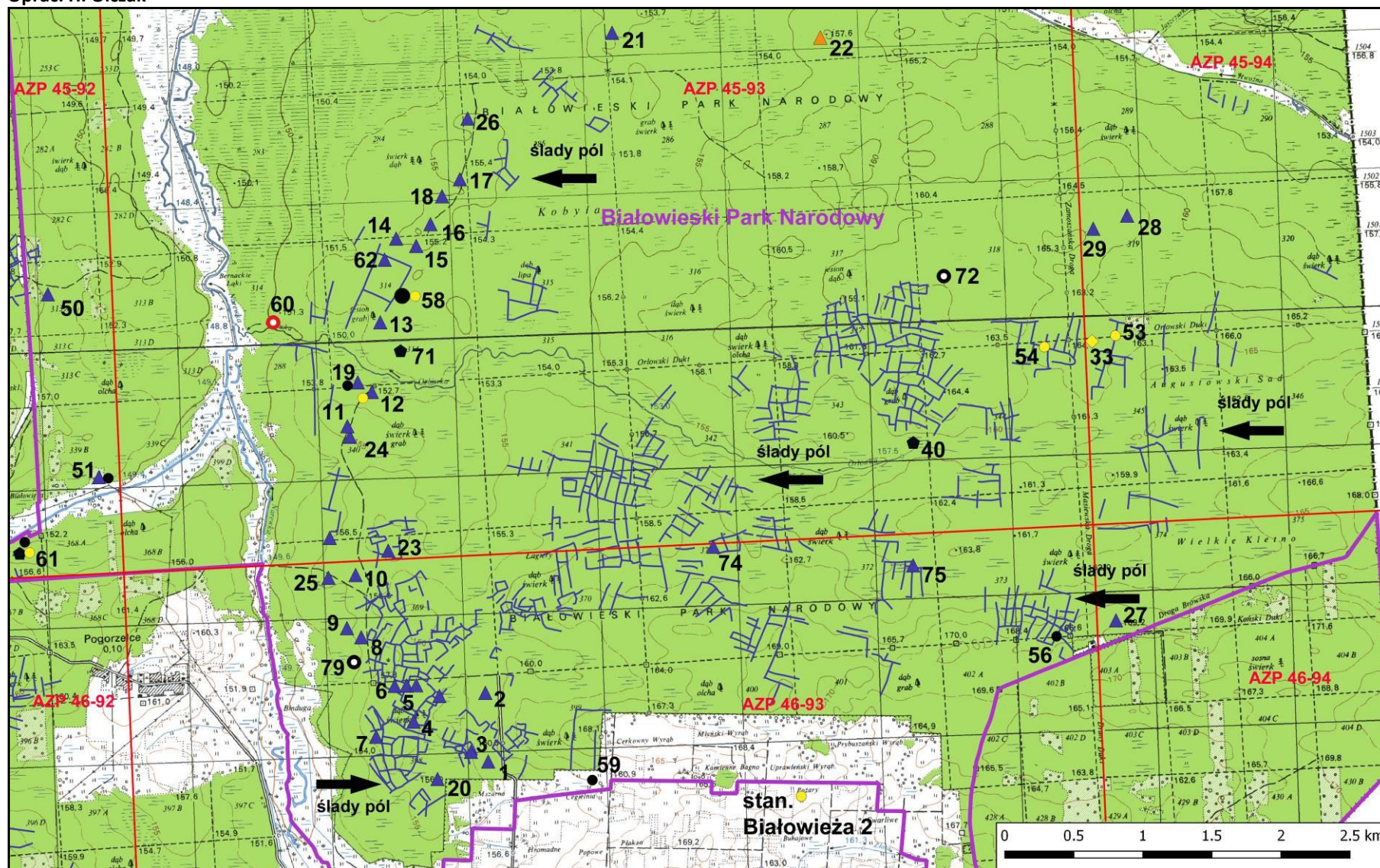
Numerami oznaczono poszczególne stanowiska archeologiczne.

Numeracja wg aktualnej kolejności stosowanej w dokumentacji konserwatorskiej, osobna dla poszczególnych leśnictw i Białowieskiego Parku Narodowego

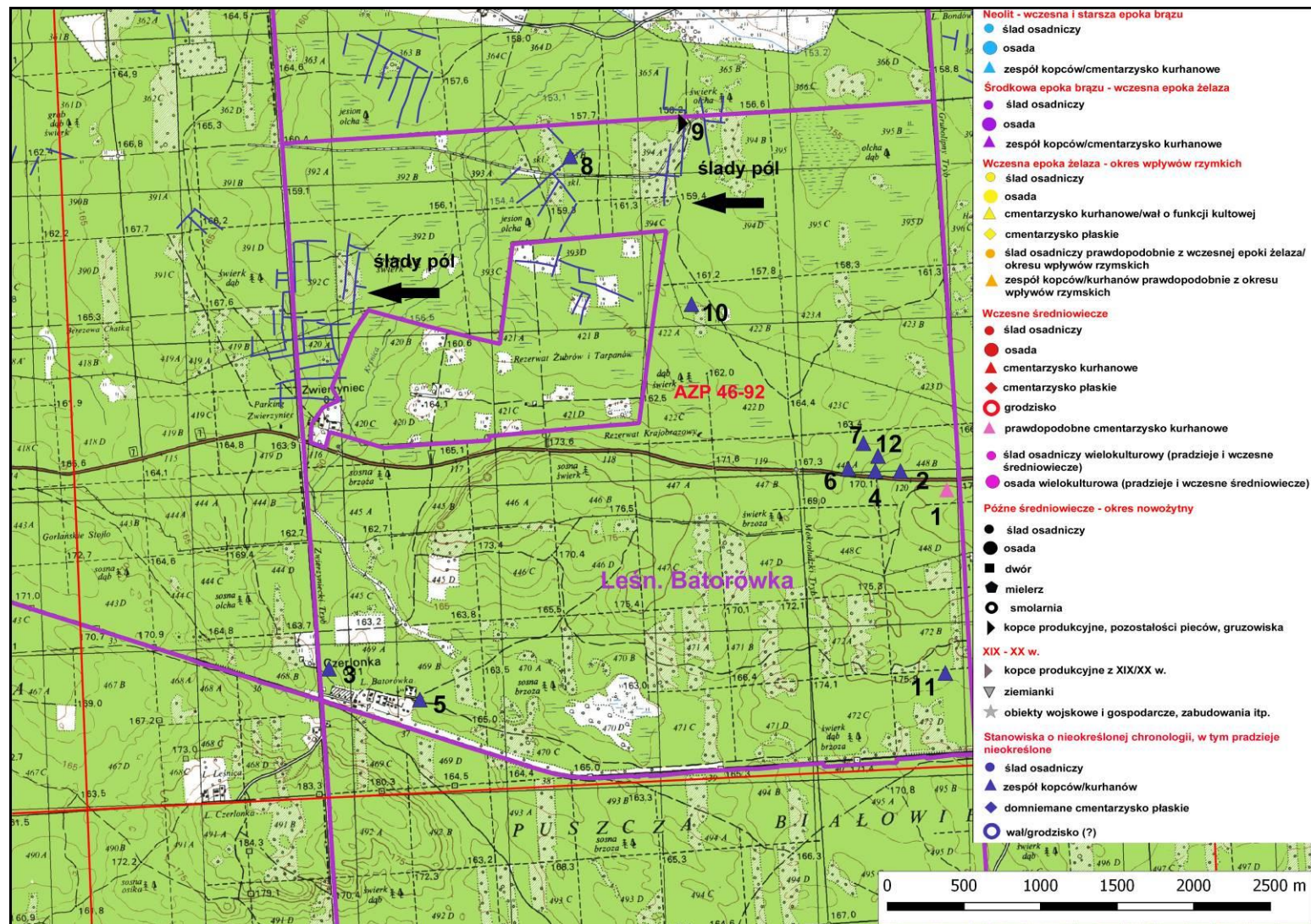
Mapa 1.1. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Białowieckiego Parku Narodowego (część północna). Legenda por. Mapa 3.
Oprac. H. Olczak

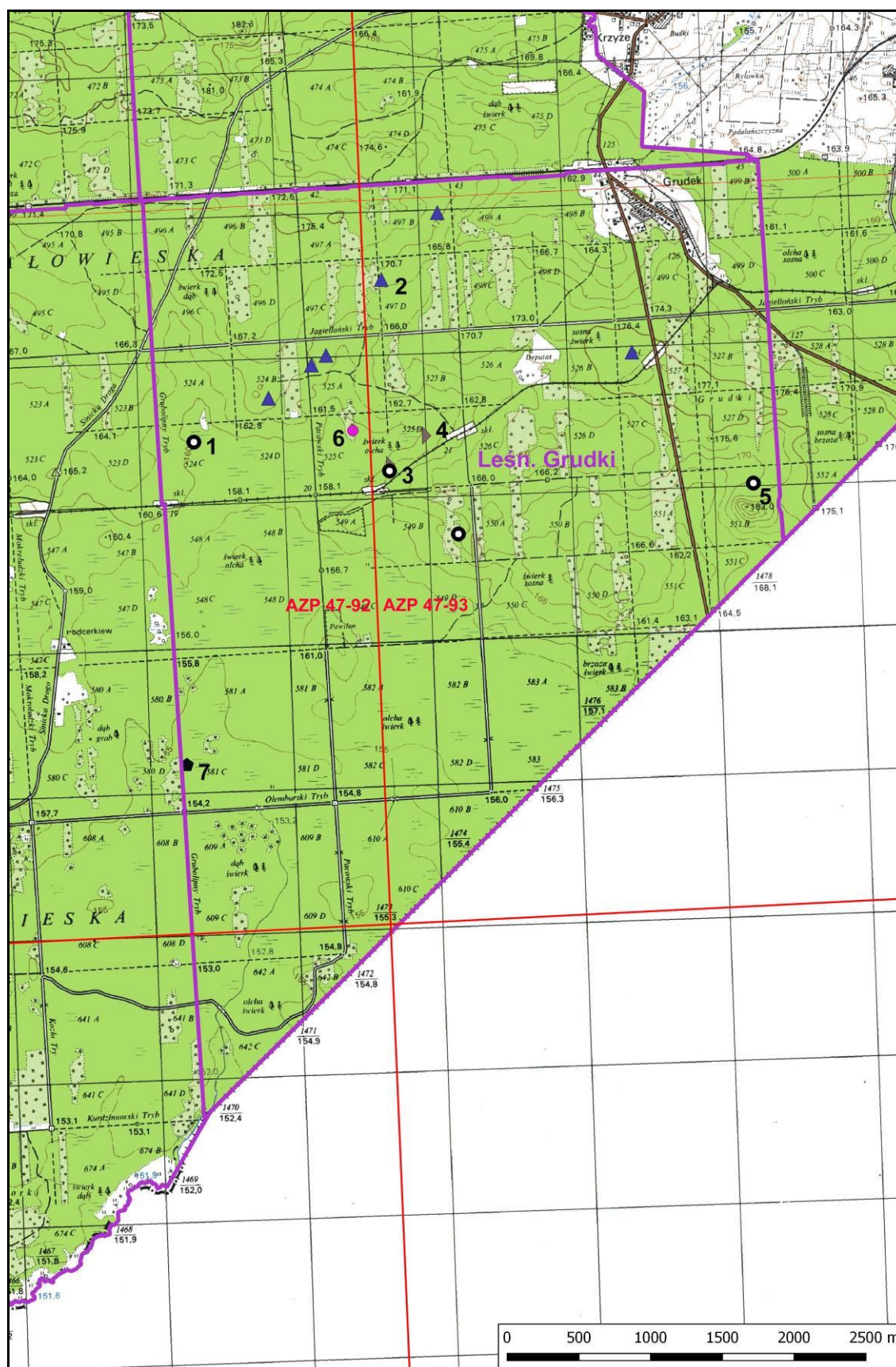
Mapa 1.2. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Białowieckiego Parku Narodowego (część południowa). Legenda por. Mapa 3.
Oprac. H. Olczak

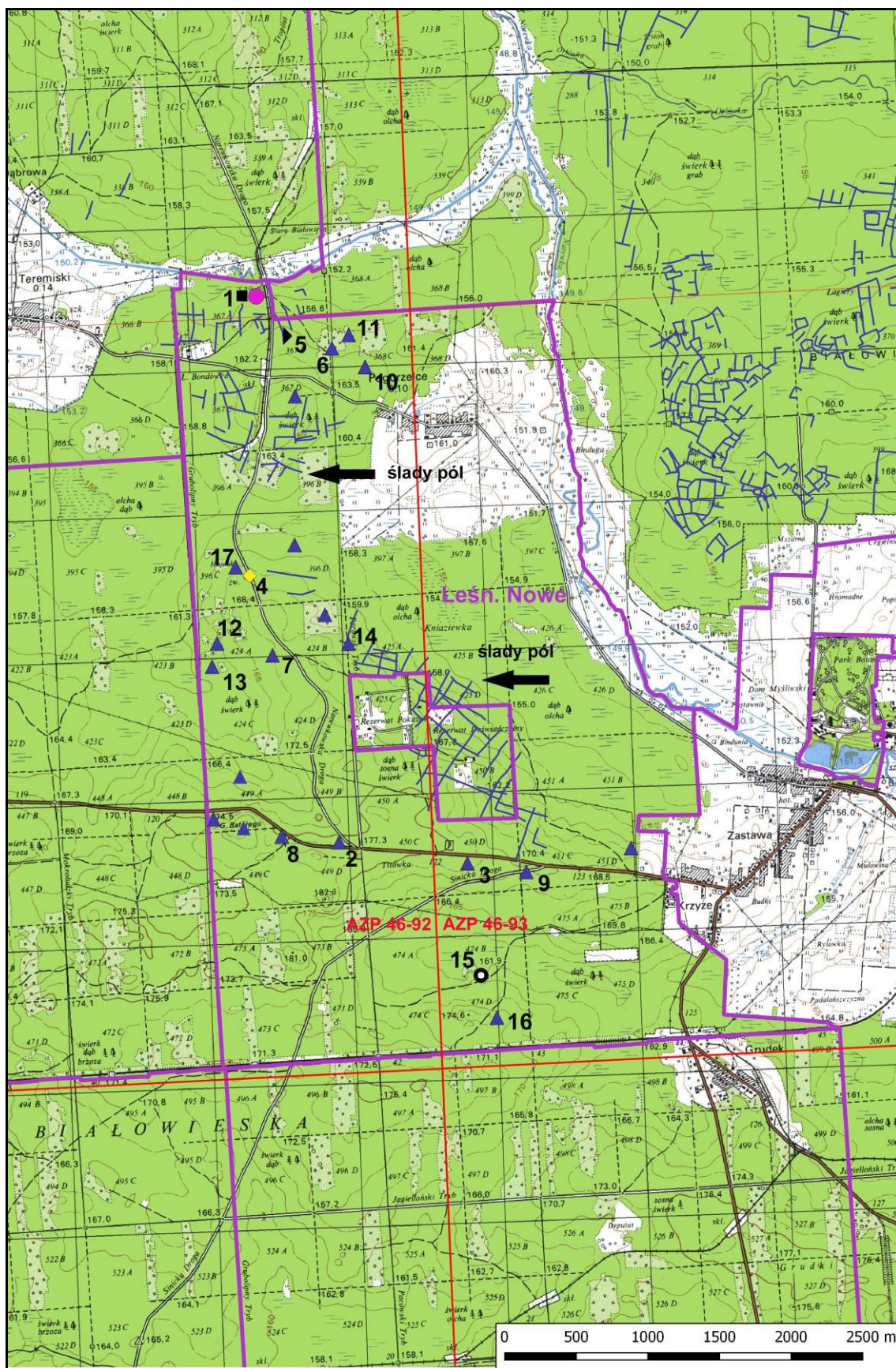
Mapa 2. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Batorówka. Oprac. H. Olczak

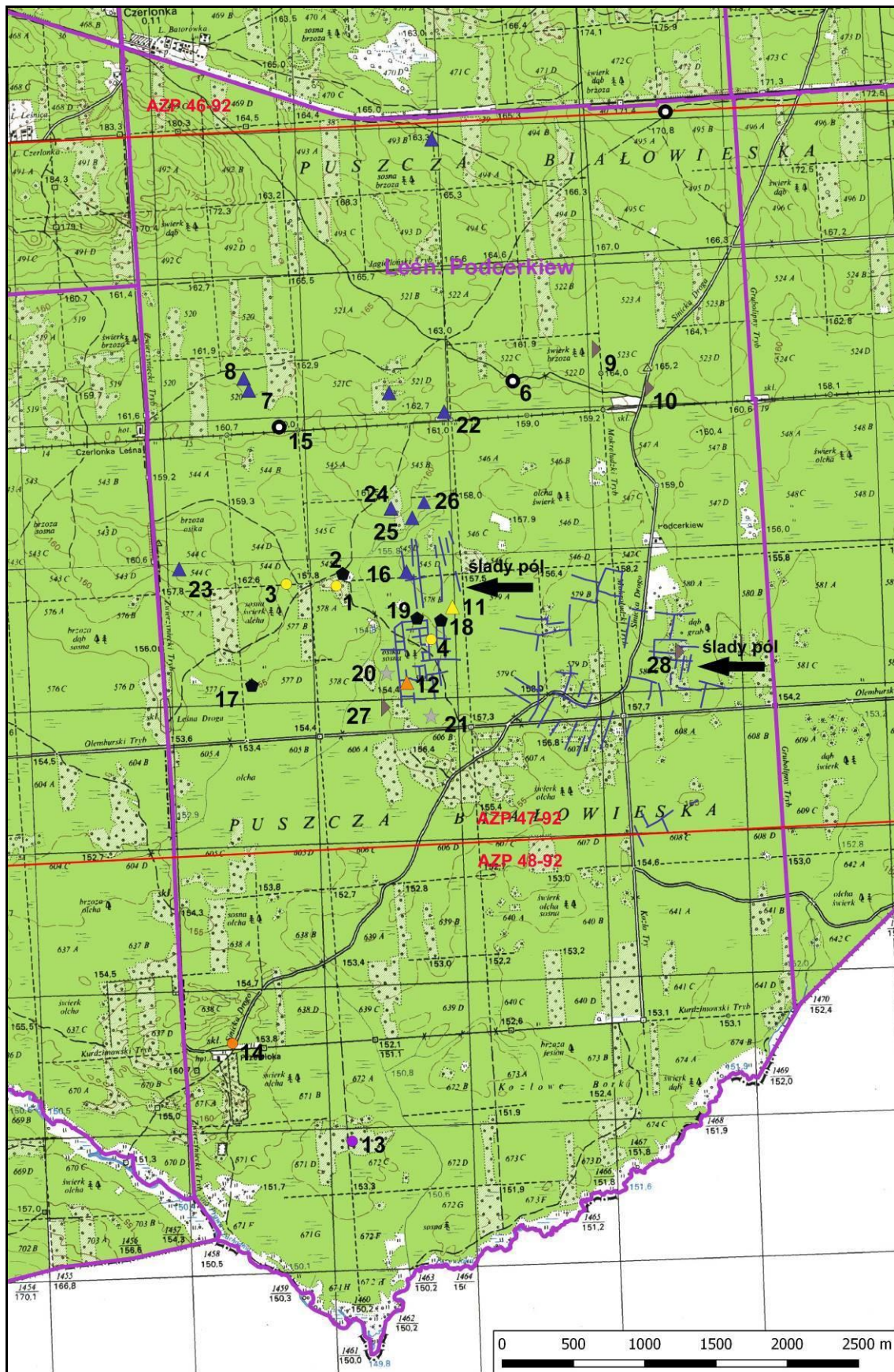
Mapa 3. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Grudki.
Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

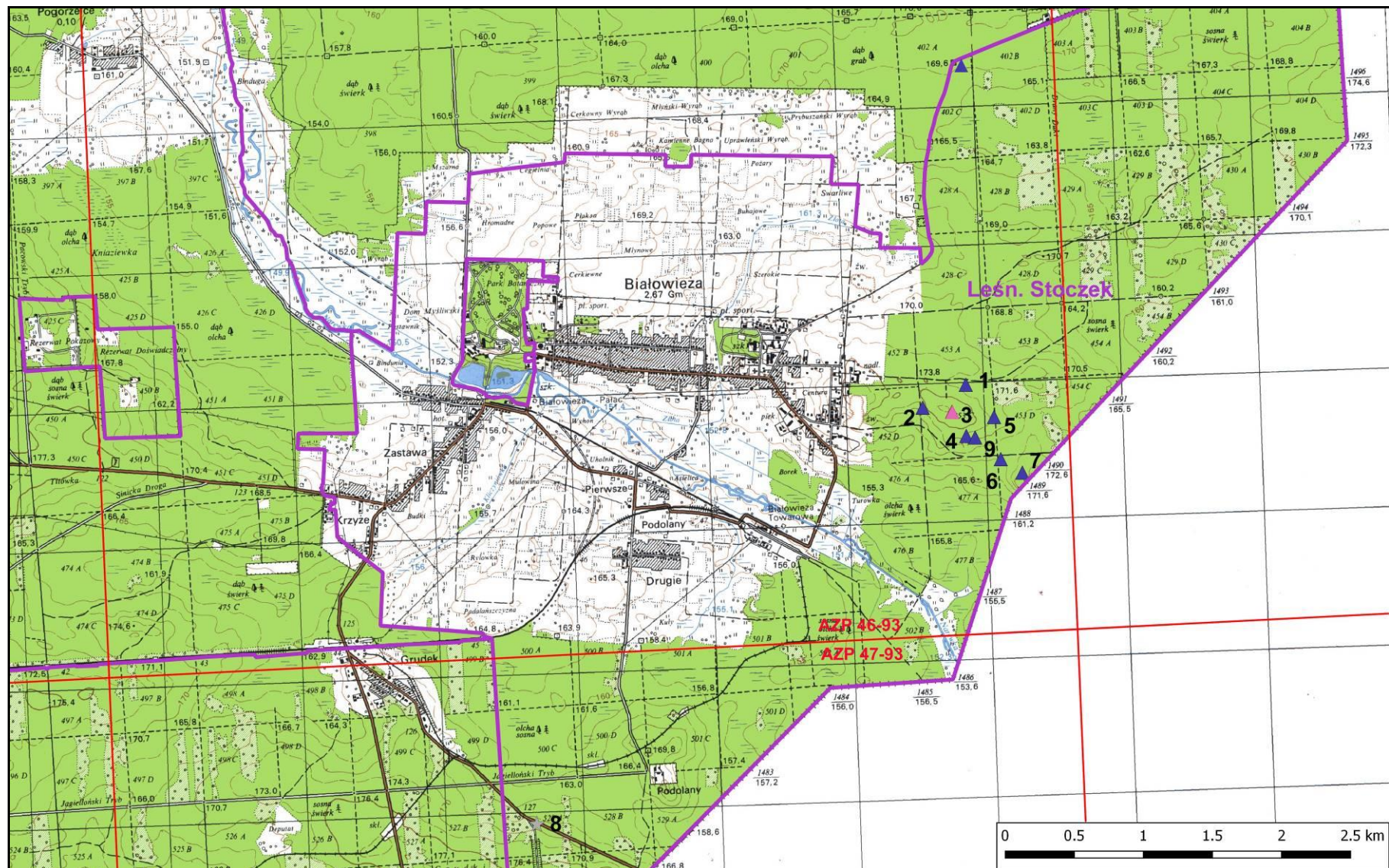
Mapa 4. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Nowe.
Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

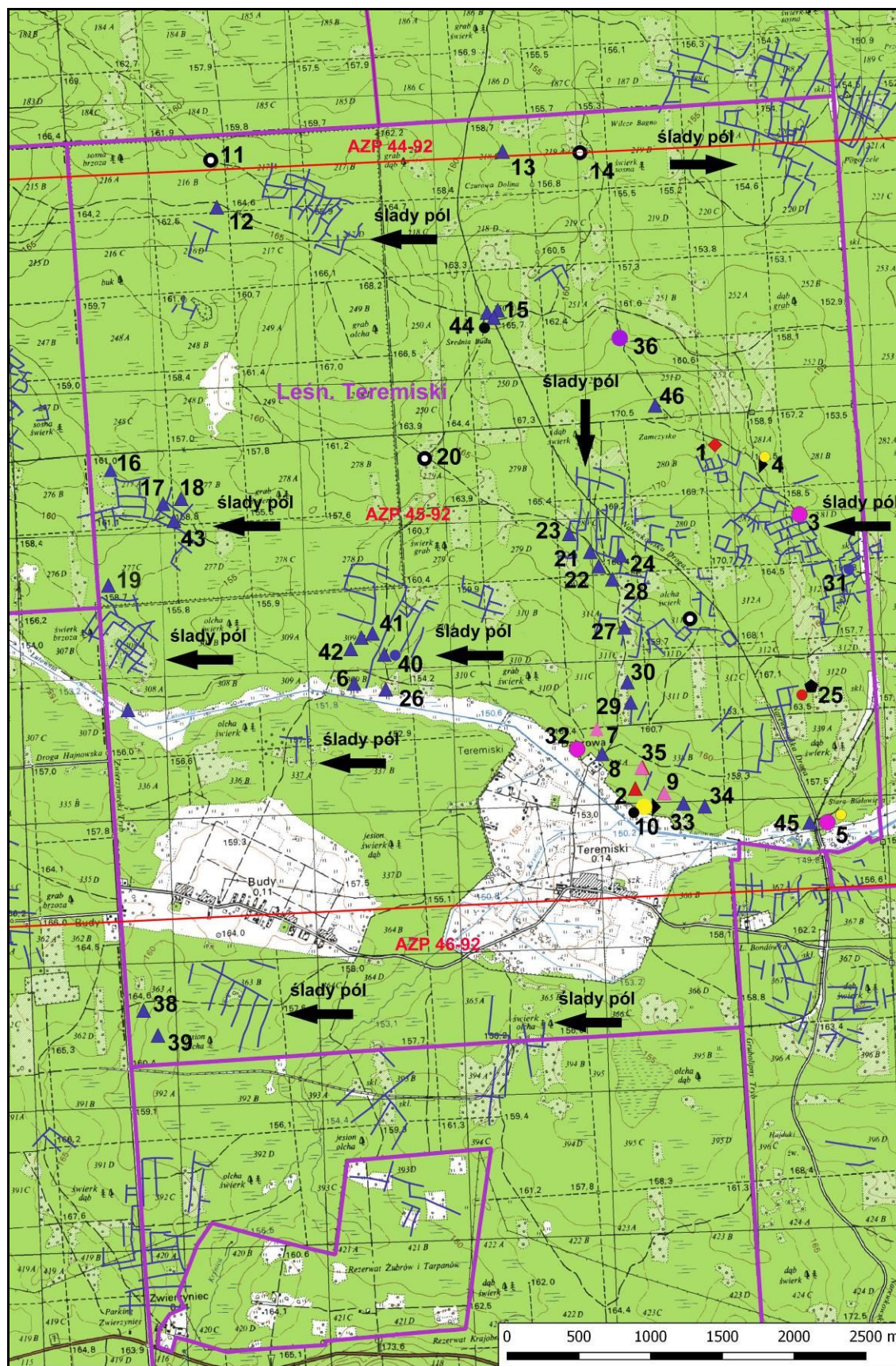
Mapa 5. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Podcerkiew. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

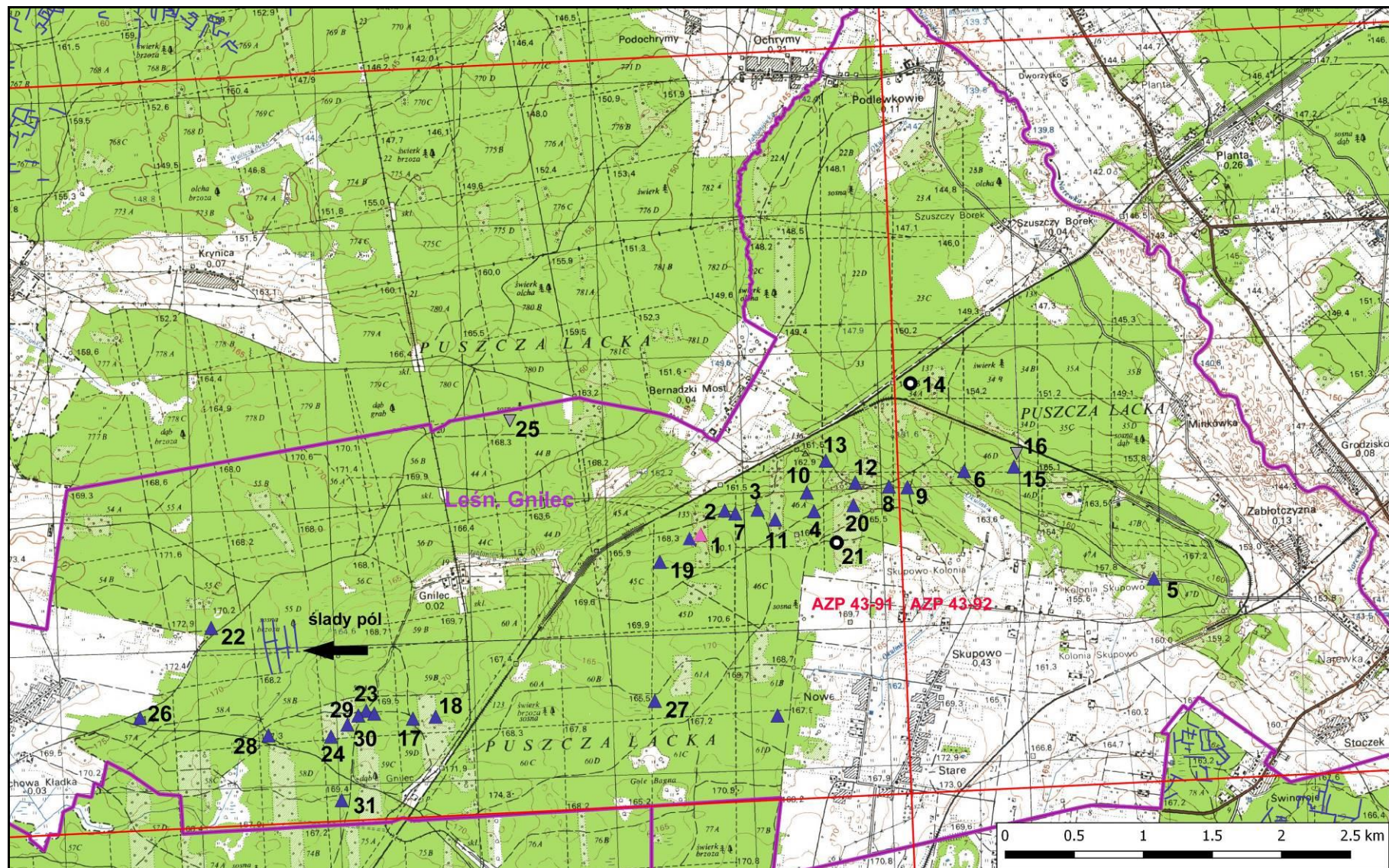
Mapa 6. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Stoczek. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

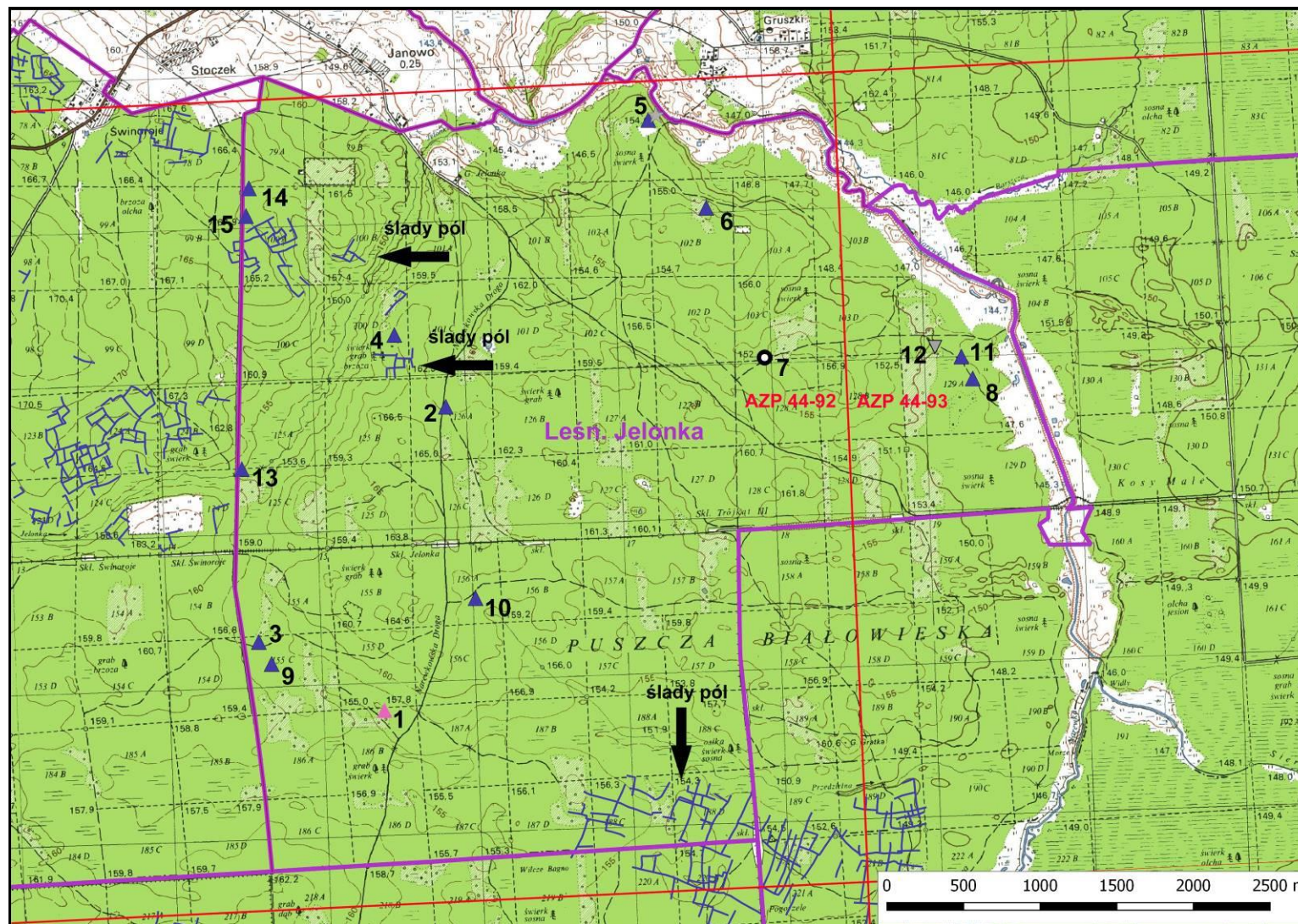
Mapa 7. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Teremiski.
Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

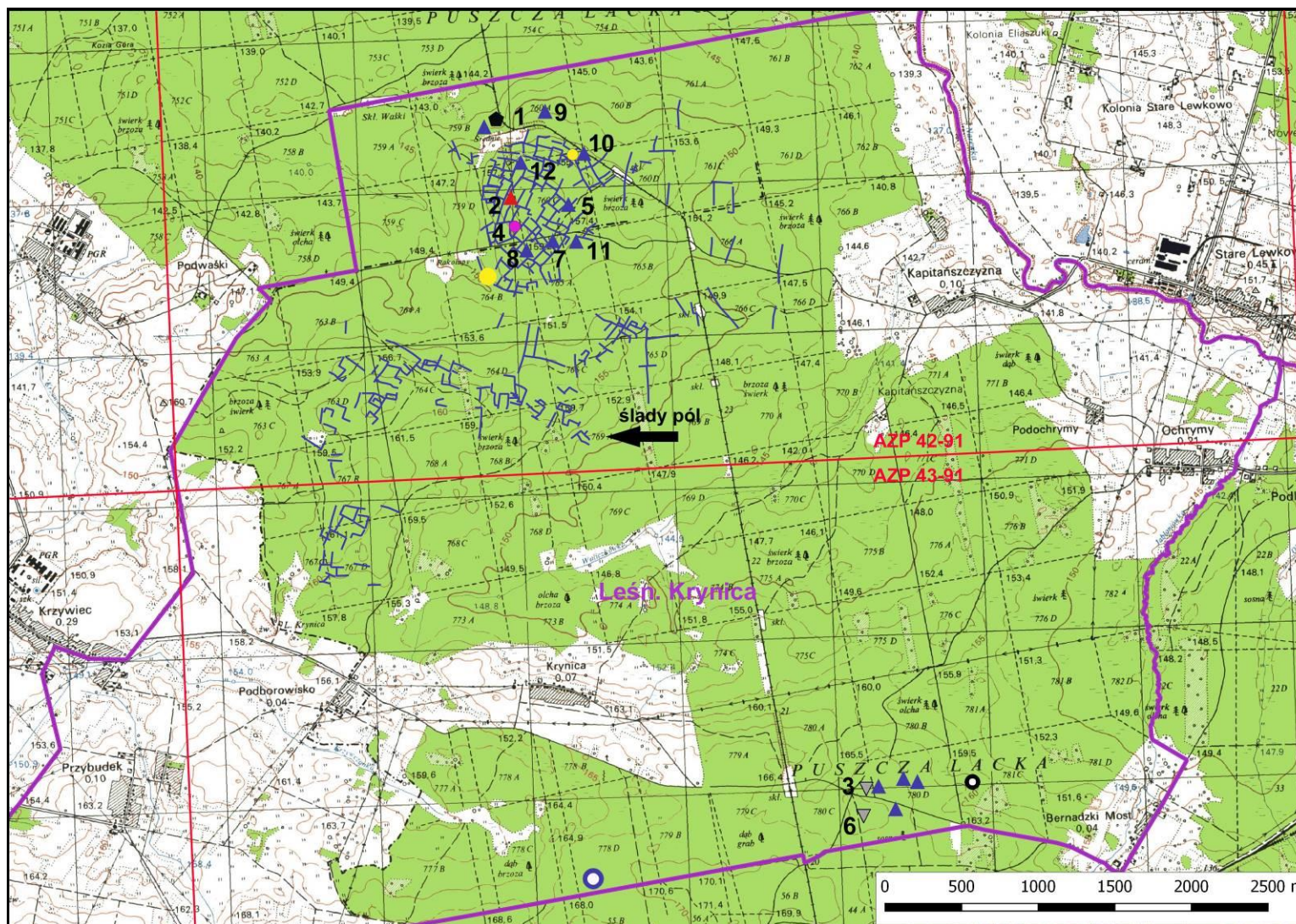
Mapa 8. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Stoczek. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

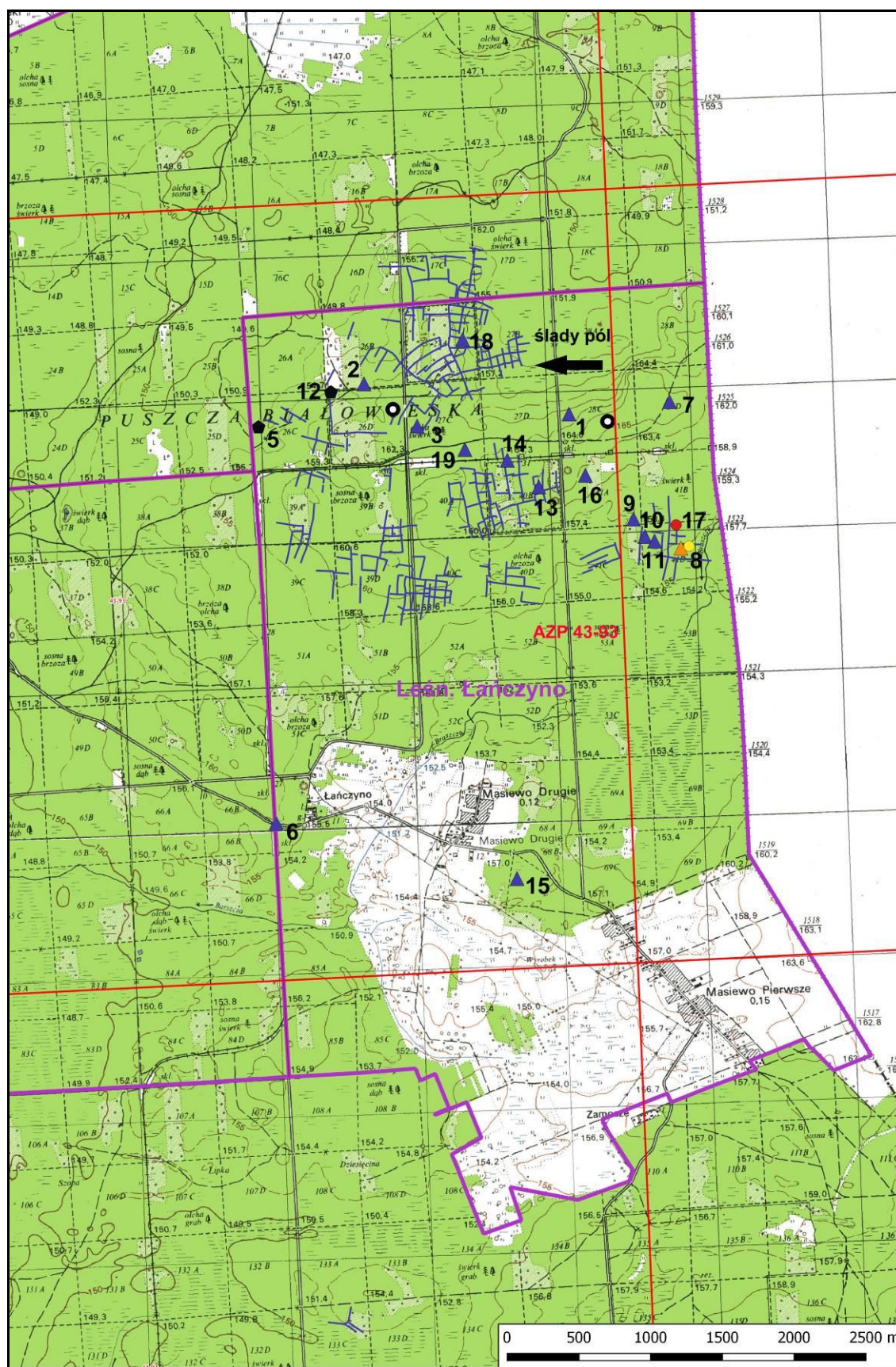
Mapa 9. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Jelonka. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

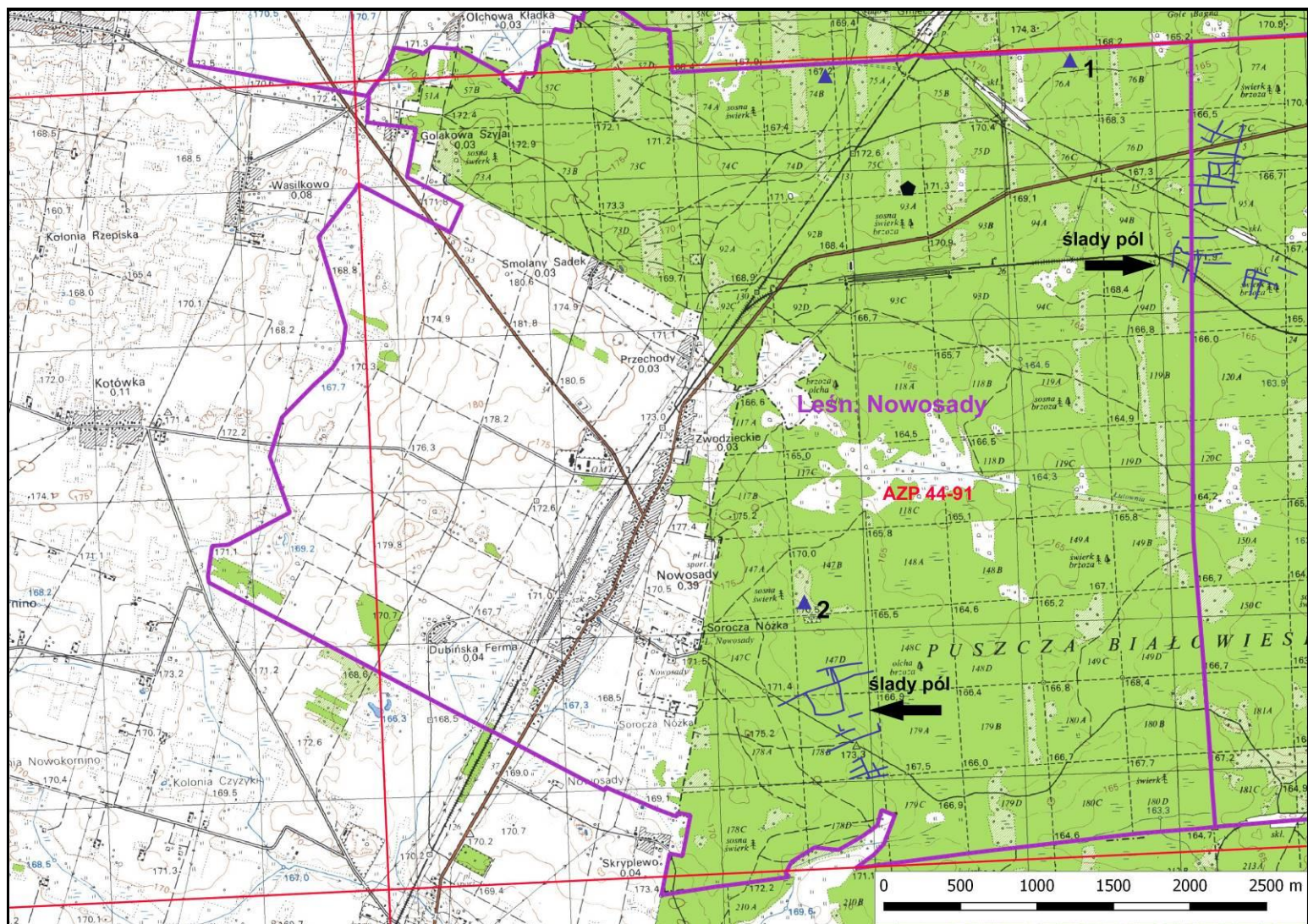
Mapa 10. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Krynica. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

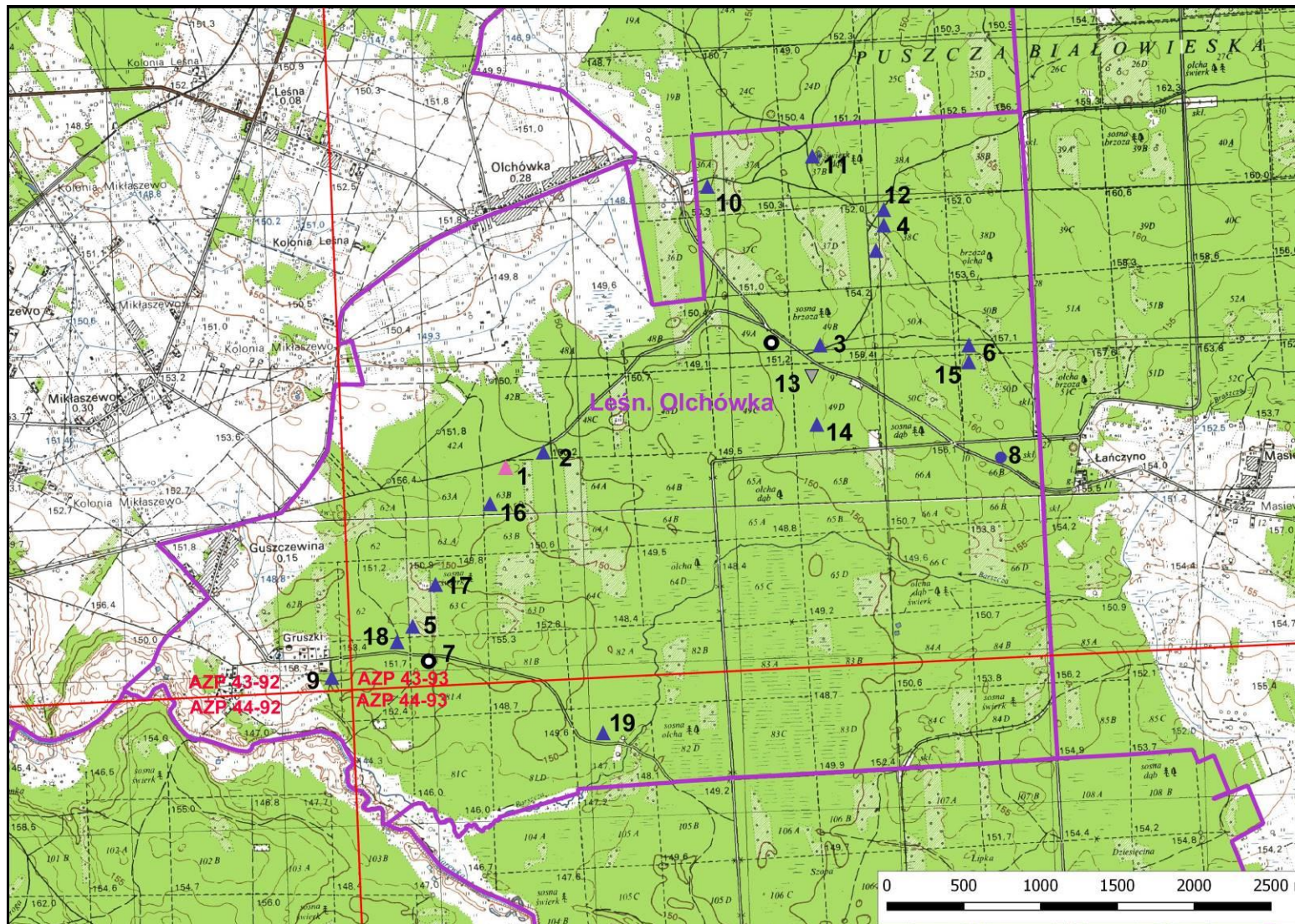
Mapa 11. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Łączyno.
 Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

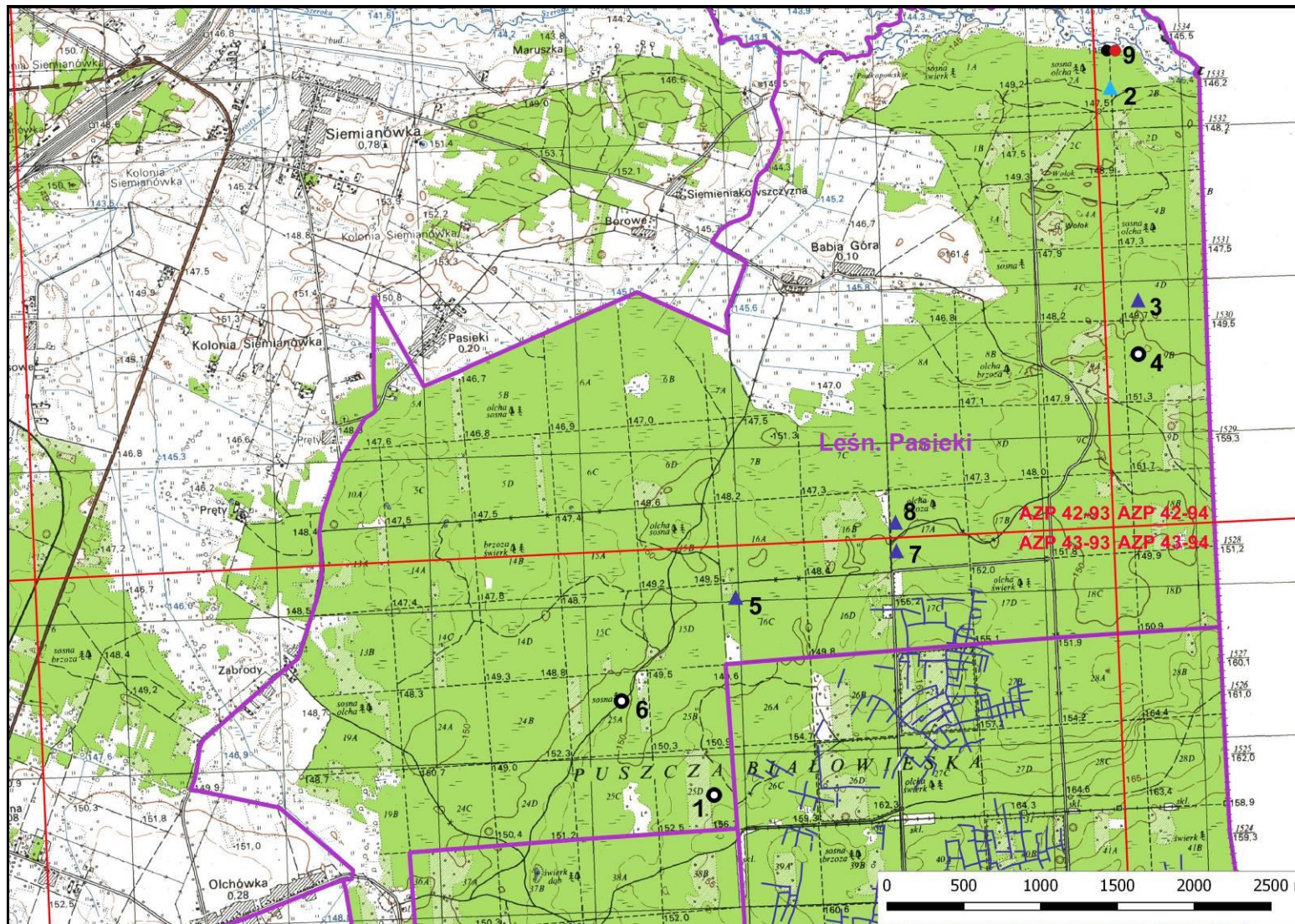
Mapa 12. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Nowosady. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

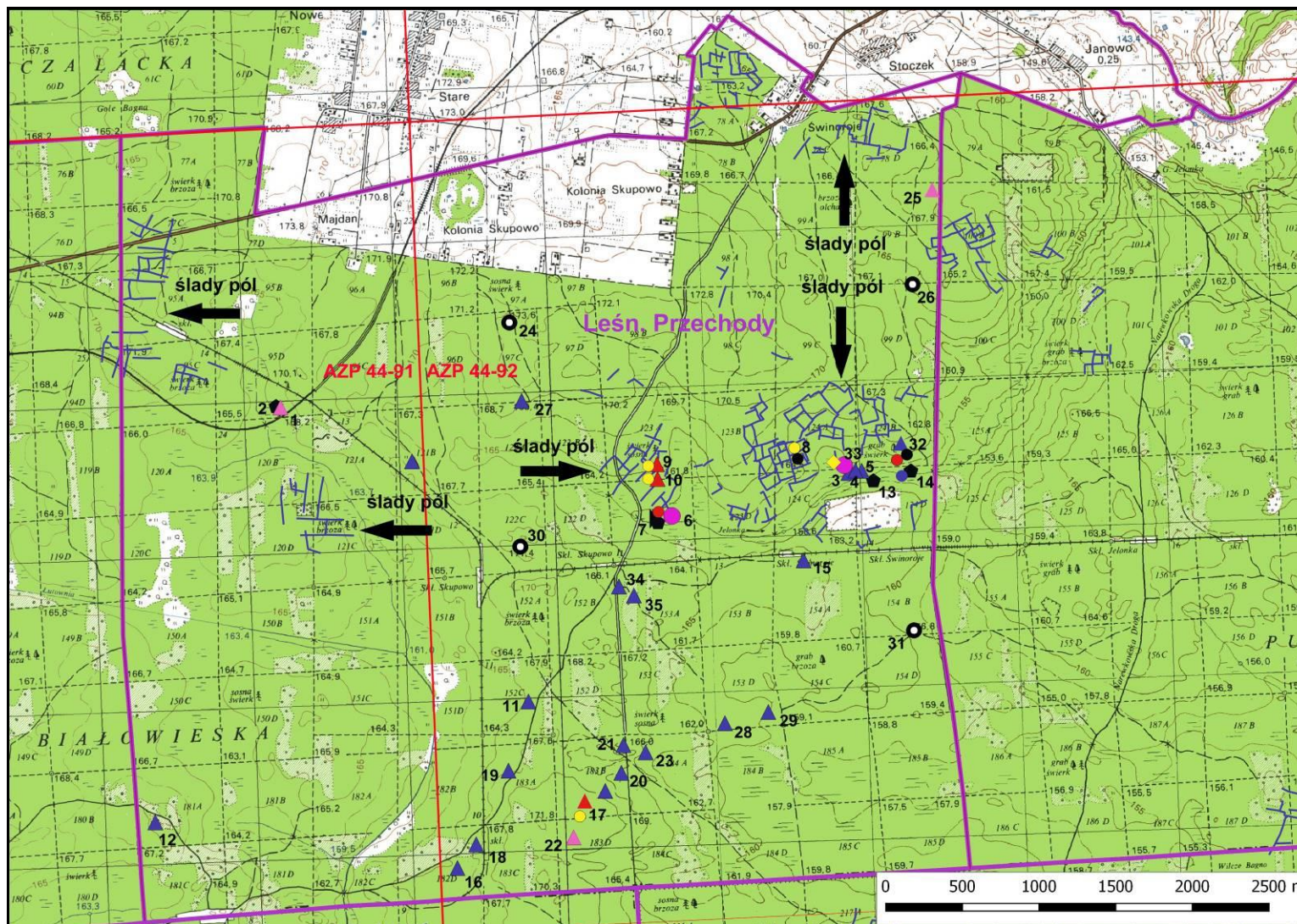
Mapa 13. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Olchówka. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

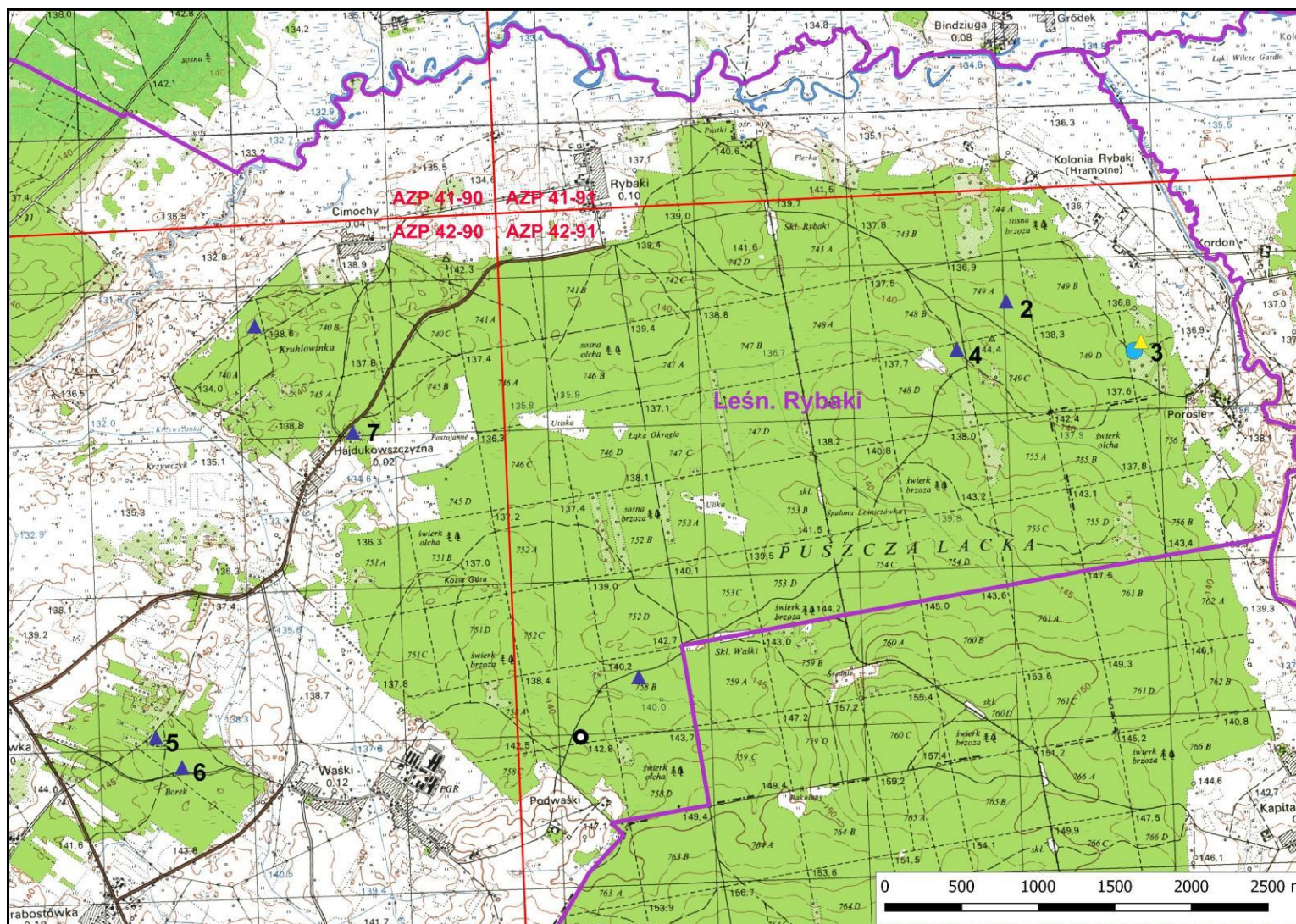
Mapa 14. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Pasieki. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

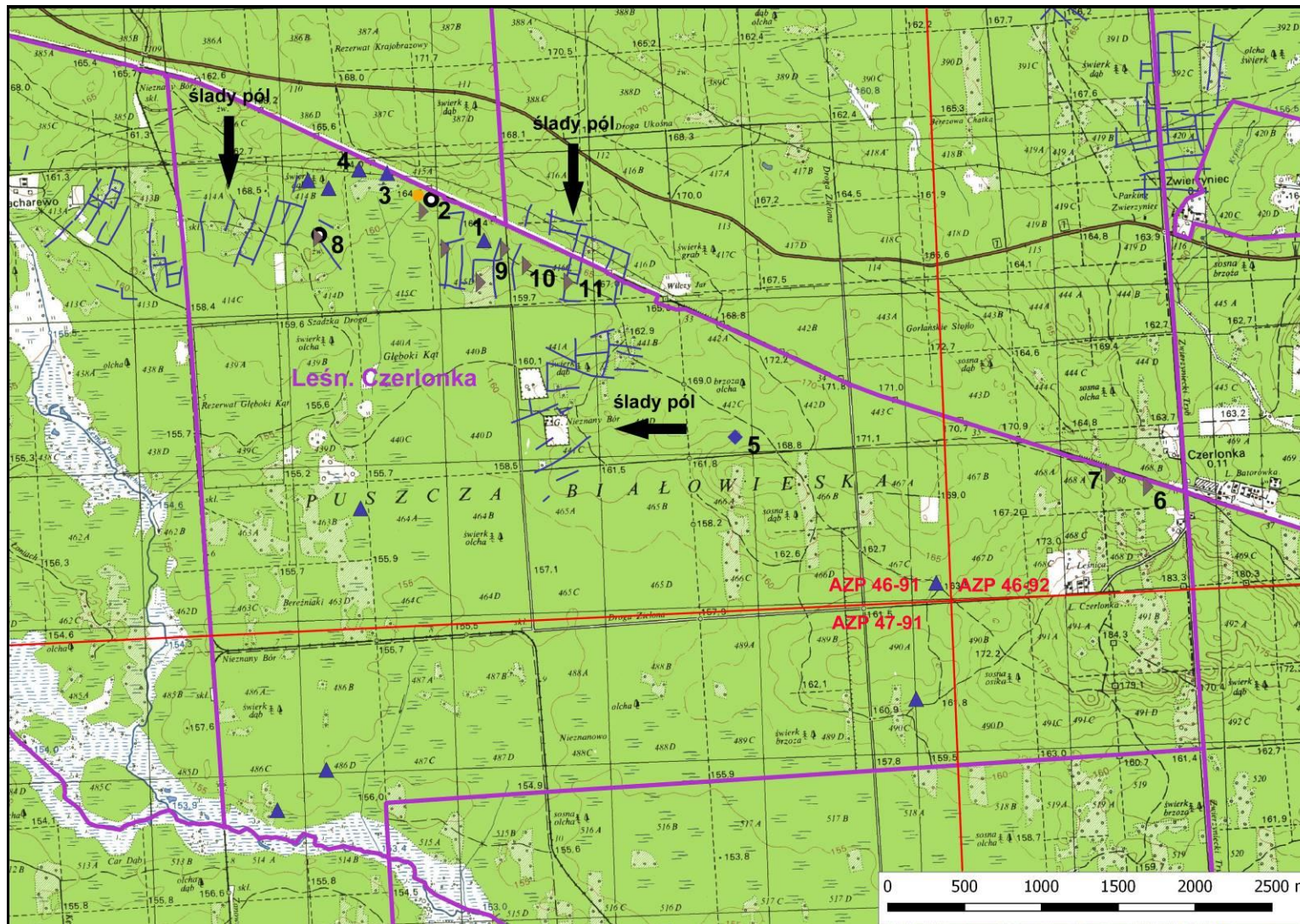
Mapa 15. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Przechody. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

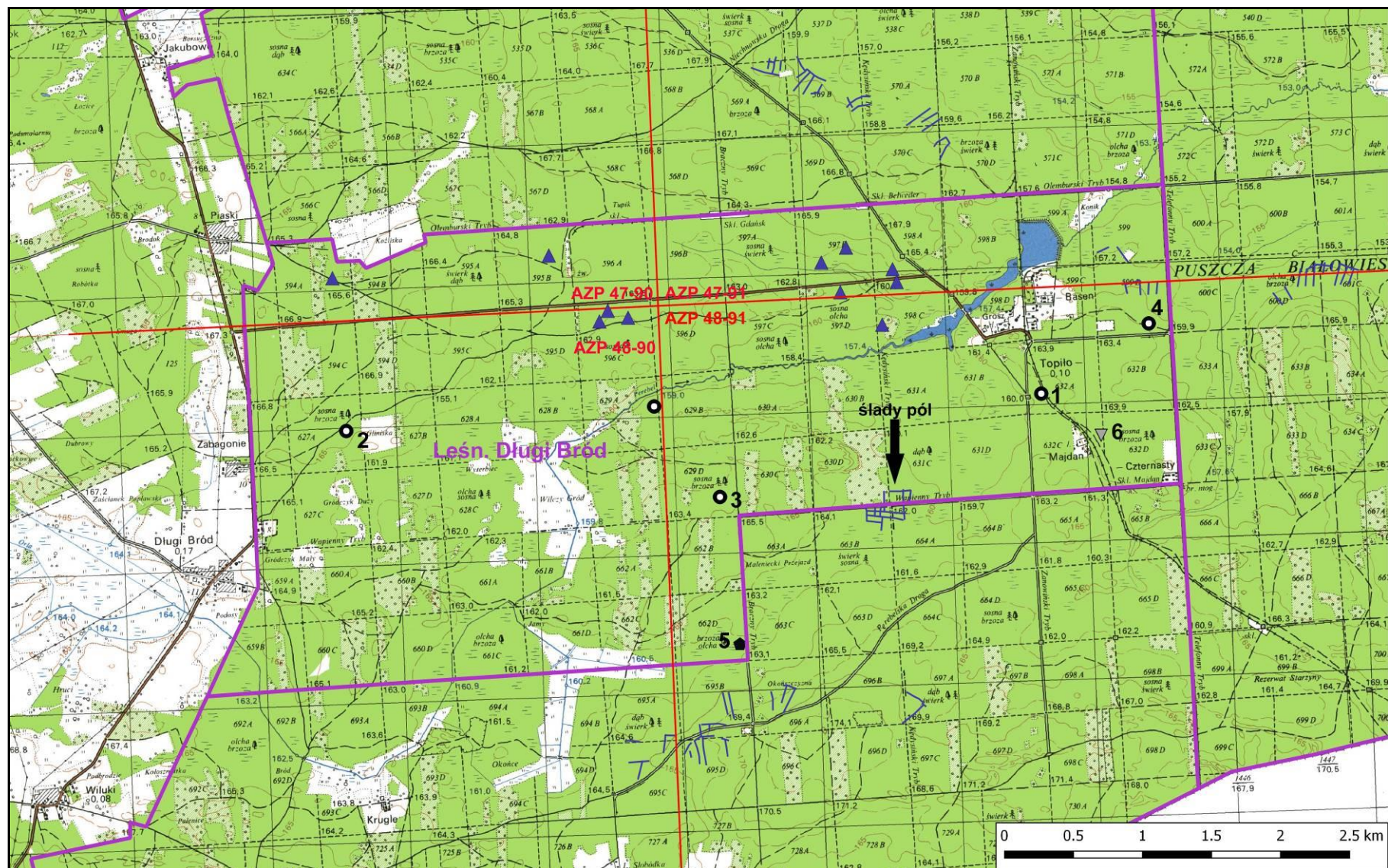
Mapa 16. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Rybaki. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

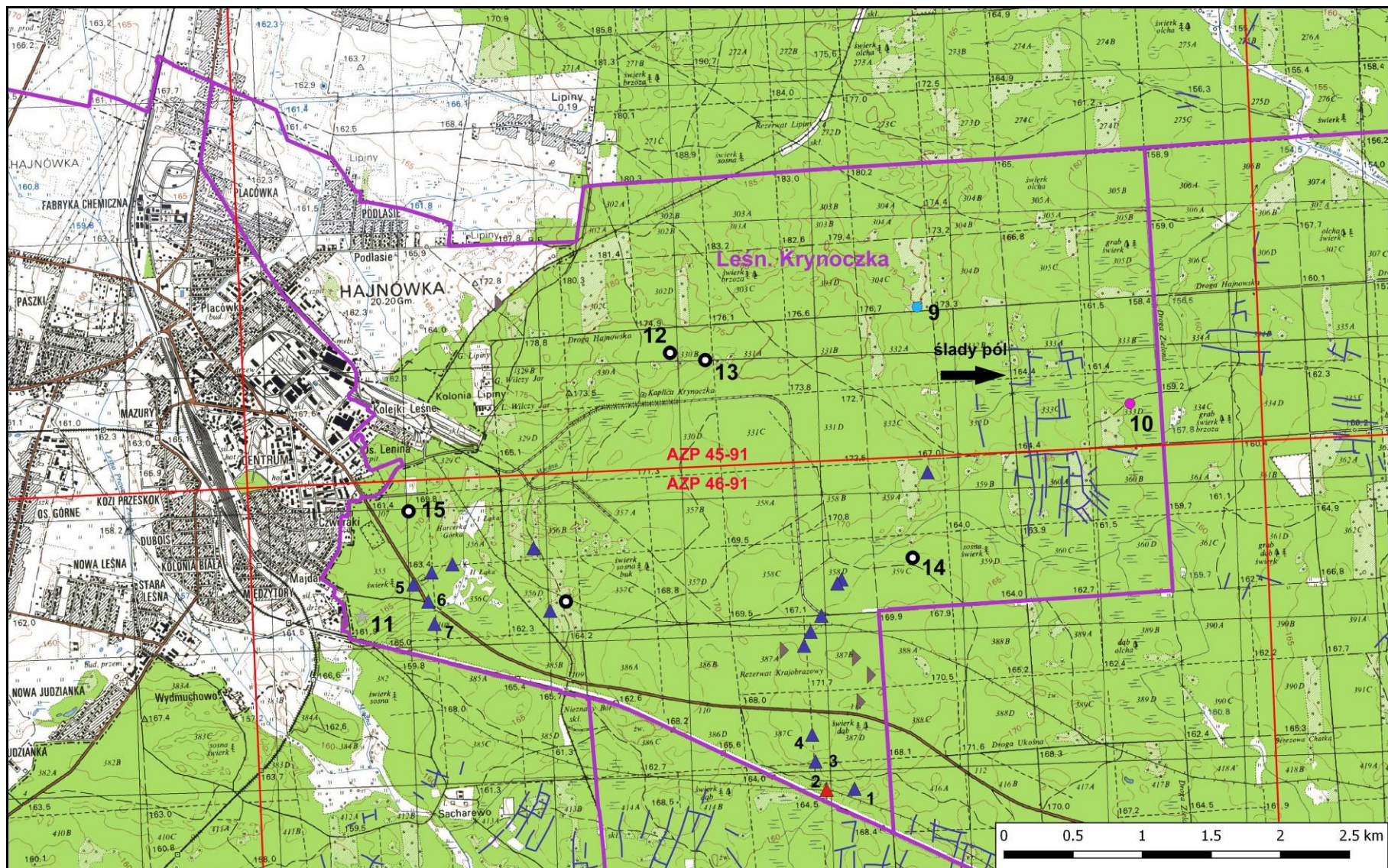
Mapa 17. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Czerlonka. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

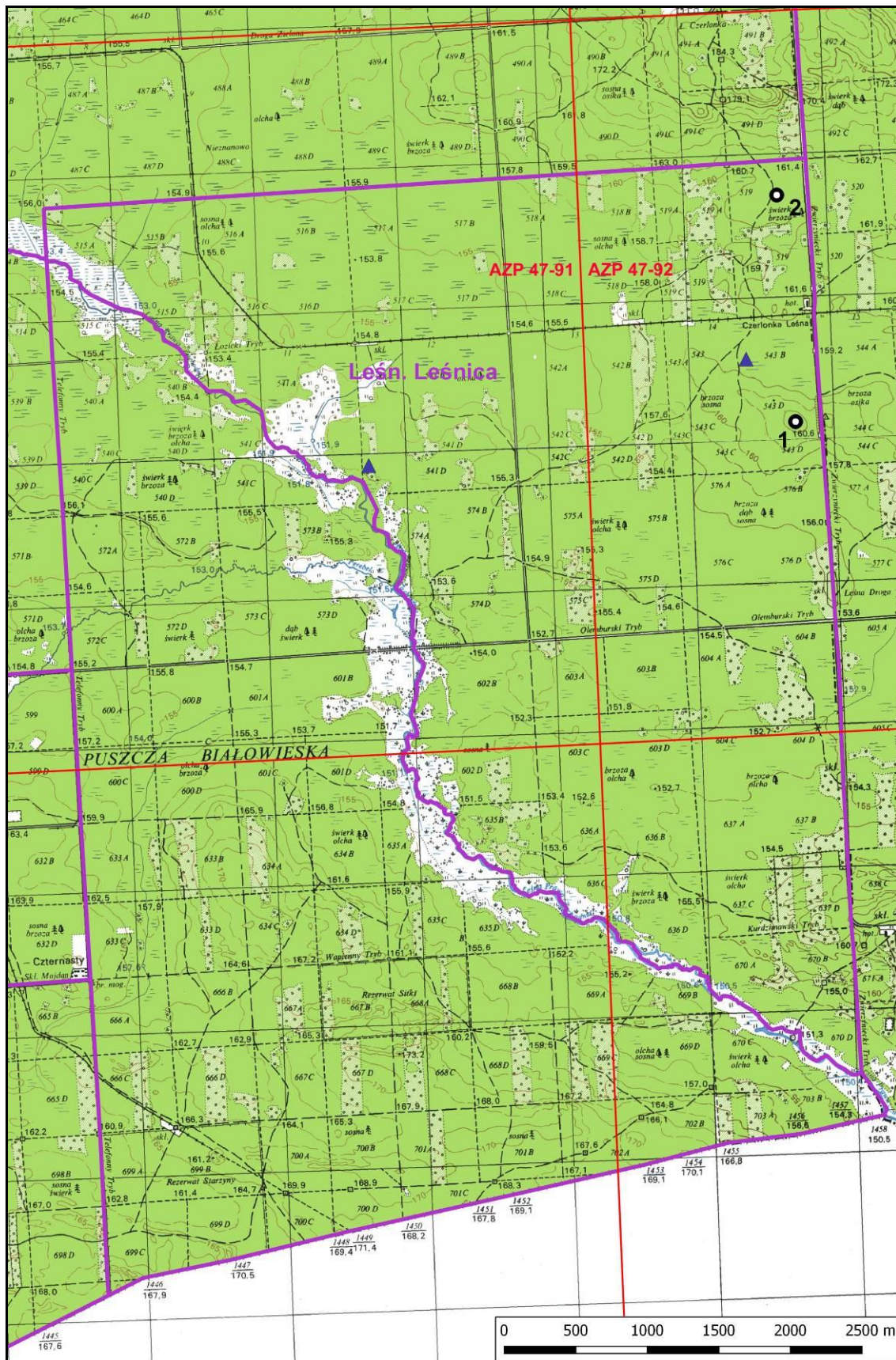
Mapa 18. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Długi Bród. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

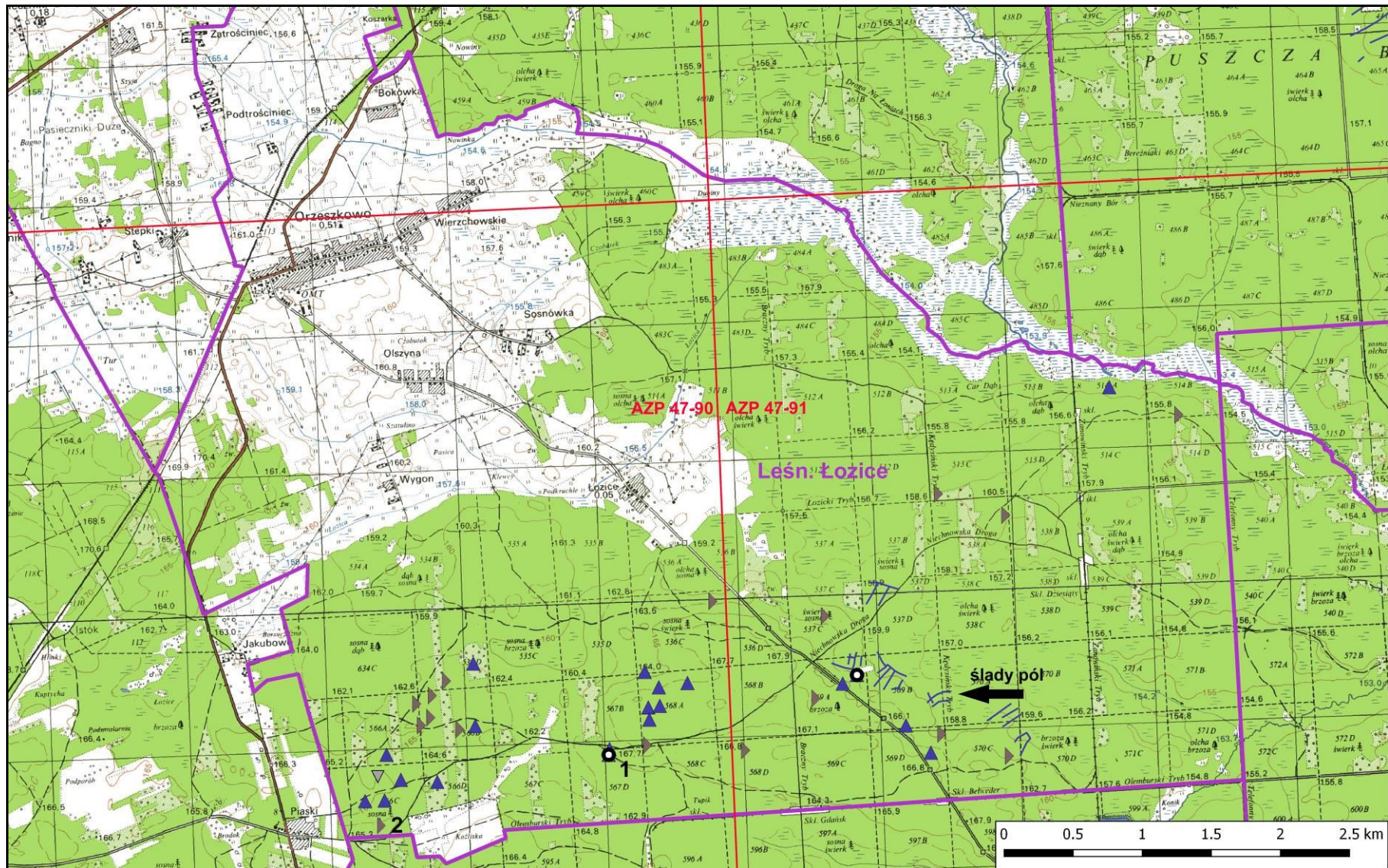
Mapa 19. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Krynockzka. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

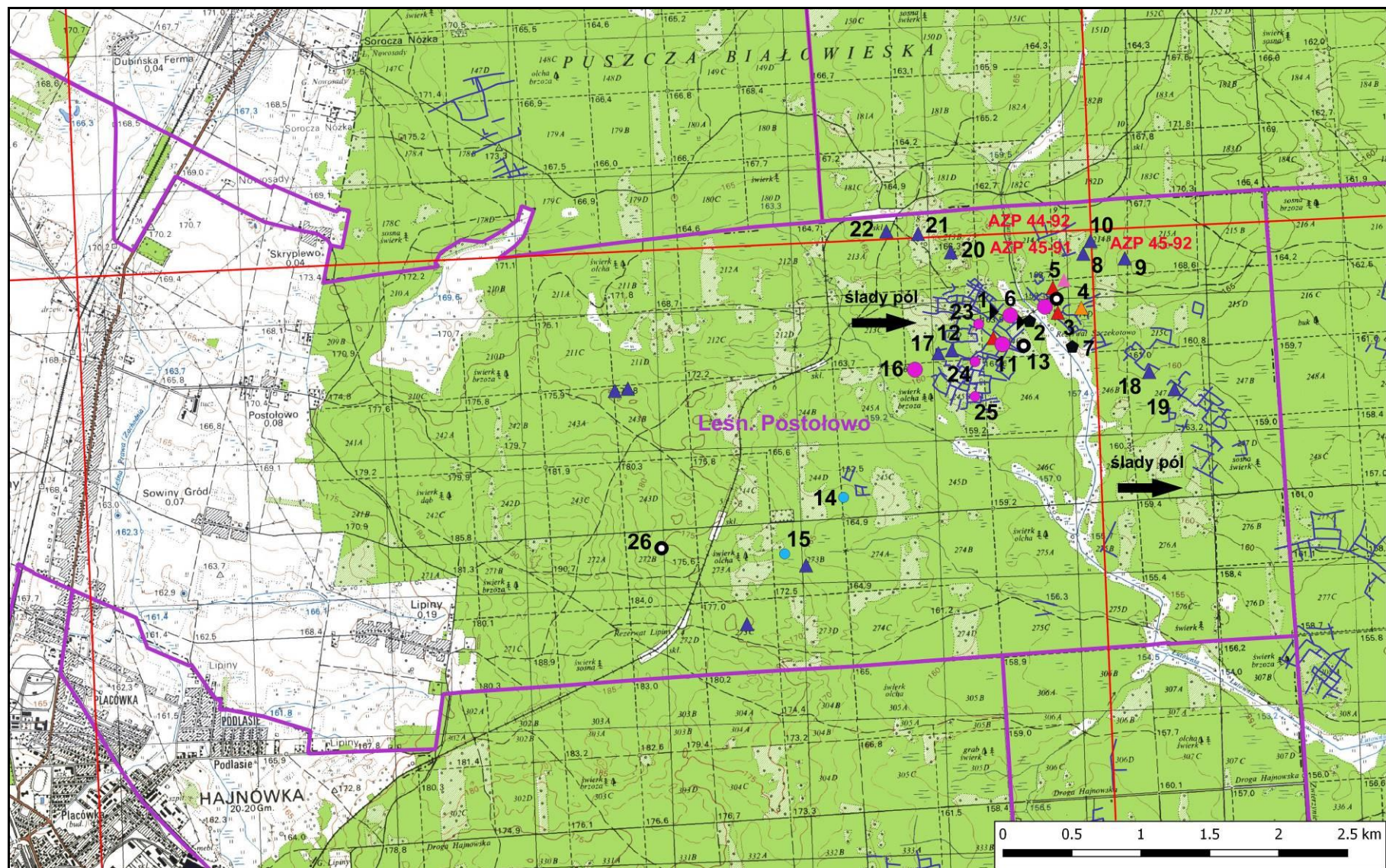
Mapa 20. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Leśnica.
Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

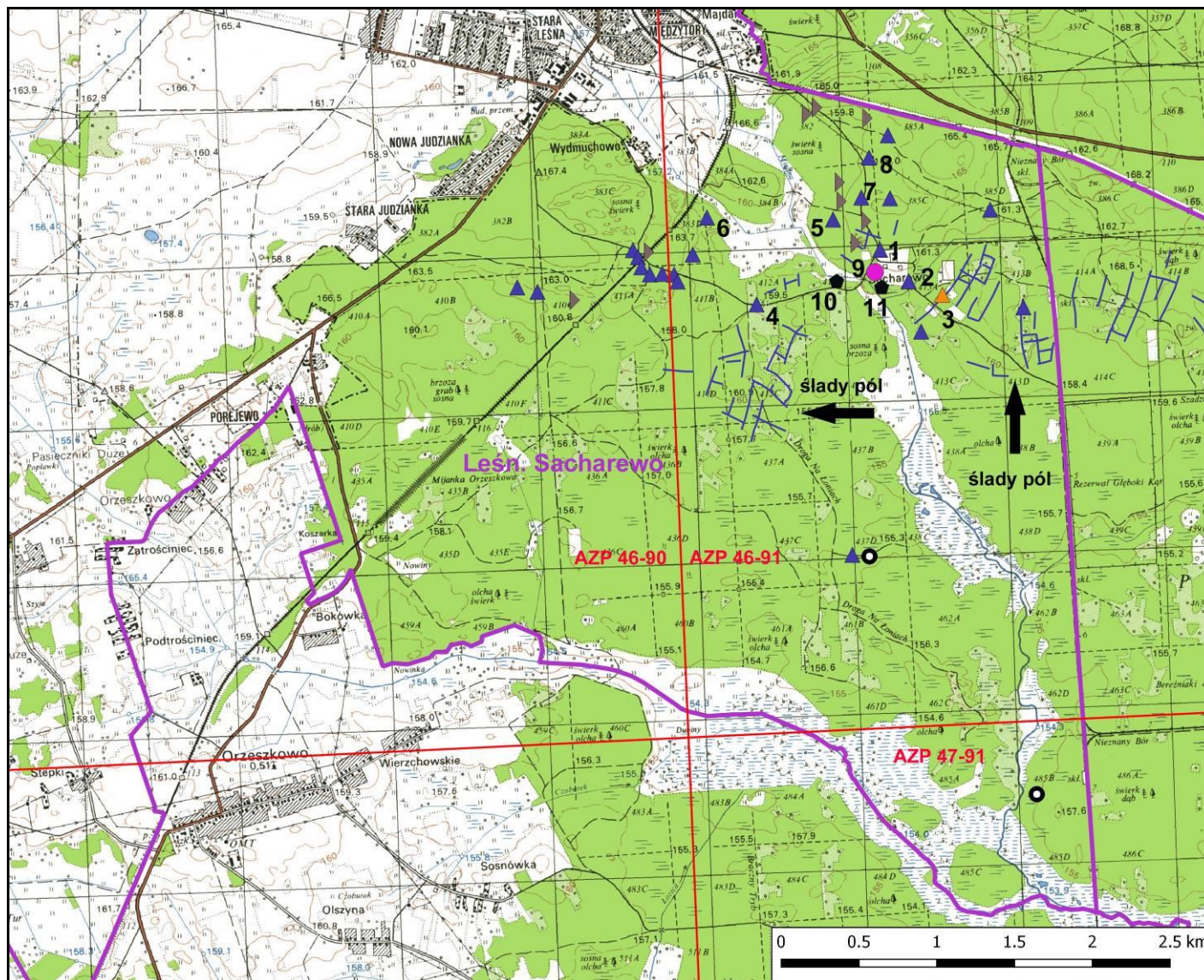
Mapa 21. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Łozice. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

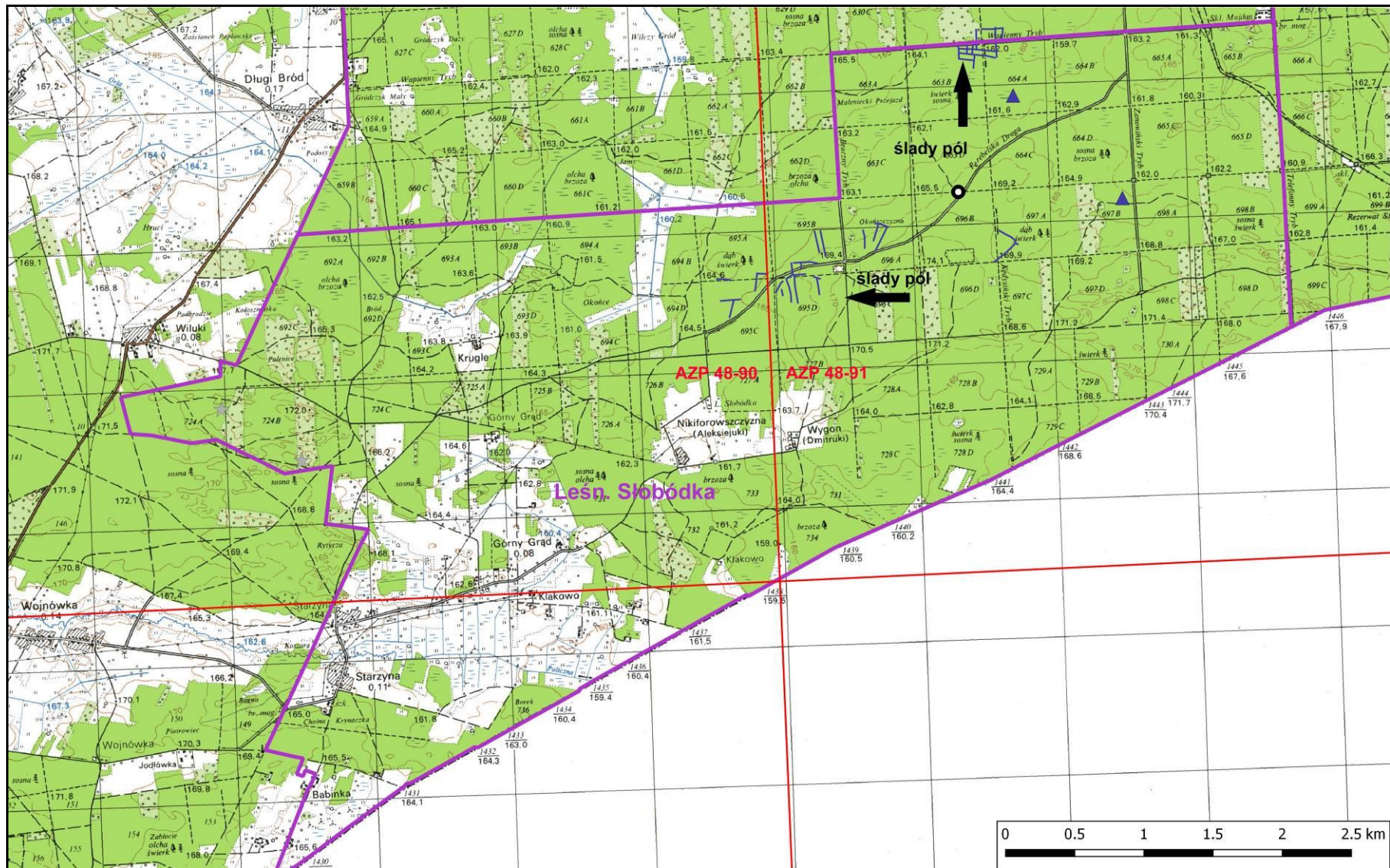
Mapa 22. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Postołowo. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

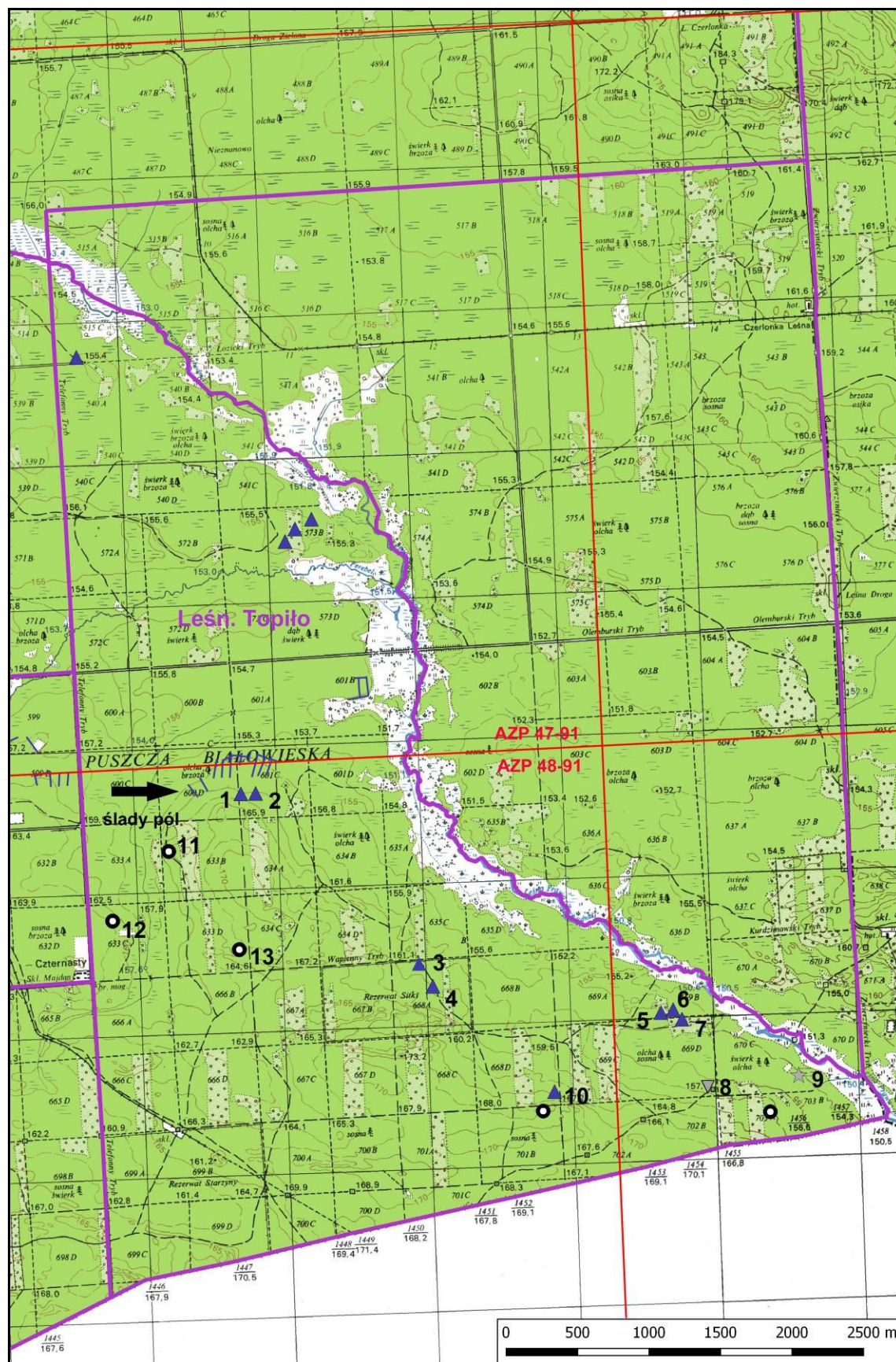
Mapa 23. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Sacharewo. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

Mapa 24. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Słobódka. Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

Mapa 25. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Topiło.
Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

Mapa 26. Lokalizacja znanych stanowisk archeologicznych położonych na terenie Leśnictwa Wilczy Jar.
Legenda por. Mapa 3. Oprac. H. Olczak

Wybrana bibliografia

Akty izdavaemye. 1867. *Akty izdavaemye Arheografičeskoû Kommissiëû vysočajše učreždennoû v Vil'ně 2. Akty Brestskago zemskago suda*. Vil'na: v tipografii Gubernskago Pravleniâ.

Andrzejowski J. 1999. Hryniewiczze Wielkie – cmentarzysko z pogranicza dwóch światów. W: J. Andrzejowski (red.), *Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*. Warszawa: FP IA UW, 17–59.

Arnberg A. 2005. Fields, Funerals and Furnaces. On the Use of Fire during the Pre-Roman Iron Age on the Island of Gotland. *Current Swedish Archaeology* 3, 7–23.

Arnoldussen S. 2018. The Fields that Outlived the Celts: The Use-histories of Later Prehistoric Field Systems (Celtic Fields or Raatakkers) in the Netherlands. *Proceedings of the Prehistoric Society* 84, 303–327. doi:10.1017/ppr.2018.5

Arnberg A. 2009. To Make a Mark on Land. Fossil fields systems and the social implication of agriculture during the Pre-Roman Iron Age on Gotland, Sweden. *Archaeologia Baltica* 12, 57–73.

Arnoldussen S., Linden van der M. 2017. Palaeo-ecological and archaeological analysis of two Dutch Celtic fields (Zeijen-Noordse Veld and Wekerom-Lunteren): solving the puzzle of local Celtic field bank formation. *Vegetation History and Archaeobotany* 26, 551–570. doi: 10.1007/s00334-017-0625-z

Aszejczyk W. 2017. Kultura janisławicka na Białorusi. Stan i wybrane aspekty badań. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 12 (2016), 21–56.

Bajko P. 2001. *Białowieża. Zarys dziejów do 1950 roku*. Białowieża: Białowieski Ośrodek Kultury.

Bajko P. 2018. *Kronika białowieska 1*. Białowieża: Agencja Hajstra, Marek Sobociński.

Barford P., Kobyliński Z., Krasnodębski D. 1991. Between the Slavs, Balts and Germans: ethnic problems in the archaeology and history of Podlasie. *Archaeologia Polona* 29, 123–160.

Belevec V. G. (Belâvec V. G.). 1999. K voprosu o rannesrednevekovyh kurganah na territorii Belovežskoj Puši. *Gistaryčna-Arhealagičny Zbornik* 14, 147–159.

Belâvec V. G. 2004a. Belaruskae Zahodnâe Palesse ŭ peryâd pravincyjna rymskih uplyvaŭ – stan i perspektyvy dasledavannâŭ. W: A. Koško, A. Kalečyc (red.), *Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski*. Warszawa: OODA, 227–265.

Białyński G. 1999. *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*. Rozprawy i materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie 179. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.

- Błaszczuk G. 1998. *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności. Tom I. Trudne początki*. Historia 191. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bogatyrev È. D. 2008. Organizaciâ eksporta potaša v pervoj polovinie XVIII veka. *Vestnik Mordovskogo Universiteta* 3 (22), 124–127.
- Borowik-Dąbrowska M., Dąbrowski M. J. 1973. Naturalne i antropogeniczne zmiany roślinności Białowieskiego Parku Narodowego. *Archeologia Polski* 18 (1), 181–200.
- Brincken J. 1826. *Mémoire Descriptif sur la Forêt Impériale de Białowieża, en Lithuanie*. Varsovie: N. Glücksberg, Imprimeur-Libraire de l'Université Royale.
- Brincken J. 2004. Opis cesarskiej Puszczy Białowieskiej na Litwie zredagowany przez Barona Brinckena naczelnego inspektora lasów państwowych Królestwa Polskiego, członka Departamentu Leśnego Komisji Finansów i Skarbu, kawalera orderu drugiej klasy Świętego Stanisława ozdobiony czterema rycinami i mapą. W: P. Daszkiewicz, B. Jędrzejewska, T. Samojlik, *Puszcza Białowieska w pracach przyrodników 1721–1831*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 28–102.
- Chmiel A. (wyd.). 1911. *Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce 1. Rachunki dworu królewskiego 1544-1567*. Kraków: Wydawnictwo Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce Akademii Umiejętności, Nakład Akademii Umiejętności, Skład Główny w Księgarni Spółki Wyd. Polskiej.
- Ciechański A. 2013. *Rozwój i regres sieci kolei przemysłowych w Polsce w latach 1881-2010*, Warszawa: Polska Akademia Nauk. Instytutu Geografii i Zagospodarowania Przestrzennego im. Stanisława Leszczyckiego
- Commissya. 1700. *Commissya w Leśnictwach Białowieskim, Sokolskim y Nowodworskim, za Szczęśliwego Panowania Najjaśniejszego Króla Jmci Augusta II Xiążęcia Saskiego*. AGAD. Archiwum Kameralne I-12, mf 44338.
- Contract o Towary Leśne. 1675. *Contract o Towary Leśne WXL z Urodzonym Przebędowskim Sędzim Lemburskim Jan III z Bożej Łaski Król Polski, Wielki Xiążę Litewski Ruski Pruski, Mazowiecki, Żmud., Inflan., Wołyn, Kurlandski [?], Podolski, Podlaski, Smolenski, Siewierski, Czerniechowski*. Państwowe Archiwum w Krakowie, Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, f. 187, 197–200.
- Cyrek K., Grygiel R., Nowak K. 1983. Podstawy wydzielenia mezolitu ceramicznego na Niżu Polskim. W: T. Malinowski (red.), *Problemy epoki kamienia na Pomorzu*. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku, 85–110.
- Cyrek K., Grygiel R., Nowak K. 1985. Mezolit ceramiczny w środkowej i północno-wschodniej Polsce i jego związki z neolitycznymi kulturami niżowymi. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 29 (1982), 5–70.
- Daszkiewicz P., Jędrzejewska B., Samojlik T. 2004. *Puszcza Białowieska w pracach przyrodników 1721-1831*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.

Długosz J. 1997. *Joannis Dlugossii. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber Decimus et Liber Undecimus 1406-1412*. Varsaviae: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Długosz J. 2000. *Joannis Dlugossii. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber Undecimus 1413-1430*. Varsaviae: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Dzierżykray-Rogalski, Jaskanis 1961

Dąbrowski M. J. 1959. Późnoglacialna i holocenińska historia lasów Puszczy Białowieskiej. Część I. Białowieski Park Narodowy. *Acta Societatis Botanicorum Poloniae* 28 (2), 197–248.

Egarëjčanka A. A. (Egorejčenko A. A.). 1999. Kul'tura štryhavanaj keramiki. W: V. ĩ. Šadyra, V. S. Vârgej (red.), *Arhealogiâ Belarusi 2. Žalezny vek ĩ rannâe sârëdnâvečča*. Minsk: Belaruskâ navuka, Nacyânal'naâ Akadëmiâ navuk Belarusi, ĩnстыtut ĩstoryi, 113–173.

Egorejčenko A. A. (Egarëjčanka A. A.). 2006. *Kul'tury štrihovannoj keramiki*. Minsk: Belorusskij Gosudarstvennyj Universitet.

Faliński J. B. 1980. Rozmieszczenie kurhanów na tle zróżnicowania środowisk leśnych w Puszczy Białowieskiej i problem ich ochrony. W: D. Jaskanis (red.), *Zabytek archeologiczny i środowisko. Problemy zagospodarowania obiektów archeologicznych w aglomeracjach miejskich i kompleksach leśnych*. Warszawa: Muzeum Okręgowe w Białymstoku, Konserwator Zabytków Archeologicznych, PWN, 97–140.

Faliński J. B., Hereźniak J. M. 1977. *Zielone grądy i czarne bory Białowieży*. Warszawa: Instytut Wydawniczy, Nasza Księgarnia.

Falis A., Fedorczyk-Falis M. 2019. *Opracowanie materiału ceramicznego ze stanowiska Teremiski 36*. Warszawa. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii UKSW.

Falis A., Fedorczyk-Falis M. 2020. *Opracowanie materiału ceramicznego ze stanowiska Leśnictwo Postołowo 11*. Warszawa. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii UKSW.

Folwark Białowieża. 1796. *Folwark Białowieża. Opisanie Zabudowań Dworskich*. Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, SA 11440.

Gerritsen F. 2003. *Local Identities. Landscape and Community in the Late Prehistoric Meuse-Demer-Scheldt Region*. Amsterdam Archaeological Studies 9. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Gliński F. 1885. Białowieża i żubry. *Wędrowiec* 23 (37), 439–440.

Górska I. 1973. Najdawniejsze ślady człowieka w Puszczy Białowieskiej. *Z Otchłani Wieków* 39 (4), 270–273.

Górska I. 1976. Badania archeologiczne w Puszczy Białowieskiej. *Archeologia Polski* 21 (1), 109–134.

Götze A. 1929. Archäologische Untersuchungen im Urwalde von Bialowies. W: E. Stechow (red.), *Beiträge zur Natur- und Kulturgeschichte Lithauens und angrenzender Gebiete*. Abhandlungen d. math.-naturw. Abteilung der Bayer. Akademie der Wissenschaften, Supplement 14. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften in Kommission des Verlags R. Oldenburg München, 511–550.

Groenman-van Waateringe W. 2012. Celtic field banks and Early Medieval rye cultivation. *Journal of Archaeology in the Low Countries* 4–1, 151–158. <http://jalc.nl/cgi/t/text/get-pdf6a42.pdf?c=jalc;idno=0401a05> (dostęp: 21.06.2022).

Groenman-van Waateringe W., Geel van B. 2017. Raised bed agriculture in northwest Europe triggered by climatic change around 850 BC: a hypothesis. *Environmental Archaeology. The Journal of Human Palaeoecology* 22 (2), 166–170. doi: 10.1080/14614103.2016.1141085

Hedemann O. 1936. Dwór Jamno. *Echa Leśne* 13 (2), 3–4.

Hedemann O. 1939. *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*. Rozprawy i sprawozdania. Seria A 41. Warszawa: Instytut Badawczy Lasów Państwowych.

Inwentarz klucza suchopolskiego. 1696. *Inwentarz klucza Suchopolskiego do Leśnictwa Białowieskiego należącego w Roku 1696 1 Julij*. Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie, f. 1292-303, k. 1-13.

Jakubczak M. 2021a. AZP 45-91. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część środkowa” – 2a* 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 15–313.

Jakubczak M. 2021b. AZP 46-93. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część środkowa” – 2b* 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 1449–1548.

Jakubczak M. 2021c. AZP 46-94. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część środkowa” – 2b* 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 1549–1551.

Jakubczak M., Niedziółka K., Szubski M., Szlązak R. 2021 AZP 42–91. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1a* 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 63–210.

Jakubczak R., Szlązak R. 2021a. AZP 43-93. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1a* 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 459–682.

Jakubczak M., Szlązak R. 2021b. AZP 44–93. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1b* 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 1093–1270.

Jakubczak M., Szubska M. 2021. AZP 44-91. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1b 1*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 727–761.

Jakubczak M., Szubska M., Szubski M. 2021. AZP 44–92. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1b 1*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 763–1092.

Jakubczak M., Szubski M. 2021. AZP 47-91. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część południowa” – 3*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 165–418.

Jarmolik W. 1989. Rejzy krzyżackie na Podlasie. *Podlasie* 3, 6–9.

Jaroszewicz B., Cholewińska O., Gutowski J. M., Samojlik T., Zimny M., Latałowa M. 2019. Białowieża Forest – A Relic of the High Naturalness of European Forests. *Forests* 10, 849, nlb. doi: 10.3390/f10100849

Jaskulska E. 2019. Szczątki ciałoopalne z cmentarzysk pogranicza mazowiecko-ruskiego. Analiza bioarcheologiczna. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 199–211.

Jędrzejewska B. 2022. *Królowie Polski w Puszczy Białowieskiej*. Białowieża: Białowieski Park Narodowy.

Jędrzejewska B., Samojlik T. 2004. Kontrakty Jana III Sobieskiego z lat 1675-1686 w sprawie dzierżawy i użytkowania Leśnictwa Białowieskiego. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 52 (3), 321–330.

Jędrzejewska B., Samojlik T., Krasnodębski D., Olczak H. 2005. Zaginiony dwór Wazów. W: T. Samojlik (red.), *Ochrona i łowy. Puszcza Białowieska w czasach królewskich*. Białowieża: ZBS PAN, 32–45.

Johnston R. 2005. Pattern without a plan: rethinking the Bronze Age coaxial field systems on Dartmoor, south-west England. *Oxford Journal of Archaeology* 24 (1), 1–21. doi: 10.1111/j.1468-0092.2005.00222.x

Kalaga J. 2006. *Ciałoopalny obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Liwca, Bugu i Krzny we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: IA UW.

Kamiński A. 1956. Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży od I do XIII w. *Materiały Starożytne* 1, 193–273.

Karcov G. 1903. *Belovežskaâ Puša. Eâ istoričeskij očerk, sovremennoe ohotnič'e hozâjstvo i Vysočajšâ ohoty v Puše*. S. Petersburg: Artističeskoe zavedenìe A. F. Marksa.

Karczewska M. 2009. Ceramika o powierzchni kreskowanej z międzyrzecza Biebrzy i Narwi. W: M. Karczewska, M. Karczewski (red.), *Ceramika bałtyjska. Tradycje i wpływy. Materiały z konferencji*,

Białystok 21 – 23 września 2005 roku. Białystok: Wydział Historyczno-Socjologiczny Uniwersytet w Białymstoku, Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej, 231–248.

Kmieciak M., Kwiatkowski W. 2017. *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski. 1:50 000. Arkusz Białowieża (422) (z 2 tab. i 3 tabl.)*. Warszawa: PIB, Państwowy Instytut Badawczy.

Kobylińska U., Kobyliński Z., Wach D. 2003. Wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Klukowiczach na Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne* 56 (2002–2003), 189–227.

Kobyliński Z. 2001. *Teoretyczne podstawy konserwacji dziedzictwa archeologicznego*. Warszawa: Fundacja Res Publica Militethnica. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Kołodziejczyk A. 2002. Z dziejów kolonizacji puszczy na Podlasiu w XV–XVI wieku. W: J. Śliwiński (red.), *Szkice z dziejów kolonizacji Podlasia i Grodzieńszczyzny od XIV do XVI wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w siedemdziesięciolecie urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 29–93.

Kołodziejczyk A. 2007. Puszcze na Podlasiu, ich kolonizacja i podziały w XV–XVI wieku. W: J. Śliwiński (red.), *Puszcze wielkoksiażące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 193–248.

Kossak S. 2001. *Saga Puszczy Białowieskiej*. Warszawa: Muza SA.

Kowalczyk-Heyman E. 2013. *Dzieje granicy mazowiecko–krzyżackiej (między Pisą a Biebrzą)*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Kozłowski S. K., Nowak M. 2019. *I przyszli ludzie zza gór wysokich. Ziemia polskie od VI do IV tysiąclecia BC*. Collectio Archaeologica Ressoiviensis 39. Rzeszów, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo-Wschodniej UW.

Krasnodębski D., Olczak H. 2002. Osada z ceramiką sztrychowaną z późnego okresu lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich z miejscowości Suraż, woj. podlaskie, st. 37. W: M. Karczewska, M. Karczewski (red.), *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000 – 2001. Materiały z konferencji, Białystok 6–7 grudnia 2001 roku*. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Historii, 215–224.

Krasnodębski D., Olczak H. 2006a. Badania archeologiczne przeprowadzone na uroczysku Stara Białowieża w oddz. 367A Puszczy Białowieskiej (AZP 45-92). *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 2, 74–79.

Krasnodębski D., Olczak H. 2006b. Badania archeologiczne w Puszczy Białowieskiej na stanowisku Teremiski-Dąbrowa, oddz. 338 A i B (AZP 45-92). *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 2, 80–83.

Krasnodębski D., Olczak H. 2012. Badania archeologiczne na terenie polskiej części Puszczy Białowieskiej – stan obecny, problemy i perspektywy. *Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego* 18, 144–168.

Krasnodębski D., Olczak H. 2018. Puszcza Białowieska jako przykład badań archeologicznych na obszarach leśnych – wyniki i problemy przeprowadzonej w 2016 r. inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 13 (2017), 5–63.

Krasnodębski D., Olczak H. 2019a. Kontynuacja osadnictwa czy ponowne wykorzystanie starszych nekropoli? Dwa cmentarzyska kurhanowe w Uroczysku Szczekotowo w Puszczy Białowieskiej oraz cmentarzyska kurhanowe i z grobami w obstawach kamiennych w Zbuczu. W: A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*. Warszawa: IAE PAN, 55–67.

Krasnodębski D., Olczak H. 2019b. *Sprawozdanie z inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego Puszczy Białowieskiej, realizowanej w 2016 r. na terenie części obszaru AZP 42-90 (Nadleśnictwo Browski) (Pozwolenie nr A/18/2016)*. Warszawa. Maszynopis w WUOZ w Białymstoku.

Krasnodębski D., Olczak H., Samojlik T. 2011. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Puszczy Białowieskiej. W: S. Cygan, M. Glinianowicz, P. N. Kotowicz (red.), „*In silvis, campis... et urbe*”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim. Collectio Archaeologica Ressoiviensis 14. Rzeszów, Sanok: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Muzeum Historyczne w Sanoku, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, 145–174.

Krasnodębski D., Samojlik T. 2004. Zamczysko w Puszczy Białowieskiej – historia i legendy. *Wiedza i Życie* 834 (6), 60–63.

Krasnodębski D., Samojlik T., Olczak H., Jędrzejewska B. 2005. Early Mediaeval Cemetery in the Zamczysko Range, Białowieża Primeval Forest. *Sprawozdania Archeologiczne* 57, 555–583.

Krasnodębski D., Dulnicz M., Samojlik T., Olczak H., Jędrzejewska B. 2008. Cmentarzysko ciepłopalne kultury wielbarskiej w Uroczysku Wielka Kletna (Białowieży Park Narodowy, woj. podlaskie). *Wiadomości Archeologiczne* 60, 361–376.

Krupski M., Kruczkowska B., Kittel P., Jakubczak M., Skrzyński G., Golyeva A., Niedziółka K., Urbańczyk P. 2022. Evidence of prehistoric and early medieval agriculture and its impact on soil and land relief transformation in the Białowieża natural forest (NE Poland). *Geoderma* 410, 115668, nlb. doi: 10.1016/j.geoderma.2021.115668

Kuciewicz E. 2017a. *Sprawozdanie z badań sondażowych na terenie nadleśnictwa Białowieża, w obrębie obszaru AZP: 45-92*. Warszawa, Białowieża. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

Kuciewicz E. 2017b. *Sprawozdanie z badań sondażowych na terenie Nadleśnictwa Hajnówka, w obrębie obszarów AZP: 45-91, 45-92*. Warszawa, Białowieża. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

- Kunnas J. 2007. Potash, saltpeter and tar. Production, exports and use of wood in Finland in the 19th century. *Scandinavian Journal of History* 32 (3), 281–311. doi: 10.1080/03468750701395419
- Kwiatkowski W. 1994. Krajobrazy roślinne Puszczy Białowieskiej (mapa w skali 1:50 000 z tekstem objaśniającym). *Phytocoenosis* (N. S.) 6, *Supplementum Cartographiae Geobotanicae* 6, 35–87.
- Lang V. 2007. *The Bronze and Early Iron Ages in Estonia*. Estonian Archaeology 3. Tartu: University Press, Institute of History and Archaeology of the University of Tartu, Humaniora: archaeologica.
- Lang V. 2016. Stability and Changes in the Agricultural Use of Limestone Soils in Northern Estonia. W: F. Retamero, I. Schjellerup, A. Davies (red.), *Agricultural and Pastoral Landscapes in Pre-Industrial Society. Choices, Stability and Change*. Early Agricultural Remnants and Technical Heritage (EARTH): 8,000 Years of Resilience and Innovation 3. Oxford, Philadelphia: Oxbow Books, 127–144.
- Lepiejza J. 2017. *Sprawozdanie z badań sondażowych na terenie Puszczy Białowieskiej, Nadleśnictwo Browsk, Leśnictwo Łańczyno, w obrębie obszaru AZP 43-93*. b.m. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.
- Lietuvos Metrika. 1995. *Lietuvos Metrika, knyga nr 8, užrašymų knyga 8 (1499–1514)*. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius (wyd.). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Majewski W. 1986. Potop szwedzki (1655-1660). W: Z. Koszyła (red.), *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodnich Polski* 1. Białystok: Krajowa Agencja Wydawnicza, 72–118.
- Maroszek J. 2000. *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Medvedev A. M. (Mâdzvedzeŭ A. M.). 1996. *Belaruskoe Poneman'e v rannem železnom veke (1 tysâčelecie do n.è. – 5 v. n.è.)*. Minsk: Institut Istorii AN Belarusi.
- Medvedev A. M. (Mâdzvedzeŭ A. M.). 2011. *Verhnee Poneman'e v železnom veke i rannem srednevekov'e*. Minsk: Nacional'naâ Akademiâ Nauk Belarusi, Institut Istorii, Belaruskâ Nauka.
- Międzynarodowe zasady ochrony i konserwacji dziedzictwa archeologicznego* 1998. Z. Kobyliński (oprac.). Warszawa: Generalny Konserwator Zabytków. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich
- Mitrofanov A. G. (Mìtrafanaŭ A. R.) 1978. *Železnyj vek srednej Bielorusii (VII – VI vv. do n. è. – VIII v. n. è.)*. Minsk: Akademiâ Nauk Belorusskoj SSR, Instytut Istorii, Izdatel'stvo Nauka i Tehnika.
- Mìtrafanaŭ A. R. (Mitrofanov A. G.) 1993. Štryhavanaj keramìkì kul'tura. W: V. V. Getaŭ i in. (red.), *Arhealogiâ i numizmatyka Belarusi. Ėncyklapedyâ. Mìnsk: Belaruskâ Ėncyklapedyâ imâ Petrusâ Broŭkì, 660.*

Musianowicz K. 1960. Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 5, 187–230.

Niedziółka K. 2018. *Wstępne sprawozdanie z badań na stanowisku Leśnictwo Teremiski stan. 36 (AZP 45-92/36) Puszcza Białowieska, Nadleśnictwo Białowieża, oddz. 251B/D, woj. podlaskie*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

Niedziółka K. 2021a. AZP 45-93. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część środkowa” – 2a 2*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 623–745.

Niedziółka K. 2021b. AZP 45-94. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część środkowa” – 2b 2*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 753–757.

Niedziółka K. 2021c. Wstępne wyniki badań wielokulturowej osady Sacharewo „Polana”. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część południowa” – 3*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 16–23.

Niedziółka K., Wawrzeniuk J. 2021a. AZP 45-92. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część środkowa” – 2a 2*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 315–621.

Niedziółka K., Wawrzeniuk J. 2021b. AZP 47-92. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część południowa” – 3*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 419–631.

Nielsen N. H., Holst M. K., Gadd A. C., Holst K. K. 2018. The Layout and Internal Development of Celtic Fields: Structural and Relative Chronological Analyses of Three Danish Field Systems. *European Journal of Archaeology* 21 (3), 385–410. doi:10.1017/ear.2017.56

Olczak H. 2009. Ceramika kreskowana na obszarze dorzecza górnej Narwi. Materiały z badań IAE PAN (Warszawa) nad osadnictwem wczesnej epoki żelaza i okresu wpływów rzymskich w latach 1990-2005. W: M. Karczewska, M. Karczewski (red.), *Ceramika bałtyjska. Tradycje i wpływy, Materiały z konferencji, Białystok 21 – 23 września 2005 roku*. Białystok: Wydział Historyczno-Socjologiczny Uniwersytetu w Białymstoku, Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej, 249–286.

Olczak H. 2016a. *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku Leśnictwo Teremiski st. 5 (AZP 45-92/5), Puszcza Białowieska, Nadleśnictwo Białowieża, oddz. 339A, woj. podlaskie (nr pozwolenia 26/A/2016)*. Białowieża, Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

Olczak H. 2018. *Ceramika naczyniowa ze stanowiska Leśnictwo Postołowo 11, Puszcza Białowieska, oddz. 213D/214C*. Warszawa. Maszynopis w Instytucie Archeologii UKSW.

Olczak H., Krasnodębski D. 2018a. Osada grupy suraskiej kultury ceramiki kreskowanej oraz ślady osadnictwa z innych okresów na stanowisku 37 w miejscowości Suraż, gm. loco. W: A. Buko, D.

Krasnodębski, W. Szymański (red.), Dawne osadnictwo Podlasia w świetle badań ratowniczych prowadzonych w latach 1996–2000 na trasie gazociągu jamalskiego. Warszawa: FP IAE PAN, IAE PAN, 107–169.

Olczak H., Krasnodębski D. 2018c. *Sprawozdanie z inwentaryzacji dziedzictwa kulturowego Puszczy Białowieskiej, realizowanego w 2016 r. na terenie części obszaru AZP 44-92 (Nadleśnictwo Browek, Nadleśnictwo Białowieża, Nadleśnictwo Hajnówka, Białowieżski Park Narodowy) (Pozwolenie A/18/2016)*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

Olczak H., Krasnodębski D., Samojlik T., Jędrzejewska B. 2018d. Osada kultury ceramiki kreskowanej z produkcją żelaza na Polanie Berezowo w Puszczy Białowieskiej. *Wiadomości Archeologiczne* 69, 149–175. doi: 10.36154/wa.69.2018.07

Olczak H., Krasnodębski D., Szlązak R., Wawrzeniuk J. 2020. The Early Medieval Barrows with Kerbstones at the Leśnictwo Postołowo Site 11 in the Białowieża Forest (Szczekotowo Range). *Sprawozdania Archeologiczne* 72 (2), 511–537. doi: 10.23858/SA/72.2020.2.1730

Olejarczyk P., Kuciewicz E. 2017. *Sprawozdanie z badań sondażowych na terenie Białowieżskiego Parku Narodowego – oddz. 221A w obrębie obszaru AZP 44-93*. Białowieża, Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

Ordinatio puszczy J. K. Mści leśnictwa Białowieżskiego y Kamienieckiego. Roku 1639 miesiąca Octobra (Ordinatio puszczy 1639, 170–184;

Östlund L., Zackrisson O., Strotz H. 1998. Potash Production in Northern Sweden. History and Ecological Effects of a Pre-industrial Forest Exploitation. *Environment and History* 4 (3), 345–358. doi: 10.3197/096734098779555592

Oszmiański M. 1996. *Inwentaryzacja kurhanów na terenie Puszczy Białowieskiej*. Białystok. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

Pawiński A. (wyd.). 1881. *Księgi Podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586 w dwóch częściach*. Źródła Dziejowe 9. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa.

Pawlata L. 2012. Stan i perspektywy badań nad osadnictwem młodszych faz epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w północnej części Podlasia. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 7–8 (2011–2012), 5–87.

Pawlata M. 2017. *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych prowadzonych na terenie Puszczy Białowieskiej w obrębie obszarów AZP 41-91*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

Pietrowski A., Balcerzak J.T., 2000. Inwentaryzacja i waloryzacja zasobów archeologicznych na obszarze i w otulinie BPN. W: Kowalczyk A. (red.), *Plan Ochrony BPN. Ochrona zasobów kulturowych*, t.2, Warszawa

Pokrovskij F. V. 1895. *Arheologičeskaâ karta Grodnenskoj gubernii*. Vil'na: Tipografiâ A. G. Syrkina.

Portal przyrodniczo-kulturowy. 2022. *Portal przyrodniczo-kulturowy Lasów Państwowych*. <https://puszcza-bialowieska.lasy.gov.pl/> (dostęp: 05.03.2022).

Prorogalia Contraktu. 1679. *Prorogalia Contraktu z Urodzonym Piotrem Przebendowskim Sędzią Ziemskim Lemburskim na wyrobie Potaszu w Puszczy WXL. do lat trzech służącego to iest ab anno 1679 ad Annum 1682*. Państwowe Archiwum w Krakowie, Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, f. 187, k. 239–241.

Rachunek Budowli Ordasznianey Masiewskiej. 1782. *Rachunek Budowli Ordasznianey Masiewskiej y różnych doniey należących Funduszow, tudzież Wyrobku Potaszu Kotłowego z Jm Pm Rachmistrzem Buchowieckim od dnia 16 Marca Roku 1781 ad Ultimam Junij 1782 Uczyniony*. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, f. 181, o. 2, d. 2184, k. 97–143.

Raporta z Leśnictwa JKMci Ekonomij Brzeskiej. 1779–1780. *Raporta z Leśnictwa JKMci Ekonomij Brzeskiej od Dnia 1go Jullij 1779 do Dnia 1go Jullij 1780 Roku Sporządzone*. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, f. 181 (Lanckorońscy), o. 2, d. 1258.

Reviziâ puș. 1867. *Reviziâ puș i perehodov zvèrinyh v byvšem Velikom Knâžestvë Litovskom, s prisovokupleniem gramot i privilegij na vhody v puși i na zemli, sostavlennaâ Starostoû Mstibogovskim Grigoriem Bogdanovičem Volovičem v 1559 godu, s pribavleniem drugoj aktovoj knigi, soderžašej v sebë privilegii, dannyâ dvorânam i svâšennikam Pinskago povëta, sostavlennoj v 1554 godu. Prigotovleny k pečati Načal'nikom Central'nago Arhiva i ego Pomošnikami, izdany Vilenskoû Arheografičeskoû Kommissiëû*. Wil'na: Vilenskaâ Arheografičeskaâ Kommisiâ, v tipografii Gubernskago Pravleniâ.

Rutyna M., Szubski M. 2018. *Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych na stanowisku Leśnictwo Jelonka 10 (AZP 44-92/37), oddział 156A. Numer pozwolenia: 38/A/2018*. Warszawa. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

Rybarski R. 1928. *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. Tom I. Rozwój handlu i polityki handlowej*. Poznań: Towarzystwo Miłośników Miasta Poznania, Księgarnia Gebethnera i Wolffa w Warszawie, Drukarnia Robotników Chrześcijańskich T. A. w Poznaniu.

Rybarski R. 1929. *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. Tom II. Tablice i materiały statystyczne*. Poznań: Towarzystwo Miłośników Miasta Poznania, Księgarnia Gebethnera i Wolffa w Warszawie, Drukarnia Robotników Chrześcijańskich T. A. w Poznaniu.

Samojlik T. 2006. Łowy i inne pobyty królów polskich i wielkich książąt litewskich w Puszczy Białowieskiej w XV–XVI wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 54 (3–4), 293–305.

Samojlik T. 2007. *Antropogenne przemiany środowiska Puszczy Białowieskiej do końca XVIII wieku*. Maszynopis pracy doktorskiej w archiwum ZBS PAN w Białowieży.

Samojlik T. 2016. Rozkwit i upadek produkcji potażu w Puszczy Białowieskiej w XVII–XIX wieku. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego* 64, 9–19.

Samojlik T., Jędrzejewska B. 2004. Użytkowanie Puszczy Białowieskiej w czasach Jagiellonów i jego ślady we współczesnym środowisku leśnym. *Sylvan* 148 (11), 37–50.

Samojlik T., Fedotova A., Daszkiewicz P., Rotherham I. D. 2020. *Białowieża Primeval Forest: Nature and Culture in the Nineteenth Century*. Environmental History 11. Cham: Springer. doi: 10.1007/978-3-030-33479-6

Samojlik T., Jędrzejewska B., Krasnodębski D., Olczak H. 2014. Dwór łowiecki Wazów w Białowieży w świetle źródeł pisanych i badań archeologicznych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 62 (1), 73–90.

Sawicki L. 1948. Działalność Wydziału Konserwacji i badań zabytków w terenie w latach 1945–1947. *Sprawozdania P.M.A.* 1 (1–4) (1945–1947), 85–144.

Skrzyński G. 2016. Wyniki oznaczeń taksonomicznych makroskopowych szczątków roślinnych oraz pozostałości drewna z wybranych stanowisk zlokalizowanych na pograniczu mazowiecko-ruskim. W: A. Buko (red.), *Sprawozdanie z realizacji grantu MNiSW Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim (11H 12 0330 81, kierownik projektu prof. dr hab. Andrzeja Buko)*. Warszawa. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.

Stereńczak K., Zapłata R., Wójcik J., Kraszewski B., Mielcarek M., Mitelsztedt K., Białczak M., Krok G., Kuberski Ł., Markiewicz A., Modzelewska A., Parkitna K., Piasecka Ż., Pilch K., Rzeczycki K., Sadkowski R., Wietecha M., Rysiak P., von Gadow K., Cieszewski Ch. J. 2020. ALS-Based Detection of Past Human Activities in the Białowieża Forest – New Evidence of Unknown Remains of Past Agricultural Systems. *Remote Sensing* 12 (16), 2657, nlb. doi:10.3390/rs12162657

Szafer W. 1919, Z Puszczy Białowieskiej. Wrażenia z wycieczki odbytej w kwietniu b.r. *Sylvan* 37, nr 4/6, 125–139

Szafer 1920, Plan utworzenia rezerwatu leśnego w Puszczy Białowieskiej, *Sylvan* 1938, 97–117

Szlązak R. 2021a. AZP 41-92. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1a 1*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 25–27.

Szlązak R. 2021b. AZP 42-92. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1a 1*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 211–213.

Szlązak R. 2021c. AZP 43-94. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1b 1*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 689–725.

Szlązak R. 2021d. AZP 44-94. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1b 1*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 1271–1285.

Szlązak R. 2021e. AZP 46-92. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część środkowa” – 2b 2*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 1213–1448.

Szlązak R. 2021f. AZP 48-90. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część południowa” – 3*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 671–707.

Szlązak R., Szubski M. 2021. AZP 47-90. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część południowa” – 3*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 25–163.

Szubska M. 2021a. AZP 42-90. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1a 1*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 29–61.

Szubska M. 2021b. AZP 43-91. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1a 1*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 215–413.

Szubska M. 2021c. AZP 47-93. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część południowa” – 3*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 633–669.

Szubska M., Szubski M. 2021. AZP 46-91. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część środkowa” – 2b 2*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 783–1212.

Szubska M., Szubski M., Szlązak R. 2021. AZP 43-92. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1a 1*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 415–457.

Szubski M. 2021a. AZP 48-91. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część południowa” – 3*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 709–768.

Szubski M. 2021b. AZP 48-91. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część południowa” – 3*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 769–779.

Szubski M., Szubska M. 2021. AZP 46-90. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część środkowa” – 2b 2*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 759–781.

Taranta I. 2022. *Opracowanie kafli ze Starej Białowieży, stan. 1 i Leśnictwa Teremiski, stan. 5, gm. Białowieża, woj. podlaskie, pozyskanych podczas badań archeologicznych*. Białystok. Maszynopis w archiwum IAE PAN w Warszawie.

Tyszkiewicz J. 2003. *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Urbańczyk P., Wawrzeniuk J. 2021. Wstęp. W: P. Urbańczyk, J. Wawrzeniuk (red.), *Dziedzictwo archeologiczne Puszczy Białowieskiej – katalog obiektów. „Część północna” – 1a* 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 7–14.

Michalak A., Ginter A. 2016. *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer

Voit E. 1918. *Die Erschließung des Urwaldes*. Białowies in deutscher Verwaltung 1. Wyd. 2. Berlin: Militärforstverwaltung Białowies, Verlagsbuchhandlung Paul Parey, 9–55.

Walicka E. 1958. Wczesnośredniowieczne kurhany w Puszczy Lackiej, pow. Bielsk Podlaski. *Wiadomości Archeologiczne* 25 (1–2), 157–158.

Wawrzeniuk J. 2015. *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań wykopaliskowych kurhanu położonego na terenie Nadleśnictwa Browsk stan. 1, AZP 42-91/8, gm. Narew, woj. podlaskie (w oddziale 759 D. Józefowo*. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

Wawrzeniuk J. 2017. Kurhany Puszczy Ładzkiej w perspektywie dotychczasowych badań archeologicznych. W: J. Wysocki (red.), *Konserwacja zapobiegawcza środowiska. Dziedzictwo kulturowe w lasach* 4. Archaeologica Hereditas 8. Warszawa, Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW, Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej, 201–213.

Wawrzeniuk J., Budziszewski J., Jakubczak M., Rutyna M., Szlązak R., Szubski M., Urbańczyk P. 2017. Dziedzictwo kulturowe Puszczy Białowieskiej – wstępne rozpoznanie. W: J. Wysocki (red.), *Konserwacja zapobiegawcza środowiska. Dziedzictwo kulturowe w lasach* 4. Archaeologica Hereditas 8. Warszawa, Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW, Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej, 193–200.

Wesołowski T., Kujawa A., Bobiec A., Bohdan A., Buchholz L., Chylarecki P., Engel J., Falkowski M., Gutowski J. M., Jaroszewicz B., Nowak S., Orczewska A., Mysłajek R. W., Walankiewicz W. 2016. Spór o przyszłość Puszczy Białowieskiej: mity i fakty. Głos w dyskusji. *Chrońmy Przyrodę Ojczystą* 72 (2), 83–99.

Widgren M. 2010. Reading the prehistoric landscape. W: B. Hermelin, U. Jansson (red.), *Placing human geography: Sweden through Time and Space*. Ymer 130. Stockholm: Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi, 69–85.

Więcko E. 1972. *Puszcza Białowieska*. Warszawa: PWN.

Więcko E. 1985. Puszcza Białowieska. Kalendarium – część I. *Sylvan* 129 (8), 49–56.

Wiśniewski J. 1964. Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w. *Acta Baltico-Slavica* 1, 115–135.

Wiśniewski J. 1968. Dzieje Puszczy w Polsce przedrozbiorowej. W: J. B. Faliński (red.), *Park Narodowy w Puszczy Białowieskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 24–31.

Wiśniewski J. 1977. Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny: geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne. *Acta Baltico-Slavica* 11, 7–80.

Wrede M. 2019. *Itinerarium króla Zygmunta III 1587-1632*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.

Yates D. T. 2007. *Land, Power and Prestige. Bronze Age Field Systems in Southern England*. Oxford: Oxbow Books.

Zalasińska K., Zeidler K. 2015 *Wykład prawa ochrony zabytków*. Warszawa-Gdańsk: Wolters Kluwer. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Zapłata R. 2019a. *Sprawozdanie z badań sondażowych prowadzonych na terenie Nadleśnictwa Browsk (Leśnictwo Krynica) w obrębie obszaru AZP 42-91. Pozwolenie nr 50/A/2018 (Z.5161.27.2018.JM) z dnia 11.09.2018 r.* Białowieża. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

Zapłata R. 2019b. *Sprawozdanie z badań sondażowych prowadzonych na terenie Nadleśnictwa Browsk (Leśnictwo Krynica) w obrębie obszaru AZP 42-91. Pozwolenie nr 62/A/2018 (Z.5161.41.2018.JM) z dnia 25.10.2018 r.* Białowieża. Maszynopis w archiwum WUOZ w Białymstoku.

Zapłata R., Wilk A., Grześkowiak M., Obidziński A., Zawadzki M., Stereńczak K., Kuberski Ł. 2019. *Raport o stanie lasów Puszczy Białowieskiej. Część III – Dziedzictwo kulturowe i rys historyczny polskiej części Puszczy Białowieskiej*. Sękocin Stary. Maszynopis w IBL w Sękocinie Starym.

Zaręba 1958, Ślady działalności ludzkiej w drzewostanach Białowieskiego Parku Narodowego, *Sylvan* 102 nr 8, 9–18

Glosariusz

AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski. Realizowane od 1978 r. na terenie całej Polski przedsięwzięcie poszukiwania, rejestrowania i nanoszenia na mapy stanowisk archeologicznych. Celem przedsięwzięcia jest uzyskanie informacji potrzebnych do celów naukowych i konserwatorskich (związanych z ochroną zabytków). Przedsięwzięcie jest koordynowane przez poszczególnych wojewódzkich konserwatorów zabytków, a centralna baza danych przechowywana jest w Narodowym Instytucie Dziedzictwa w Warszawie. Dla stanowisk archeologicznych wykonuje się kartę KEZAL – karta ewidencji zabytku archeologicznego lądowego.

AZP obszar – obszar wydzielony na potrzeby AZP, w celu usystematyzowaniu badań. Teren Polski został podzielony na obszary w kształcie prostokątów o powierzchni 37,5 km², każdemu obszarowi nadano indywidualne oznaczenie numeryczne w obrębie pasa i słupa. Każde stanowisko archeologiczne, jako jeden z identyfikatorów, posiada numer obszaru i numer na obszarze (a także numer w obrębie miejscowości lub jak to jest w przypadku Puszczy Białowieskiej, w obrębie leśnictwa).

badania nieinwazyjne – badania archeologiczne mające na celu odkrycie, rozpoznanie i zadokumentowanie stanowiska archeologicznego przeprowadzone metodami, które nie naruszają jego struktur zabytkowych, do badań nieinwazyjnych można zaliczyć m.in. badania powierzchniowe (patrz.) lub badania geofizyczne.

badania powierzchniowe – badania archeologiczne mające na celu odkrycie, rozpoznanie i zadokumentowanie stanowiska archeologicznego, prowadzone jedynie poprzez obserwację terenu. Lokalizacja stanowiska może polegać na wydzieleniu formy antropogenicznej wyróżniającej się w terenie np. kurhany, wały grodziska lub też poprzez lokalizację zabytków ruchomych takich jak narzędzia krzemienne, fragmenty ceramiki, grudki polepy/wypalanej gliny pochodzącej ze ścian spalonych domostw, węgli drzewnych i przepalonych kamieni.

epoka brązu – przedział czasowy następujący po epoce kamienia, a poprzedzający epokę żelaza, w okresie tym zaczęto wytwarzać i używać wyrobów z brązu, na ziemiach polskich epoka brązu przypada na okres od ok. 1800 do ok. 700 p.n.e.

epoka żelaza – przedział czasowy następujący po epoce brązu, w okresie tym zaczęto wytwarzać i używać wyrobów z żelaza, na ziemiach polskich epoka żelaza rozpoczęła się od ok. 700 p.n.e.

kultura archeologiczna - zespół stale współwystępujących ze sobą na pewnym terytorium i w pewnym czasie charakterystycznych form źródeł archeologicznych.

kultura ceramiki sznurowej – kultura archeologiczna wydzielona na obszarze wschodniej i środkowej Europy, datowana od poł. III do poł. II tysiąclecia p.n.e. Nazwa jej pochodzi od sposobu ozdabiania naczyń poprzez odciskanie sznura na ściankach naczynia przed jego wypaleniem..

kultura janisławicka – kultura archeologiczna wydzielona na obszarze środkowej Europy, datowana od poł. VI do IV tysiąclecia p.n.e.

kultura mierzanowicka – kultura archeologiczna wydzielona na obszarze środkowo-wschodniej Europy, datowana od 2300 do 1600 p.n.e.

kultura trzciniecka – kultura archeologiczna wydzielona na obszarze środkowej i wschodniej Polski, Polesia i Wołyń, datowana od II tysiąclecia p.n.e.

kultura łużycka – kultura archeologiczna wydzielona na obszarze środkowej Europy, datowana od XV do V w. p.n.e.

kultura ceramiki kreskowanej – kultura archeologiczna wydzielona na obszarze wschodniej Europy, datowana od przełomu V i IV w. p.n.e. do V w. n.e.

kurhan – typ grobu w formie nasypu ziemnego, niekiedy też z elementami konstrukcji drewnianej, kamiennej lub drewniano-kamiennej, przykrywający jeden lub więcej pochówków ciepłopalnych, lub szkieletowych, w przypadku braku szczątków zmarłego można przypuszczać, że miał miejsce pochówek nakurhanowy, czyli spopielone szczątki zostały rozsypane lub w pojemniku pozostawione w powierzchni kopca, kurhany wznoszone były od czasów neolitu po wczesne średniowiecze.

młodsza faza wczesnego średniowiecza – przedział czasowy od poł. XI w. do XIII w., w którym doszło do rozwoju osadnictwa, umocowania struktur państw, rozwoju organizacji kościelnych.

nieruchomy obiekt archeologiczny – obiekt, który powstał w przeszłości w wyniku działalności człowieka, złożony z nawarstwień kulturowych, w których mogą znajdować się wytwory działalności ludzkiej lub ich ślady, nieruchomym obiektem archeologicznym może być np. palenisko, jama, ziemianka, grób.

zapinka (fibula) – klamra działająca często na zasadzie agrałki, służyła do spinania odzieży, zapinki wykonywano z brązu, żelaza, srebra i złota, przybierały różnorodne formy, często były bogato zdobione np. inkrustacją, były używane od epoki brązu do początków wczesnego średniowiecza.

okres przedrzymski – przedział czasowy od IV p.n.e. do początku n.e. w którym na obszarze Europy Środkowej i Północnej, pod wpływem oddziaływań ze świata śródziemnomorskiego nastąpił silny rozwój gospodarczy, którego nośnikiem były w dużej mierze ludy celtyckie. , m.in. pojawiły się naczynia toczące na kole, żarna rotacyjne oraz monety jako środek płatniczy.

okres wędrówek ludów – okres przypadający na czasy od ok. IV do ok. VI w. kiedy miały miejsce duże migracje plemion barbarzyńskich na obszar Cesarstwa Rzymskiego, doprowadziło to do regresji gospodarczej i kulturowej, a także do zmian etnicznych i politycznych, co w konsekwencji przyczyniło się do upadku Cesarstwa Rzymskiego.

okres wpływów rzymskich – przedział czasowy od pocz. n.e. do IV w. n.e. w którym doszło do silnych oddziaływań Cesarstwa Rzymskiego na pozostałe kultury zamieszkujące Europę.

przędlik – ciężarek służący do obciążenia wrzeciona podczas uzyskiwania nici z wełny. Miały one zazwyczaj kształt płaskokulistych krążków z otworem pośrodku, służącym do mocowania wrzeciona, przędliki wykonywane były głównie z gliny, łupku, wapienia, niekiedy z bursztynu.

starsza faza wczesne średniowiecze – przedział czasowy od V w. n.e. do poł. XI w., w którym z uwagi na pojawienie się Słowian doszło do zmian etnicznych i kulturowych, po okresie wędrówek ludów nastąpiła stabilizacji osadnictwa oraz rozpoczął się proces zastępowania organizacji plemiennych strukturami państwowymi, wprowadzona została religia chrześcijańska, zmianie uległ obrządek pogrzebowy (zastępowanie ciała palenia inhumacją).

prażnica – naczynie w formie dużej, prostokątnej brytfanny, o płaskim dnie, niskich i prostych ściankach, prawdopodobnie służyło do obróbki pożywienia – podsuszania, oczyszczania z plew i prażenia zboża, mogło również pełnić funkcję naczynia do magazynowania ziaren.

stanowisko archeologiczne – obszar o zamkniętych lub otwartych granicach, na którym znajdują się ślady obecności człowieka, które powstały w przeszłości i mają charakter zabytkowy. Stanowiskiem archeologicznym może być dawna osada, cmentarzysko (w przypadku kurhanowego, jest to także obszar pomiędzy nasypami).

wkładka sierpowata – krzemienne narzędzie stosowane jako jedno z wielu ostrzy osadzonych w drewnianej lub kościanej obudowie i służące do ścinania trawy i zboża.